

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI**

**TARİHSEL BİLGİ DEĞERİ AÇISINDAN HADİS RİVÂYETLERİ
-BENÎ KURAYZA ÖRNEĞİ-**

Doktora Tezi

Osman Bilgen

Ankara – 2008

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI**

**TARİHSEL BİLGİ DEĞERİ AÇISINDAN HADİS RİVÂYETLERİ
-BENÎ KURAYZA ÖRNEĞİ-**

Doktora Tezi

Osman Bilgen

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar

Ankara – 2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (HADİS)
ANABİLİM DALI

**TARİHSEL BİLGİ DEĞERİ AÇISINDAN HADİS RİVÂYETLERİ
-BENÎ KURAYZA ÖRNEĞİ-**

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL.....

Prof. Dr. Mehmet Emin ÖZAFŞAR.....

Prof. Dr. İbrahim SARIÇAM.....

Prof. Dr. Ali DERE.....

Prof. Dr. Ahmet YÜCEL.....

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi: 22.05.2008

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	V
ÖNSÖZ	İX
KISALTMALAR	X
0.GİRİŞ	1
0.1.Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
0.1.1.Önemi	1
0.1.2.Amacı	3
0.2.Araştırmanın Kapsamı ve Kaynakları	4
0.2.1.Kapsamı	4
0.2.2.Kaynakları	5
1.BİRİNCİ BÖLÜM	10
RİVÂYET FENOMENİ	10
1.1. Rivâyet/Haber Nakli İle İlgili Kriterler	10
1.2. Rivâyet/Haber Nakli İle İlgili Kavramsal Çerçeve	18
1.3. İslâm Öncesi ve Sonrasında Rivâyet	22
1.3.1.Rivâyet Tarihi	23
1.3.1.1.Cahiliye Dönemi ve Rivâyet (Şifahi Rivâyet Dönemi)	24
1.3.1.2.İslâmiyet ve Rivâyet	26
1.4.Hadis	37
1.4.1.Hadis İlminin Başlangıç ve Gelişimi	39
1.5.Tarih	47
1.5.1.Tarih Kelimesinin Batı Dillerindeki Anlamı	47
1.5.2.Tarih Kelimesinin İslâmî Literatürdeki Anlamı	49
1.5.3.Tarih Biliminin Tanımı	52
1.6.Hadis İle Tarih İlmi Arasındaki Münasebet	55
1.6.1.Hadis ve Tarih İlimleri Arasındaki Ortak Yönler	55
1.6.1.1.Konu	55
1.6.1.2.Gaye/Amaç	58
1.6.1.3.Rivâyet/İsnad Kullanımı	59
1.6.1.4.Râvi/Şahit Tenkidi	63
1.6.1.5.Metodoloji	65

1.6.2.Hadis ve Tarih İlimleri Arasındaki Farklı Yönler	68
1.6.2.1.Normatif/Tasvirî Olma	68
1.6.2.2.Akıcılık	70
1.6.2.3.Zaman-Mekan	72
1.6.2.4.Lafzî/Manevî Rivâyet	73
1.6.2.5.Ehliyet	75
1.6.2.6.Şiir	76
2.İKİNCİ BÖLÜM	78
İSLÂM KÜLTÜRÜNDE ERKEN DÖNEM TARİHİ RİVÂYETLERİN KAYNAKLARI	78
2.1.Beşerî Kaynaklar	79
2.1.1.Rivâyetlerin Mahiyeti Açısından Râviler	79
2.1.1.1.Muhaddis	79
2.1.1.2.Ahbârî	80
2.1.1.3.Eserî	83
2.1.2.İslâm Tarihçiliği'nin Doğuşuna Kaynaklık Eden Belli Başlı Şahıslar	86
2.1.2.1.Urve b. Zübeyr (91/709 veya 95/713)	92
2.1.2.2.Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723)	99
2.1.2.3.İbn Şihâb ez-Zührî (124/741)	105
2.1.2.4.Mûsâ b. Ukbe (141/758)	115
2.1.2.5.Muhammed b. İshâk (151/768)	119
2.2. Maddî Kaynaklar	130
2.2.1. Hadis ve Tarih Kitapları	130
2.2.1.1. Hadis Kitapları	130
2.2.1.2.Tarih Kitapları	133
2.2.1.2.1. İbn Şihâb ez-Zührî ve el-Meğazi'si	134
2.2.1.2.2. İbn İshâk ve es-Sîretü'n-Nebeviyye'si	135
2.2.1.2.3. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî ve Eserleri	136
2.2.2. Hadis ve Tarih Kitaplarının Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı	138
2.2.2.1. Hadis Kitaplarının Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı	139
2.2.2.1.1. Buhârî'nin Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı	140
2.2.2.1.2. Müslim'in Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı	150

2.2.2.2. Tarih Kitaplarının Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı	157
2.2.2.2.1. İbn İshâk'ın Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı	157
3.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	166
HADİS VE TARİH RİVAYETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ: BENÎ KUREYZA OLAYI ÖRNEĞİ	166
3.1. Benî Kureyza Olayı	168
3.1.1.Değerlendirme	180
3.2. Hadis ve Tarih Kitaplarında Bulunan Benî Kureyza Olayı Rivâyetlerinin Râvi Değerlendirmeleri	186
3.2.1.Birinci Grup: Genel Rivâyetler	186
3.2.1.1.Buhârî Rivâyetleri:	186
3.2.1.1.1.Buhârî Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili	188
3.2.1.2.Müslim Rivâyetleri	191
3.2.1.2.1.Müslim Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili	192
3.2.1.3.Musâ b. Ukbe Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	193
3.2.1.4.Muhammed b. İshâk Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	193
3.2.2.İkinci Grup: İkinci Namazı İle İlgili Rivâyetler	194
3.2.2.1.Buhârî Rivâyetleri	195
3.2.2.1.1.Buhârî Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili	195
3.2.2.2.Müslim Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	196
3.2.2.3.İbn Hişâm Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	197
3.2.2.4.İbn Sa'd Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	198
3.2.3.Üçüncü Grup: Çocukların Öldürülmediğine Dair Rivâyetler	199
3.2.3.1.Tirmizî Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	200
3.2.3.2.Ebû Dâvûd Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	202
3.2.3.3.Nesâî Rivâyetleri ve İsnâd Tahlili	203
3.2.3.4.Ahmed b. Hanbel Rivâyetleri ve İsnâd Tahlili	205
3.2.3.5.İbn Mâce Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	206
3.2.3.6.İbn Hişâm Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	207
3.2.3.7.İbn Sa'd Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	207
3.2.4.Dördüncü Grup: Sa'd İbn Muâz'ın Hakemliği İle İlgili Rivâyetler	209
3.2.4.1.Buhârî Rivâyetleri	209

3.2.4.1.1.Buhârî Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili	210
3.2.4.2.Müslim Rivâyetleri	213
3.2.4.2.1.Müslim Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili	214
3.2.4.3.İbn Hişâm Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	215
3.2.5.Beşinci Grup: Cebrail'in Görülmesine Dair Rivâyetler	216
3.2.5.1.Buhârî Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	217
3.2.5.2.Ahmed b. Hanbel Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	218
3.2.5.3.İbn Sa'd Rivâyeti ve İsnâd Tahlili	219
3.2.6.Değerlendirme	220
SONUÇ	223
EKLER	228
EK-1. Çalışmada İsmi Geçen Râvilerin Cerh ve Ta'dîl Açısından Değerlendirilmesi	228
EK-2. Benî Kureyza Olayı İle İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri	252
EK-3. Benî Kureyza Olayı İle İlgili Rivâyetlerin Şemaları	258
BİBLİYOGRAFYA	264
ÖZET	290
ABSTRACT	292

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber dönemindeki tarihi olayların tetkiki her zaman önemli araştırma alanlarından birisi olmuştur. Bilindiği gibi bu dönemin araştırılmasında temel kaynaklar Kur’ân-ı Kerîm, hadis ve tarih kitaplarıdır. Bu dönemdeki olayların doğru anlaşılabilmesi için hadis verileri ile siyer ve meğazi kitaplarındaki bilgilerin karşılaştırılmalı olarak ele alınmasının önemi açıktır.

Son yıllarda mukayeseli çalışmaların önem kazanması ile birlikte tarihi kaynakların karşılaştırılmalı bir şekilde ele alınacağı çalışmalara duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu çalışma da anılan ihtiyaç dikkate alınarak kaleme alınmıştır. İlk dönem siyer ve meğazi yazarlarının Hz. Peygamber dönemine ait yorumları ve rivâyetleri değerlendirme metotları ile hadisçilerin metotları karşılaştırılmalı olarak verilmeye çalışılmıştır. Böylece hadis ve tarih rivâyetlerinin özelliklerinin daha iyi anlaşılacağı ümit edilmektedir.

Hadis ve tarih disiplinleri arasındaki ilginin, birbirine kaynaklık etmeleri ve rivâyetleri kullanma metotlarının karşılaştırmalı olarak incelendiği bu tez “*Tarihsel Bilgi Değeri Açısından Hadis Rivâyetleri -Benî Kurayza Örneği-*” şeklinde adlandırılmıştır. Tezin danışmanlığını üstlenerek araştırma süresince katkılarını esirgemeyen ve her zaman özgür bir çalışma ortamı hazırlayarak beni destekleyen değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Emin Özafşar’a teşekkürü bir borç bilirim. Tez konumu seçtiğim tarihten bugüne kadar her aşamada, kıymetli vakitlerini ayırarak, isabetli yönlendirmelerde bulunan, tez izleme komitesi üyeleri; Prof. Dr. İbrahim Sarıçam ve Prof. Dr. Ali Dere hocalarıma da çok teşekkür ederim.

Osman BİLGİN

İstanbul – 2008

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a. mlf.	: Aynı müellif
(a.s)	: Aleyhisselam
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
b.y.y.	: Baskı yeri yok
C.	: Cilt
c.	: Cüz
cem.	: Cem eden.
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
çev.	: Çeviren
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DFİFM	: Dârü'l-Funûn İlahiyât Fakültesi Mecmûası
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed., edited	: Editör
göz.geç.	: Gözden geçiren
h.	: Hicrî
HÜİFD	: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA (MEB)	: İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
krş.	: Karşılaştırınız
mad.	: Maddesi
MÜİFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
(r.a)	: Radiyallahu anh
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve selem
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
şrh.	: Şerh eden
thk.	: Tahkik eden
thr.	: Tahrir
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Yay.	: Yayınevi, yayınları, yayıncılık
yay. haz.	: Yayına hazırlayan
YYÜİFD	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

0.GİRİŞ

0.1.Araştırmanın Önemi ve Amacı

0.1.1.Önemi

Hiz. Peygamber dönemi hakkında bize bilgi veren en temel kaynaklar hadis ve tarih kitaplarıdır. Hadis kitapları Hiz. Peygamber'in hayatının belirli bir kısmını parçalar halinde sunar, tarih kitapları ise olaylara daha geniş bir perspektiften bakmamızı sağlar. Hadis kitaplarında olayların sıralanışında kronoloji göz önünde bulundurulmaz. Herhangi bir hadis kitabında geçen bir olayın zaman/mezan tesbiti ancak nasih–mensuh ve esbâb-ı vurûd-i'l-hadis ilimleri yardımıyla yapılabilir. Bu bağlamda hadis kitaplarındaki tarihi malzemenin ne zaman, nerede, kime ve ne için söylendiğinin bilinmesi çok önemlidir. Hadis kitaplarında bağlamından kopuk olarak bulunan rivâyet malzemesinin, zaman ve mezanının tesbiti ile kime hangi amaçla söylendiğinin bilinmesinin birçok sosyal ve fikhî konuya yeni bir yaklaşım getireceği açıktır. Bu konuda yapılan araştırmalar, hadislerin tarihi arka planının ortaya çıkarılmasını sağlayacak, böylece hadislerin ve dolayısıyla tarihi hadiselerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

İslâmi ilimlerin çoğunun bir disiplin haline geldiği hicri ilk üç asır, İslâm tarihinde önemli bir yere sahiptir.¹ Bu dönem, İslâmi ilimlere ait ilk nadide eserlerin kaleme alındığı zaman dilimi olmasının yanında, siyasi ve sosyal pek çok hadisenin de or-

¹ Hicri ilk üç asrın panoraması için bkz. Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı – Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu-*, 31-40.

taya çıktığı bir dönemdir. Bu yönüyle bu ilk dönemde yaşayan âlimler, hem sahabe ve tâbiînin bilgilerinden yararlanmışlar, hem de bu bilgileri sistematize ederek sonraki nesillere aktarma sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Durum böyle olunca meydana getirilen eserlerin İslâm'ın doğru anlaşılması noktasındaki önemi açıktır.

Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra İslâm coğrafyasında meydana gelen istikrarsızlık ve buna bağlı olarak siyasi ve sosyal hayattaki fikri ayrışma ve gruplaşmaların anlaşılmasının ve aydınlığa kavuşturulmasının, hadis tarihi açısından son derece önemli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü râvî değerlendirmelerinde, râvînin bir fikrî oluşuma aidiyeti, zaman zaman cerh sebebi kabul edilmektedir. Ayrıca hadis tarihinin köşe taşlarından kabul edilen 'kitâbetü'l-hadîs', 'tedvînü'l-hadîs' ve 'tasnîfü'l-hadîs' gibi faaliyetlerin yapılmış olması da bu dönemin önemini göstermektedir.

Belirli bir dönemle ilgili yapılacak araştırmalarda, o dönemdeki problemlerin, anlayışların ve yaklaşımların tesbiti önem arz eder. Biz de bu amaçla Hz. Peygamber döneminde cerayan eden bazı olayları ilk kaynakları kullanarak karşılaştırmaya ve kaynaklar arasında görülen farklılıkları ortaya koymaya çalışacağız. Şüphesiz böyle bir çalışmayla tarihi niteliği olan bir olayın hadis kaynaklarıyla test edilmesini sağlamış olacağız ki bu, çalışmanın değeri açısından oldukça önemli bir husustur.

Araştırmayı önemli kılan bir başka husus da, ilk dönemin hadis ve tarih disiplinleri açısından çok parlak bir dönem olmasına rağmen bu iki disiplini karşılaştıran herhangi bir çalışmanın bulunmamasıdır. Daha sonraki dönemlerde hadis ve tarih disiplinlerini kısmen karşılaştırmalı olarak inceleyen, İbn Haldun (808/1406), Kâfiyeci (879/1474) ve Sehâvî (902/1496) gibi bazı âlimlerimiz varsa da tez konumuzla ala-

kâlı doğrudan kaynak teşkil eden bir esere rastlanmamıştır. Bu mevzuda yapılacak bir çalışmanın önemi, gerekliliği ve belli bir boşluğu dolduracağı açıktır.

0.1.2.Amacı

İslâmi ilim literatüründe rivâyet/haberlerin güvenli nakli mevzuunda ilk çalışmalarda bulunan hadis ve tarih âlimleridir. Bu âlimlerin gayretleri neticesinde ortaya konulan isnâd sistemi her iki ilim dalında da kullanıla gelmiştir. Bunun yanında hadis ve tarih ilimleri arasında konu, gaye, râvi/şahit tenkiti ve metodoloji gibi ortak noktalar da bulunmaktadır. Aralarındaki bu sıkı ilişkiden dolayı bazı İslâm tarihçileri “*tarih, hadis ilimlerinden biridir.*”² diyerek tarihi, hadis ilminin bir kısmı saymışlardır. Hadis ve tarih ilimleri arasındaki bu ilişkinin sınırlarının tesbiti ise ancak sözkonusu iki ilim dalı arasında yapılacak mukayeseli bir çalışma ile ortaya konulabilecektir. Buradan hareketle yapılan bu çalışmada şu amaçlar hedeflenmiştir:

1. Hadis ve tarih kitaplarının, rivâyet/haberleri kabul etme ve değerlendirme kriterlerinin belirlenmesi,
2. Hadisçiler ve tarihçiler aynı dönemde aynı malzemeyi kullanmış olmalarına rağmen eserlerindeki sıhhat farklılığının sebeplerinin tesbiti,
3. Hadis kitaplarına dayanılarak tarihi bilgiye ulaşabilme imkanı,
4. Rivâyet ve haberleri kullanmaları açısından hadisçilerin tarih, tarihçilerin ise hadis kültürlerinin ortaya konulması.

² Sehâvî, *el-İ'ân*, 82.

0.2.Araştırmanın Kapsamı ve Kaynakları

0.2.1.Kapsamı

Hadis rivâyetlerinin tarih ilmi açısından mukayeseli olarak incelendiği bu çalışma, konu itibariyle Hz. Peygamber dönemi, kaynaklar bakımından ise ilk üç asır ile sınırlandırılmıştır. Bununla beraber zaman zaman sonraki dönem eserlerinden de istifade etme yoluna gidilmiştir.

Araştırmamızda hadis ve tarih disiplinleri; rivâyet fenomeni, İslâm kültüründe erken dönem tarihi rivâyetlerin kaynakları ve hadis ve tarih rivâyetlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi: Benî Kureyza olayı örneği şeklinde üç ana bölümde incelenmektedir.

Her ilim dalında olduğu gibi hadis ve tarih ilimlerinin de kendilerine özel bazı kavramları vardır. Kavramların doğru anlaşılabilmesi kelimelerin etimolojik tahlili, diğer kavramlarla ilişkileri ve her iki ilim dalındaki kullanımlarına bağlıdır.³ Bu maksatla araştırmanın birinci bölümünde çalışmanın temelini teşkil eden hadis, haber, kıssa, hikaye ve rivâyet kavramları geniş bir şekilde incelenmiştir. Kavramların semantik ve etimolojik olarak incelenmesinde İbn Manzûr'un *Lisânü'l-Arab*'ı, Cevherî'nin *Tâcu'l-lügati ve's-sihahi'l-Arabiyye*'si ve Âsım Efendi'nin *Kâmûs Tercemesi*'nin yanında bu terimlerle ilgili günümüz çalışmalarından da yararlanılmıştır.

Bilindiği gibi ilk üç asır hadis ve tarih ilimlerinin teşekkülü açısından çok önemlidir. Bu dönemde hadis ve tarihle meşgul olan bütün âlimlerin her birinin hayatları, eser-

³ Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk anlambilimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1987, 118-121.

leri ve metodları hakkında bilgi vermek araştırmanın sınırlarını aşacağından, yalnızca ikinci bölümde sonraki dönemlere rivâyet, metod ve eserleriyle ışık tutmuş bazı âlimlere örnek olarak yer verilmiştir. Bu bağlamda ‘İslâm tarihçiliği’nin doğuşuna kaynaklık eden belli başlı şahıslar’ başlığı altında Urve b. Zübeyr el-Esedî el-Kuraşî el-Medenî (91/709 veya 95/713), Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723), İbn Şihâb ez-Zührî (124/741), Mûsâ b. Ukbe (141/758) ve Muhammed b. İshâk (151/768) gibi şahıslar incelenmiştir.

Hadisçilerin tarih kültürü, tarihçilerin de hadis kültürünün belirlenmesinde Buhârî ve Müslim’in “*Sahih*”leri ve İslâm tarihçilerinden İbn İshak’ın “*es-Sîretü’n-Nebeviyye*”si esas alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise siyer/meğaziye ait aynı konudaki rivâyetlerin farklı bakış açıları ile tasnif edilmesi sonucu ortaya çıkacak durumu örneklemek adına “*Benî Kureyza Olayı*” tarihi, sosyal ve fikhî boyutları bağlamında incelenmiştir.

Araştırmada teknik olarak ‘A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü’nün belirlemiş olduğu tez yazım kuralları esas alınmıştır. Bununla birlikte dipnot ve bibliyografya yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nden yararlanılmıştır. Buna göre çalışma, metin ve dipnotlar dahil olmak üzere ‘Times New Roman’ karakteri kullanılarak ‘iki aralık’ ve ‘12 punto’ ile yazılmıştır.

0.2.2.Kaynakları

Bu başlık altında tezin yazım safhasında bol miktarda atıf yapılan kaynaklar hakkında kısa değerlendirmeler yapılacaktır.

Hadis ve tarih ilimlerinin rivâyetleri kullanma açısından teorik olarak incelendiği bölümde Râmeurmûzî'nin *"el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâi"*, Suyûtî'nin *"Tedrîbü'r-râvî"*si, İbn Hacer'in *"Nühbetü'l-fiker"*i ve Subhi es-Salih'in *"Ulûmu'l-hadîs ve mustalahuhu"* isimli eserleri en çok istifade edilen eserler arasındadır. Râmeurmûzî'nin eserinin özellikle ilim nakil yollarının tesbiti ve hadis usulüne dair verdiği ilk bilgilerden dolayı önemi ortadadır. Bu önemi eserin tahkikini yapan Muhammed Accâc el-Hatib şöyle dile getirmektedir: *"Bu kitap, usûl-i hadis konusunda ilk kitap kabul edilir. Bundan önce ve kendi asrında bu konuda tasnif edilen başka bir kitaba rastlamadım."*⁴

Ayrıca bu bölümde kelime ve kavramların etimolojik tahlili için Cevherî'nin *"Tâcu'l-lügati ve's-sihahi'l-Arabiyye"*, İbn Manzûr'un *"Lisânü'l-Arab"* ve Âsım Efendi'nin *"Kâmûs tercemesi"* isimli eserlerine müracaat etmenin yanında kavramlarla ilgili günümüz değerlendirmeleri için *"Diyânet İslâm Ansiklopedisi"*nin ilgili maddelerine de müracaat edilmiştir.

Tarih ilmi ve tarih felsefesiyle alakâlı bilgi verirken Zeki Velidi'nin *"Tarihte Usûl"*, Günaltay'ın *"-Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları"*, ve M. Şükrü Akkaya'nın *"Tarih Metodu ve Felsefesi Notları"* isimli eserlerden istifade edilmiştir. Ayrıca batılı kaynaklardan da Rosenthal'ın *"İlmü't-tarih inde'l-müslimîn"*, Bernheim'in, *"Tarih İlmine Giriş Tarih Metodu ve Felsefesi"* ve Hearnshaw'ın *"İlmü't-târîh"* gibi sahasında önemli eserlerden yararlanılmıştır.

'Beşeri Kaynaklar'ın incelendiği bölümde İbn Sa'd'ın *"et-Tabakâtü'l-kebîr"*, İbn Hacer'in, *"Tehzîbü't-tehzîb"* ve Zehebî'nin *"Tezkiratü'l-huffâz"* isimli eserleri en

⁴ Râmeurmûzî, Hasan b. Abdurrahman (360/971), *Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâi*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984. 26.

çok başvurulan kaynaklar arasında yer almıştır. Şüphesiz İbn Sa'd, 'Tabakât' konusunun ilk akla gelen ismi olması hasebiyle ayrı bir öneme sahiptir. İbn Hacer ve Zehebî ise ilk dönem kaynakları çok iyi kullanmalarının yanında kendi yorum ve düşüncelerini eserlerine aktarmaları yönüyle dikkat çekmektedirler. Bu sebeple araştırmada İbn Hacer ve Zehebî'nin konu ile ilgili eserlerinden büyük ölçüde istifade edilmiştir.

'Maddi Kaynaklar'ın incelendiği bölümde ise bahsi geçen eserlerle birlikte son dönemde yapılan özgün çalışmalardan da yararlanılmıştır. Bunlardan bir tanesi de Horovitz'in "*The Earliest Biographies of the Prophet and Their Authors*" isimli eseridir. "*el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*"⁵ diye Arapça'ya, "*İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*"⁶ ismi ile de Türkçe'ye çevrilen eser, batılı ve doğulu birçok ilim adamının istifade etmeden geçemediği bir klasik haline gelmiştir. Araştırmamızda belli bir tenkit süzgecinden geçirerek bu eserden de istifade ettik. Şahısların biyografik bilgileri verilirken ilk dönem rical ve tabakat eserlerine başvurulduğu gibi son dönemde yapılan konuya özel çalışmalardan da istifade edilmiştir. Bunların başında Kâsımî'nin "*Hayatü'l-Buhârî*", Muzahirî'nin "*el-İmâm el-Buhârî*", Hüseyinî'nin "*el-İmâmü'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*", Fahûrî'nin "*el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî*", Selman'ın "*el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc sâhibu'l-Müsnedi's-Sahîh ve muhaddisu'l-İslâmî'l-kebîr*", Tavâlibe'nin "*el-İmâm Müslim ve menhecuhu fî Sahîhihi*" gibi eserler gelmektedir.

⁵ Horovitz, Jozef, *el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*, çev. Hüseyin Nassar, Mustafa el-Bâbi el-Halebi, Kahire 1949.

⁶ Horovitz, Jozef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Meğazi Eserleri ve Müellifleri*, çev. R. Altınay - R. Özmen, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.

Râvi ve müelliflerin rivâyetlerinin tesbiti konusunda zaman zaman yeni inşa edilen eserlere de başvurulmuştur. Urve b. Zübeyr'in *Meğazî Rasûlillah*'ı⁷, Musâ b. Ukbe'nin *el-Meğâzî*'si⁸ ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin *Kitâbü'l-Meğâzî*'si⁹ bu eserler arasında yer almaktadır. Ancak sonradan inşa edilen eserlerde araştırmacıların sözkonusu müelliflerin değişik kitaplara yayılan rivâyetlerinden kapsamlı bir siyer kitabı meydana getirme arzuları, sadece müellifin rivâyetleriyle yetinmemeleri, rivâyet tesbitinde geniş alanlı bir tarama yapmamaları, bu çalışmalardan beklenen istifadeyi sağlayamadığı gibi ilmî açıdan da bir takım eksiklikleri beraberinde getirdiği de açıktır. Bu nedenle çalışmada mümkün mertebe ilk kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır.

Ayrıca çalışmamızda konu ile ilgili özel çalışmalara da başvurulmuştur. Buhârî'nin ta'likleri hakkındaki bilgi, konunun yeğane kaynağı olan İbn Hacer'in *Tağlikü't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, tarih yazıcılığıyla hakkında da Donner'in *Narratives Of Islamic Origins: The Beginnings Of Islamic Historical Writing* ve Şeşen'in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* isimli eserlerinden yararlanılmıştır. Şeşen'in eseri İslâm tarih yazıcılığını safha safha ayrıntılarıyla incelemesi yanında Türkçe Tarihçiliğin doğuşu ve gelişmesi hakkında bilgi vermesi nedeniyle de önemli bir boşluğu doldurduğu görülmektedir.

Araştırmada son dönemlerde siyer müellifleri üzerine yapılan akademik çalışmalardan da yararlanılmıştır. Bunların en önemlileri arasında Sellûmî'nin *el-Vâkıdî* ve

⁷ Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, (cem. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü't-terbiyeti'l-Arabî, Riyad 1981.

⁸ Musâ b. Ukbe, Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî, *el-Meğâzî*, (cem. Muhammed Bakış Ebû Malik), Câmiâtü İbn Zuhr, Rabat 1994.

⁹ Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb, *Kitâbü'l-Meğâzî*, (cem. Süheyl ez-Zekkâr), Dâru'l-fikr, Dimaşk 1981.

kitâbuhü'l-Megazî menhecuhu ve mesadiruhu, Şulul'un *İlk Siyer ve Megâzi Müellif-lerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri* ve Tarâbişî'nin *Ruvâtu Muhammed İbn İshâk fî'l-Megâzi ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât* isimli doktora çalışmaları gelmektedir. Sellûmî'nin çalışması hacimli olmasına rağmen Vâkıdî'nin tercihleri, kullandığı âyetler, kelime açıklamaları ve coğrafik bilgilerle doldurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında Şulul'un çalışmasının çok daha doyurucu bilgiler içerdiği görülmektedir. Tarâbişî'nin İbn İshâk'ın râvilerini incelediği eseri ise oldukça titiz ve ciddi hazırlanan kıymetli bir çalışmadır. Özellikle İbn İshâk ve Vâkıdî konusunda bu üç eserden önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Tezde hadis ve tarih rivâyetlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi nedeniyle doğal olarak en çok kullanılan kaynakların başında Kütüb-ü Sitte, İbn İshâk'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si ve İbn Hişâm'ın *Sîretu İbn Hişâm*'ı gelmektedir.

1.BİRİNCİ BÖLÜM

RİVÂYET FENOMENİ

Tezimizin temel esaslarından birisi olan rivâyet konusuna girmeden önce konu ile ilgili ilk dönem yazılı ve sözlü rivâyetlerde kullanılan haber, eser, kıssa ve hikâye gibi bazı terimleri açıklamak suretiyle kavramsal bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır. Daha sonra konunun bütünlüğü içerisinde hadis ve tarih ilimleri hem mânâ (luğavi/ıstılahi) hem de disiplinler açısından karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

1.1. Rivâyet/Haber Nakli İle İlgili Kriterler

Haberleşme/haberlerin nakli ilk insanla beraber ortaya çıkan sosyal bir olgu ve insan davranışının en temel ögesidir.¹⁰ Aynı sosyal çevre içerisinde bulunan insanlar birbirleriyle sürekli iletişim halindedirler.¹¹ Zaman içerisinde haberleşme/haberlerin nakil şekilleri kişi, bölge veya coğrafyalara göre değişiklik göstermiştir. Son asırlarda bu değişim daha hızlı yaşanmıştır. Günümüzde ise haberlerin nakli daha çok teknolojik alet ve araçlar vasıtasıyla çok daha süratli yapılmaktadır. Bilgilerin bu kadar hızlı şekilde nakli şüphesiz bir takım problemleri de beraberinde getirmiştir. Bilgi kirlenmesi, manipülasyon/yönlendirme, enformatik dezenformasyon/basın-yayın yoluyla önceden belirlenmiş bir amaca yönelik abartılmış, yanıltıcı veya eksik bilgilerin hedef kitleye empoze edilmesi diyeceğimiz bu durumun boyutları şimdiden

¹⁰ Oskay, Ünsal, *İletişimin ABC'si*, Der yay., İstanbul 2001, s. 1.

¹¹ Zılhoğlu, Merih, *İletişim Nedir?*, Cem Yay. İstanbul 1993, s. XI. Ayrıca bkz. Macit, Yusuf, *İletişimde Model Olarak Hazreti Muhammed*, 17.

önü alınmaz bir hale gelmiştir.¹² Konu ile ilgili olarak basın ilke ve ahlâk kuralları, televizyon/internet haber yayıncılığı gibi mevzular belirli kural ve kaidelere bağlanmaya çalışılmış/çalışılmaktadır.¹³

Şüphesiz İslâm ilim literatüründe de haberleşme ve bilgilerin nakli bir takım kural/kaide ve ahlâki prensiplere dayanmaktadır. Bu ahlâki prensiplerin çıkış noktası da elbette Kur’ân-ı Kerîm¹⁴ ve hadislerdir.¹⁵ İlk insan Hz. Âdem’i diğer varlıklardan ayıran en önemli özelliklerden birisi kendisine isimleri bilme/bildirme¹⁶ özelliğinin verilmesidir. İnsanlara hidayet rehberi olarak gönderilen Kur’ân’ı Kerîm incelendiğinde haberleşmeyi ifade eden “*nebe’/enba*”¹⁷, “*kıssa*”¹⁸, “*esâtîr*”¹⁹, “*haber*”²⁰ ve “*hadis*”²¹ kavramlarının kullanıldığı görülür. Haber ve haber verenin niteliğiyle alakalı olarak da “*sıdk/kızb*”²², “*hak/yakîn*”²³ mefhumları kullanılmıştır.

¹² Avcı, Nabi, *Enformatik Cehalet*, Kitabevi, İstanbul 1999, 81 vd.

¹³ Konuya özel kaynaklar için bkz. Çaplı, Bülent, *Medya ve Etik*, İmge Kitabevi, Ankara 2002; Belsey, Andrew - Chadwick, Ruth, *Medya ve gazetecilikte etik sorunları*, çev. Nurçay Türkoğlu, yay. haz. Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998; Avşar, Zakir – Öngören, Gürsel, *Radyo ve televizyon hukuku*, Piramit Yayınları, Ankara 2003; Zılhoğlu, Merih, *İletişim Nedir?*, Cem Yay. İstanbul 1993.

¹⁴ İlgili âyetler için bkz. Bakara, 2/282; A’râf, 7/33; Nahl, 16/105; İsrâ, 17/36; Hucurat, 49/6; Talak, 65/2.

¹⁵ Müslim, Mukaddime 1; Ebû Dâvûd, İlim 10; Tirmizî, İlim 7; Tefsir 1.

¹⁶ Bakara 2/30-33.

¹⁷ Kur’ân-ı Kerîm’de “*nebe’/enba*” kelimesi müstaklâriyle beraber otuz beş değişik yerde geçmektedir. Bu âyetlerden bazıları için bkz. Bakara 2/32; Âl-i İmrân 3/44; Mâide 5/27; En’âm 6/5, 34, 67; A’râf 7/101, 174; Tevbe 9/69, 94; Yûnus 10/71 ...

¹⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de “*kıssa*” kelimesi müstaklâriyle beraber on bir değişik yerde geçmektedir. Bu âyetler için bkz. Âl-i İmrân 3/62; Nisâ 4/163-164; A’râf 7/176; Yûsuf 12/2, 5, 111; Nahl 16/118; Kehf 18/64; Kasas 28/25; Mûmin 40/78.

¹⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de “*esâtîr*” kelimesi dokuz değişik yerde geçmektedir. Bu âyetler için bkz. A’raf 6/25; Enfâl 8/31; Nahl 16/24; Mû’minûn 23/83; Furkan 25/5; Neml 27/68; Ahkaf 46/17; Kalem 68/15; Mutaaffîfîn 83/13.

²⁰ Kur’ân-ı Kerîm’de “*haber*” kelimesi müstaklâriyle beraber yedi değişik yerde geçmektedir. Bu âyetler için bkz. Tevbe 9/94; Kehf 18/68, 91; Neml 27/7; Kasas 28/29; Muhammed 47/31; Zilzal 99/4.

²¹ Kur’ân-ı Kerîm’de “*hadîs*” kelimesi müstaklâriyle beraber yirmi dokuz değişik yerde geçmektedir. Bu âyetlerden bazıları için bkz. Nisâ 4/42, 78, 87, 140; En’âm 6/68; A’raf 7/185; Yûsuf 12/6, 21, 101, 111; Kehf 18/6, 70; Tâhâ 20/9; Mû’minun 23/44.

²² “*Sıdk*” ve “*kızb*” kavramları ile ilgili âyetler için bkz. “*Sıdk*”: Bakara 2/41, 89, 91, 97, 101, 177; Âl-i İmrân 3/3, 49. “*Kızb*”: Bakara 2/10, 39, 87; Âl-i İmrân 3/11, 75, 78, 93, 137, 183-184; Nisâ 4 50.

Bunlardan anlaşılan haberin doğruyu ve gerçeği yansıtır olması, haber verenin de doğru söylemesi ve yalana girmemesidir. Bundan dolayı Allah'tan kullarına haberler ve buyruklar getiren nebi ve rasûller en fazla sıdk/doğruluk ile nitelenmişlerdir.²⁴ Güvenilir olmak da onların en önemli vasıflarından biri olmuştur. Hz. Peygamber'in de en bariz vasıflarından birisi doğru/dürüst ve emin olmaktır.²⁵ Söz ve davranışlarıyla bu hakikati dile getiren Hz. Peygamber, ashabından doğru sözlü olmalarını ve yalana girmemelerini istemiştir.²⁶ Esasen İslâm ahlâkının temelini de doğruluk/dürüstlük oluşturmaktadır.²⁷ Kur'ân'ın bu konudaki emirleri de gayet açıktır. İsrâ sûresinde geçen bir âyet-i kerîme²⁸ insanın, haber alma ve verme vasıtaları olan göz, kulak ve kalbe ait her türlü tasarruftan sorumlu olduğunu bildirmektedir.

İslâmi ilimlerde ilk dönemlerden itibaren haberlerin nakli mevzuunda belirli ahlâki esasların ortaya konulduğu görülmektedir. Hatta bazı ilim dallarında bu kriterler sistematik olarak belirlenmiş ve haber/bilgi naklinin metodolojisi oluşturulmuştur. Bu ilim dallarının başında da hadis ve tarih ilimleri gelmektedir. Hadisçilere göre haberleri nakleden kimselerin sika/güvenilir ve sadık/doğru olması en başta aranan bir şarttır.²⁹ Kişiyi doğru bilgi edinmekten, sahip olduğu bilgileri doğru muhafaza edip bir başkasına nakletmekten alıkoyan her türlü kusur özenle belirlenmiş ve

²³ “*Hak*” ve “*yakîn*” kavramları ile ilgili âyetler için bkz. “*Hak*”: Bakara 2/42, 61, 71, 91, 119, 147, 149, 176. “*Yakîn*”: Nisâ 4/157; Hicr 15/99; Neml 27/22; Vâkıa 56/95; Hâkka 69/51; Müddessir 74/47; Tekâsür 102/4, 7.

²⁴ Peygamberlerin sıdk/doğruluğu ile ilgili âyetler için bkz. Yûsuf 12/46; Meryem 19/41, 54, 56-57; Ahzâb 33/22; Yâsîn 36/52; Zümer 39/33.

²⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 135; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 187. Ayrıca bkz. Müslim, *Fezâil* 57; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 465; Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, X, 505.

²⁶ Tirmizî, *Birr* 40; Ali el-Muttakî, *Kenzü'l-Ummâl*, VI, 571

²⁷ Hûd, 11/112; Müslim, *İman* 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 385.

²⁸ “*Bilmediğin şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz, kalb gibi azaların hepsi de sorguya çekilecektir.*” (İsrâ 17/36). Konuyla ilgili bir başka âyet için bkz. Hucurât 49/12.

²⁹ İbn Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salah fî Ulûmi'l-Hadîs*, 94.

râvilerin bu kusurlarla malul olmamaları gerektiğinin altı çizilmiştir.³⁰ Hatta bu prensiplerin uygulanması neticesinde dostluk, akrabalık, hemşehrlik gibi nedenlere dayalı olarak meydana gelebilecek tarafgirliğe engel olmanın da en güzel örnekleri verilmiştir. Hadis ilminin otoritelerinden biri olan Ali b. el-Medinî (234/848), babası hakkında: “*Bu, din meselesidir. O, zayıf bir râvidir.*”³¹, Ebû Dâvûd (275/888), oğlu Abdullah (316/928) için: “*Yalancıdır.*”³² ve Zeyd b. Ebî Üneyse (119/737) kardeşi hakkında: “*Yalancılıkla anılan kardeşim Yahya’dan (140/757) hadis almayın.*”³³ diyerek onları eleştirmişlerdir. Müslim b. Haccâc (261/874) *Sahîh*’ine yazdığı *Mukaddime*de ne tür kimselerden haber alınacağı ve kimlerin haberine itibar edilmeyeceğine dair önemli görüş ve riya yetlere yer vermiştir.³⁴

Haberlerin doğru ve güvenli bir şekilde nakli mevzuu her dönemde önemini korumuştur. Konu ile ilgili olarak Endülüs’ün büyük hadisçilerinden İbn Abdülber (463/1070), rivâyet/haber şartları, ilim tahammül yolları ve kimlerin haberlerine itibar edilip edilemeyeceğini detaylı olarak ele almıştır.³⁵ Kendisinden üç asır sonra

³⁰ Hadisçiler tarafından “*Metâin-i aşere*” olarak isimlendirilen bu kusurların beş tanesi râvinin “*adalet*” vasfına, beş tanesi de “*zabt*” vasfına yöneliktir. Bunlar: 1. *Yalancılık* (*Kizbu’r-râvi*), 2. *Yalancılıkla itham* (*İttihamu’r-râvi bi’l-kizb*), 3. *Çok yanılmak* (*Kesretu’l-galat*), 4. *Aşırı Gaflet* (*Fartu’l-gafle*), 5. *Fısk* (*Fısku’r-râvi*), 6. *Karıştırma* (*Vehm*), 7. *Sikaya muhalefet* (*Muhalefetu’s-sikat*), 8. *Cehalet* (*Cehaletu’r-râvi*), 9. *Bid’at* (*Bid’atu’r-râvi*), 10. *Hafıza bozukluğu* (*Su’ü’l-hıfz*). (İbn Salâh, *Mukaddimetu İbni’s-Salah fî Ulûmi’l-Hadîs*, 94-114, 185-230. Ayrıca bkz. Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Usûlü*, 93-96.)

³¹ Sehâvî, *Fethu’l-muğîs*, III, 355; *el-İ’lân*, 112. Ayrıca bkz. Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi* (*Cerh ve Ta’dîl İlmi*), 70-71.

³² Sehâvî, *el-İ’lân*, 113.

³³ Müslim, *Mukaddime* 5; Sehâvî, a.g.e., a.y.

³⁴ Müslim b. Haccâc konu ile ilgili olarak: “*Bilmiş ol ki, rivâyetlerin sahih ile sakîmini, râvilerin de sika olanlarıyla müttehem olanlarını bir birinden ayırmayı bilen herkese: 1. Sika râvilerin sahih rivâyetlerinden başka rivâyette bulunmamak, 2. Töhmetye altında olan aşırı bid’atçıların rivâyetlerinden sakınmak*” gerekir demiştir. Bkz. Müslim, *Mukaddime* 1, 4.

³⁵ İbn Abdülber’in “*Câmi’u beyâni’l-ilm*” adlı eseri ilmin önemi, fazileti, rivâyet şartları ve ilim tahammül yolları ile ilgili bilgi veren değerli bir eserdir. İki cilt tek mücellet olarak basılan eserin birinci cildin sonu ile ikinci cildin başları yukarıda zikredilen konulara tahsis edilmiştir. Bkz. İbn Abdülber, *Câmi’u beyâni’l-ilm ve fadlihî ve ma yenbagî fî rivâyetihî ve hamlihî*, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), el-Mektebetü’s-Selefiyye, Medine 1968/1388, I, 82 vd.

gelen ünlü Şafî fakihî Sübkî (771/1369) de haber nakil yollarının objektif kriterlerini ortaya koymuştur. Subkî'ye göre haber nakli ile uğraşan kimselerde bulunması gereken özellikler şunlardır: Doğruluk, haberi aynen/lafzen aktarma, hafızasına güvenerek değil, kayıtlara dayanarak nakletme ve kaynak zikretme. Eğer konu bir şahıs ise şu ek kriterlere de ayrıca riayet edilmelidir: Hakkında bilgi verilen kişiyi her yönüyle (dini/ilmi/siyasi/ahlâki) tanımak, maksadı en iyi biçimde yansıtan bir üslup kullanmak, tasvir edilen kişiyi en iyi yansıtan bir sunumda bulunmak, övgü ve yergide keyfince aşırı gitmemek, oldukça titiz bir şekilde tasvirde bulunmak.³⁶

Bunlar hem hadis hem de tarihçilerin uyması gereken ilmi kriterlerdir. Benzer kriterleri İslâm tarihçiliğinin önemli isimlerinden Sehâvî (902/1496) de zikretmektedir.³⁷

Yukarıda isimlerini vermeye çalıştığımız müellifler tarafından ortaya konulan kriterler rivâyet/haberlerin aktarımında hassasiyetle uygulanmıştır. Bu kurallara riayet etmeyen müellifler konumlarına bakılmaksızın eleştirilmiştir. Zehebî'nin *Tezkiratü'l-huffaz* isimli eserinde bunun bir çok örneklerini görmek mümkündür.³⁸

Hadisçilerin yanında, tarihçilerin de rivâyet/haber aktarımına dair önemli mülahazaları olmuştur. İlk tarihçilere, İslâmi yazılı literatürün henüz oluşum safhasında “*ahbârî/haberciler*”³⁹ denildiği dikkate alınırsa, onların bu konudaki değerlendirmelerinin önemi daha iyi anlaşılır. İleride geleceği gibi ilk dönem

³⁶ Subkî, *Tabakâtü'sh-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, II, 23; “*Kâidetün fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve kâidetün fi'l-müerrihîn*”, Erba'u Resâil fi ulûmi'l-hadîs içinde, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1990, 66.

³⁷ Sehâvî, *el-İ'lân*, 114-137.

³⁸ Endülüs'ün önde gelen âlimlerinden Ebû Bekir b. el-Arabî (543/1148) ve büyük hanefî âlimi Moğultay b. Kılıç el-Bekçerî'nin (762/1360) eleştirilmesiyle ilgili bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, IV, 1296, Zeyl, 135-136.

³⁹ İbn Hacer, *Nüzbetü'n-nazar*, 14; es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 9. Ayrıca bkz. Çetin, Nihat M., “Ahbâr”, DİA, I, 486.

tarihçiler rivâyet/haberlerin naklinde müşade metodu⁴⁰ ve hala güncelliğini koruyan bazı objektif kriterler ortaya koymuşlar ve bunları bizzat uygulamışlardır.⁴¹ Büyük İslâm tarihçisi İbn Esîr'in (630/1233) Moğol hezimetini anlatırken takındığı tavır ise bunun en güzel örneklerinden biridir.⁴²

Diğer yandan İslâm kültür tarihinin en önemli simalarından Birûnî (443/1051), rivâyet/haber aktaran kimselerin neden yalan söyleme ihtiyacı duyduklarını açık seçik ortaya koyarken,⁴³ büyük tarih nazariyecisi İbn Haldun da yalan/gerçek dışı haberlerin ortaya çıkış sebeplerini şu şekilde sıralamıştır: Fikir ve mezhep taraftarlığı; insanı tenkidî/eleştirel bakıştan alıkoyar, haberi nakledenlere inanmak; kaynağı tetkik etmekten uzaklaştırır, müşahede ve gözleme değil, zan ve tahmine göre rivâyette bulunmak, haberin doğru olduğu vehmine kapılmak, olgularla haberleri karşılaştırma yetisinden uzak olmak, haber kaynaklarını güzel ve şirin

⁴⁰ Vakıdî'nin tarihi olayların cereyan ettiği yerleri bizzat müşahede edip eserine yazmasıyla ilgili bkz. Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi*, Beyrut 1351/1933, II, 335; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Vâkidî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1996, 153-157.

⁴¹ Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, I, 13. Taberî hakkında bir çalışma yapan Zuhaylî, Taberî'nin tarih metodunu on madde halinde özetlemiştir. Bkz. Zuhaylî, Muhammed, *el-İmâm et-Taberî*, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 1990, 231-238.

⁴² İbn Esîr şöyle demektedir: “*Bu felaket (Moğol istilas) o kadar korkunç ve çirkin ki, birkaç sene bunları yazayım mı yazmayayım mı diye düşündüm. Şimdi bunları bir hayli tereddütler içerisinde yazıyorum. Olay bir bakıma İslâm ve Müslümanlar'ın ölümünü duyurmak gibidir ki bu kime kolay gelir? Kimde dayanacak yürek var ki Müslümanlar'ın içine düştüğü aşağılık durumun, herkes karşısında rezil ve rüsva olmanın trajedisini anlatsın? Keşke yaratılmasaydım. Keşke bu olaydan önce ölmüş olsaydım. Keşke unutup da bu elemli olayların hatırası kafamdan silinip gitseydi. Fakat bazı dostlarım bu felaket olaylarını yazmaya beni razı ettiler. Yine de tereddütler içerisindeyim. Fakat gördüm ki yazmamakta hiç fayda yok. Bu öyle büyük bir bela, öyle müthiş bir felaket ki dünya tarihinde bir benzeri bulunamaz. Bu olaylar bütün insanlıkla ilgilidir. Fakat özellikle Müslümanlarla ilgilidir. Eğer bir adam çıksa da Hz. Adem'den beri böyle bir bela insanoğlunun başına gelmemiştir diye iddia etse, bu yanlış bir iddia olmaz. Çünkü tarihte böyle bir olayın en küçük benzeri bile görülmemiş, belki de kıyamete kadar –Ye'cüc ve Me'cüc'ün dışında- asla böyle bir olay görülmeyecektir. Bu vahşi insanlar hiç kimseye acımadılar. Kadınları, erkekleri, çocukları öldürdüler...*” (İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-tarih*, Dârü Beyrut, Beyrut 1992, XII, 147-148.)

⁴³ Birûnî, Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî, *Tahkîku mâ li'l-hind min mekûle makkûle fi'l-akl ev merzûle*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983, 13-16.

göstermek için abartı ile nakilde bulunmak, sosyal hayatın doğasını dikkate almamak.⁴⁴

Ayrıca İbn Haldun, *Mukaddime*'sinde “*temhîsu'l-ahbâr/haberlerin tertib ve tetkiki*” ve “*ta'lîlu'l-vakâi'/hadiselerin nedensellik analizi*” tabirleriyle, bu kabil heberlerin doğru analiz yöntemine de ışık tutmuştur.⁴⁵

Bu arada İmâm Şafii'nin (204/819) haberleri katagorize ederek, râvi/haber verenlerde mutlaka bulunması gereken özellik olarak “*sika/güvenilir*” sıfatını, haberde de “*sübut/haber verilen şeyin gerçekleştiğine dair güvenilir bilgi*” özelliğini zikrettiğini hatırlamamız gerekir.⁴⁶ Mevzu ile ilgili olarak dönemlerinin büyük fakih ve usulcileri olan Ebû Bekr Cessâs (370/980), Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (436/1044) ve Ebü'l-Velîd el-Bacî'nin (474/1081) de haber nazariyesi, haberin felsefik, linguistik ve epistomolojik mahiyeti; râvide bulunması gereken vasıflar hakkında değerli görüşlerinin olduğunu belirtmekte fayda vardır.⁴⁷

Yukarıdaki değerlendirmelere yer vermenin yanında Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (476/1083) güvenilir kimselerin naklettiği herhangi bir haberin, hangi şartlarda reddedileceğine dair sıraladığı maddeler, râvilerin doğru ve güvenilir kimseler olmasının dahi bazen rivâyet edilen şeyi kabul için yeterli olamayacağını göstermektedir. eş-Şîrâzî'ye göre haber: Aklın gereklerine ters düşerse, Kur'ân ve

⁴⁴ İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, 18-81.

⁴⁵ Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, 159-160.

⁴⁶ Şafîî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris, *er-Risâle: İslâm Hukukunun Kaynakları*, (trc. İbrahim Çalışkan - Abdulkadir Şener), TDV, Ankara 1996, 205-206.

⁴⁷ Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Usulü'l-fıkḥ*, (nşr. Uceyl Câsim Neşemî), Mektebetü'l-İrşad, İstanbul 1994/1414, III, 35-59; Basrî, Muhammed b. Ali Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed fî usulü'l-fıkḥ*, (thk. Muhammed Hamidullah), Institut Français de Damas, Dımaşk 1964, II, 541-558, 670-672; Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tüçibî (474/1081), *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, (thk. Abdülmecid Türkî), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1986, 362-370.

Sünnet'in kat'i esaslarına aykırı olursa, ittifakla kabul edilen esaslarla çatışır, herkesin bilmesi gereken bir şeyi, sadece bir kişi bildirirse, adeten büyük kitlelerin aktarması gereken bir haberi, sadece bir kişi naklederse, reddedilir.⁴⁸ Bu durum, İslâm ilim geleneğinin rivâyet/haber mefhumunu sadece şekil bakımından değil, içerik ve mantık bakımından da değerlendirdiğini göstermesi açısından önemlidir.⁴⁹ Nitekim Hatib el-Bağdadî (463/1071)⁵⁰ ve İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye (751/1350)⁵¹ tarafından da eş-Şîrâzî'ye benzer yaklaşımlar dile getirilmiştir.

Rivâyet/haberlerin nakli ile ilgili kriterler incelendiğinde müteahhirûn âlimlerin ortaya koyduğu ölçülerin daha hassas olduğu görülmektedir. Nitekim sekizinci hicri asrın büyük âlimlerinden Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (794/1391) kizb/yalan kavramına getirdiği açılım bunun bir göstergesidir. ez-Zerkeşî, kizb/yalanı, “*herhangi bir şeyi kasten veya yanılarak, olduğundan farklı biçimde aktarmak*” diye tarif etmektedir.⁵² Bu yaklaşım, hatanın da yalan kapsamı içerisinde mütalaa edildiği ve rivâyet/haberlerin naklinde çok daha titiz davranılması gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir. Böyle bir yaklaşımın ortaya çıkmasına tesir eden ilmî, siyasî ve sosyal hadiselerin olması da kuvvetle muhtemeldir.

⁴⁸ eş-Şîrâzî, Ebû İshâk Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf, *el-Lüm'a fî usûli'l-fikh*, (thk. Yusuf Ali Büdeyvi - Muhyiddin Müstü), Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, Dımaşk 1995/1416, 151-179.

⁴⁹ Özafşar, Mehmet Emin, “İslâm İlim Geleneğinde Haber Mefhumi”, Diyanet Aylık Dergi, sayı: 148, Nisan 2003, 10-13.

⁵⁰ Hatîb el-Bağdadî, Ahmed b. Ali b. Sâbit (463/1070), *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine ts., 16-46, 66-84.

⁵¹ İbn Kayyim elli fasıl altında râvide bulunması/bulunmaması gereken vasıflar ile zayıf rivâyetlerin özelliklerini maddeler halinde örnekleriyle anlatmaktadır. Bkz. İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed el-Cevziyye, *el-Menârü'l-münîf fî's-sahîh ve'd-daîf*, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut 1983.

⁵² Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *Bahrü'l-muhîr fî usûli'l-fikh*, (göz.geç. Ömer Süleyman Eşkar, haz. Abdülkadir Abdullah el-Ânî), Vezâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, b.y.y., 1992, 218-228.

Yukarıdaki görüş ve değerlendirmeler neticesinde hadis ve tarih disiplinleri içerisinde rivâyet/haber naklinin belli objektif kriterlerinin olduğu söylenebilir. Bu kriterlerin dinin günlük hayata yansımaları konu alan fıkıh ilmi ile de yakın ilişkilerinin olduğu ortadadır. Hadis ve tarihçiler kadar fıkıhçılar da mevzu ile ilgilenmiş ve dinin ikinci kaynağı olan Sünnet'in nakli ve nakline tesir eden durumlarla ilgili değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu çalışmalar İslâm kültür mirasının günümüze güvenilir bir şekilde intikalini sağlama gayreti olarak düşünülmelidir.

1.2. Rivâyet/Haber Nakli İle İlgili Kavramsal Çerçeve

Her ilim dalının kendine özgü bir metodolojisi vardır. Ve her metodolojinin kendine has kavramları vardır. Ancak kavramlar bazen farklı ilim dallarında değişik anlamlarda kullanılabilmektedir. Bu sebeple biz burada hadis ve tarih ilimlerinde ortak kullanılan bazı kavramların açıklanması gerektiği kanaatindeyiz. Şüphesiz bu durum kavramsal bir çerçevenin oluşmasına katkı sağlayacaktır.

1- Haber: Sözlükte, “*herhangi birşey veya bir mesele ile ilgili nakledilen bilgi*”⁵³ anlamına gelen “*haber*” kelimesi, hadis literatüründe birkaç farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan en yaygın ve kabul gören tanımı “*haber*”in “*hadis*” terimiyle eş anlamlı olarak kullanılmasıdır. Hadisçilerin büyük çoğunluğu bu iki terimi, birbirine benzeyen, lügat mânâsının yanında, râvilerin bizzat Hz. Peygamber'e (s.a.s)

⁵³ Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî (400/1009), *Tâcu'l-lügati ve's-sihâhi'l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdülgafur Attâr), Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990, II, 641-642; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-arab*, Beyrut 1376/1956, IV, 226-227; Zebîdî, Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (1205/1790), *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. Ali eş-Şî'rî), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1994/1414, XI, 125-126.

ulaşan hadisleri (merfû) nakletmekle yetinmeyerek, ayrıca sahabe (mevkuf) ve tâ-biîn'e varan (maktu') nakillerle de meşgul olmalarından yola çıkarak her türlü rivâ-yeti ihbar mânâsında kullanmışlardır.⁵⁴ Buna göre “*hadis*”e, “*haber*”; “*haber*”e de “*hadis*” denilebileceği anlaşılmaktadır. Ayrıca “*hadis*” ile “*haber*”i farklı mânâda kullananlar da olmuştur. Bunlara göre “*hadis*” sadece Hz. Peygamber’e ait “*merfû*” rivâyetleri; “*haber*” ise Hz. Peygamber’in hadisleri dışındaki (mevkûf ve maktu') rivâyetleri ifade etmektedir. Buradan hareketle hadisle meşgul olanlara “*muhaddis*”, tarih, hikâye veya kıssa ile uğraşanlara da “*Ahbârî*” denilmiştir.⁵⁵ Nitekim İbn Hacer’in “*İki kelime arasında umum-husus farkı vardır. Her “hadis” haberdur; Fakat her “haber” hadis değildir.*”⁵⁶ ifadesi de bu düşüncüyü destekler mahiyettedir. Kavramlara yüklenen anlamların farklılığından hareketle hadis ve tarih ilimlerinin ilk dönemlerden itibaren müstakil birer ilim dalı olarak ortaya çıktıkları söylenebilir.

2- Eser: Sözlükte “*bir nesnenin yerinde kalan ‘iz’i*” anlamına gelen “*eser*” kelimesi, hadis literatüründe “*haber*” ve “*hadis*” terimleriyle eş anlamda kullanılmaktadır. Buna göre “*semi'tu minhu'l-eser*” ifadesi aynı zamanda “*ondan haber işittim*” anlamına gelmektedir.⁵⁷ Bu sebeple hadisler için “*eser*” kavramı da kullanılmaktadır. Aynı zamanda hadisçiler ve tarihçiler tarafından “*eser*” kelimesi masdar mânâsıyla “*rivâyet*”in karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Bu durumda “*esere'l-hadîse*” denildiği zaman “*ravahu*” (onu başkasına nakletti, rivâyet etti) mânâsı anlaşılmaktadır. Ancak Horasanlı fıkıh âlimleri, bu kelimeyi sahabeden “*mevkuf*” olarak gelen haberler için kullanmış, “*merfu*” olarak gelenlere de “*haber*” demişlerdir. Yani onlara

⁵⁴ es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 9.

⁵⁵ İbn Hacer, *Şerhu Nühbeti'l-fiker*, 7. Ayrıca bkz. Çetin, Nihat M., “Ahbâr”, DİA, I, 486.

⁵⁶ İbn Hacer, *Nühbetü'l-fiker*, 4.

⁵⁷ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, II, 116; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 6.

göre Hz. Peygamber'in sözlerine “haber”, sahabenin sözlerine de “eser” denir.⁵⁸ İbn Hacer ise hem “mevkuf”a hem de “maktu”a “eser” denildiğine işaret eder. Nevevî’ye göre ise “haber”, ister “merfu”, ister “mevkuf” ve ister “maktu” olsun, muhaddisler nazarında hepsi de “eser”dir. Bu tariften hareketle “eser”e nisbet edilecek muhaddislere “Eserî” adı da verilmektedir.⁵⁹

Görüldüğü gibi her ne kadar yukarıdaki açıklamalarda “eser”, “haber” ve “hadis” terimleri arasındaki ince ayrılıklara dayanarak farklı tanımlar yapılmışsa da bu üç kavramın benzer anlamlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3- Kıssa: Sözlükte “Bir kimsenin izini sürmek; bir kimseye bir haber veya sözü bildirmek” gibi mânâlarına gelen kıssa kelimesi hadis terminolojisinde “hikâye” ve “olay” kavramlarıyla eş anlamda kullanılmaktadır. Nitekim Buhârî’nin “Bâbu Kıssati Gazvet-i Bedr, Bâbu Kıssati Ehl-i Necran ...” gibi bâb başlıklarında kullandığı “kıssa” kelimesi “olay” anlamına gelmektedir.⁶⁰

Hadisçiler, dinin ruhuna aykırı, şahsi menfaat elde etme veya siyasi bir mezhep ve klik hesabına anlatılan kıssalara şiddetle karşı çıkmışlardır.⁶¹ Tarihçiler de, tarihi bir metinde yer, zaman ve insan unsurunun mutlaka olması gerektiğini, bunların birinin olmaması durumunda o metnin ilmî bir değeri olmayacağını ileri sürmüşlerdir.⁶²

⁵⁸ Cevherî, *Sihâh*, II, 574-575; Zebîdî, *Tâcü’l-arûs*, X, 13; Ayrıca bkz. Suyûtî, Abdurrahmân İbnü’l-Kemâl Celâleddin (911/1505), *Tedribü’r-râvî*, Beyrut 1405/1985, 4.

⁵⁹ Suyûtî, a.g.e., 4.

⁶⁰ Buhârî, Meğazi 3, 74.

⁶¹ Sabbağ, Muhammed b. Lütfî, *Târîhü’l-kussâs ve eseruhum fî’l-hadîsi’n-nebevî*, 11-49; Altunel, İbrahim, “Kıssahan”, DİA, XXV, 501-502.

⁶² Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya 1990, 5.) Bkz. (Ağarı, Murat, *İslâm Tarihine Metodolojik bir yaklaşım –Tarihte Yer ve Zaman Sorunu–*, Bilge Adam, Van 2004, 18

4- Hikâye: Sözlükte “*Anlatmak, nakletmek, tekrar etmek; benzetmek, taklit etmek*” anlamlarına gelmektedir.⁶³ Genellikle tarihçiler hikâye kelimesini “*nâdire, uhdûse, hurâfe-hurâfât, ustûre-esâtîr, mesel-emsâl, semer-esmâr, haber-ahbâr*” gibi sözcüklerle eş anlamlı kullanırken⁶⁴ hadisçiler sözlük anlamındaki “*hikâye*” yerine “*kıssa*” terimini tercih etmişlerdir.⁶⁵ Hadis terminolojisinde “*hikâye*” kelimesinin “*kıssa*” ve “*olay*” kavramlarıyla eş anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.⁶⁶

Yukarıdaki kavramların yanında hadis ve tarih ilimlerinde kullanılan bir de “*esâtîr*” kavramı vardır. Sözlükte: “*Saçma sözler, yalan ifadeler, masallar, hurâfeler, faydasız hikâyeler, kitaplardan alınıp aktarılan saçma sapan nakiller*” anlamına gelmektedir.⁶⁷

Tarih ilminde “*esâtîr*”, “*mitoloji*” kavramı ile eş anlamlı olarak: “*Tarihten evvelki tanrı ve kahramanların efsanevi maceraları, toplumun inançlarını, özlemlerini, duygularını anlatan hikâyeler*” mânâsına kullanılmaktadır.⁶⁸ Bu yönüyle “*Dini bir temele dayanmayan, akıl ve mantıkla uyuşmayan, hakikat dışı olan şeyler*” diye tanımlanan “*hurâfe*” ile yaklaşık olarak aynı mânâyı gelmektedir. Nitekim Kur’ân-ı Kerîm her iki mânâyı da “*esâtîr*” kelimesi ile ifade etmektedir.⁶⁹

“*Esâtîr*” ve “*hurâfeler*”in hadisçiler yanında hiçbir değeri olmadığı gibi tarihçiler de, “*kıssa*”larda olduğu gibi tarihi bir metinde yer, zaman ve insan unsurunun mut-

⁶³ Cevherî, *Sihâh*, VI, 2317.

⁶⁴ Yazıcı, Hüseyin, “Hikâye”, DİA, XVII, 479-485.

⁶⁵ Müslim, Salât 46; Mesâcid 68; Tirmizî, Talak 23; İlm 12.

⁶⁶ Örnekler için bkz. Müslim, Mukaddime 4; Tirmizî, Taharet 10.

⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1990, IV, 363; Firuzabadi, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (817/1415), *el-Kamus*, b.y.y., Beyrut 1993, II, 111.

⁶⁸ Sami, Şemseddin, *Esâtîr -Dünya Mitolojisinden Örnekler*, İnsan Yay., 2004, 9.

⁶⁹ Bkz. A'raf 6/25; Enfâl 8/31; Nahl 16/24; Mü'minun 23/83; Furkan 25/5; Neml 27/68; Ahkaf 46/17; Kalem 68/15; Mutaaffîn 83/13.

laka olması gerektiğini, bunlardan birinin olmaması durumunda o metnin ilmî bir değeri olmayacağını ileri sürmüşlerdir.⁷⁰ Zaman itibarı ile “hurâfe” kavramı “esâtîr”den çok daha sonra ortaya çıkmış olsa bile yukarıdaki hükmün değişmeyeceği görülmektedir.⁷¹

1.3. İslâm Öncesi ve Sonrasında Rivâyet

Konuya girmeden önce rivâyet kelimesinin lügat ve ıstılahi anlamlarını vermek yerinde olacaktır.

Rivâyet kelimesinin kökü olan “revâ” fiili Arapçada üç farklı anlamda kullanılmaktadır:

- 1- *Revâ, yervî, reyyen*: Sulamak, bağlamak,
- 2- *Revâ, yervî, rivâyeten*: Şiir ve hadis gibi söz mânâsı taşıyan kelimeleri ezberleyip nakletmek, söylemek, bildirmek ve başkalarına duyurmak,
- 3- *Reviye, yervâ, riyyen ve riven*: Suyu içip doymak, suya kanmak.⁷²

Rivâyet işini yapan kimseye “râvî”, rivâyet yoluyla naklölunan sözlere de “mervî” denilmektedir.

Rivâyet kelimesi ıstılahta; Hz. Peygamber’in hadislerinin nakledilmesiyle eş mânâda kullanılarak: “*Belirli vasıfları taşıyan râvinin, haberin naklinde aranan kurallara*

⁷⁰ Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya 1990, 5.) Bkz. (Ağarı, Murat, *İslâm Tarihine Metodolojik bir yaklaşım –Tarihte Yer ve Zaman Sorunu–*, Bilge Adam, Van 2004, 18. Ayrıca bkz. Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1995, 20.

⁷¹ Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm Tarihi*, 33.

⁷² Cevherî, *Sihâh*, VI, 2364-2365.

bağlı kalarak hadis tahammül yollarından biri vasıtasıyla aldığı hadisleri, yine aynı şartlarla başkalarına nakletmektir.”⁷³ diye tarif edilmiştir.

Burada kısaca tarifleri üzerinde durulan “rivâyet” kelimesi hakkında “İslâmiyet ve Rivâyet” başlığı altında daha geniş bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

1.3.1.Rivâyet Tarihi

Rivâyet kelimesinin lügat ve ıstılahî mânâlarını verdikten sonra şimdi rivâyetin tarihini ele alabiliriz.

Rivâyet tarihini, “rivâyetin cerayan ettiği devirleri, her devirde meydana gelen olayları ve gelişmeleri ve rivâyetle meşgul olan ilim adamlarının biyografilerini bilmek” olarak tarif edebiliriz. Şüphesiz rivâyet tarihi, ilk insan Hz. Âdem ile başlamış ve kıyamete kadar da devam edecektir. Çünkü haberleşme/haberlerin nakli sosyal bir olgu ve insan davranışının da en temel ögesidir.⁷⁴

Biz rivâyet tarihini tezimizin sınırları çerçevesinde “Cahiliye dönemi” ve “İslâm dönemi” olarak ele alacak ve işlemeye çalışacağız.⁷⁵

⁷³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 31-37; Kâdî İyâz, *el-İlma’ ila ma’rifeti usûli’r-rivâye ve takyidi’s-sima’* (544/1149), (thk. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr), Dârü’t-Türas, Kahire 1970, 68-121.

⁷⁴ Oskay, Ünsal, *İletişimin ABC’si*, Der yay., İstanbul 2001, s. 1.

⁷⁵ Rivâyetler üzerine kapsamlı bir makalesi bulunan Zâkir Kadiri Ugan rivâyetleri ‘*Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler*’ olarak ikiye ayırmış ve ‘*Gayr-ı Dinî Rivâyetler*’ kısmında: 1-Rivâyetin lügat mânâsı, 2-Rivâyetin beynelmilel olan ehemmiyeti, 3-Türklerde Rivâyet, 4-Arap edebiyatında rivâyetin ehemmiyeti, 5-Fusahadan rivâyet, 6-Râvilerden sûret-i telakki, 7-Rivâyet için hıfzın ehemmiyeti, 8-Badiye Araplarının hakemliği, 9-Arap şairlerinin kesreti rivâyete medyundur, 10-Rivâyetleri yazı ile tesbit meselesi, 11-Muallakatı yazı ile tesbitin tarihçesi gibi mevzular ile ‘*Dinî Rivâyetler*’ kısmında: Kısaca Tevrat ve İncilin rivâyetiyle alakâlı bir bilgi verildikten sonra Usûl-u Hadis ilmi özetlenmiştir. Bkz. Ugan, Zâkir Kadiri, “Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler”, DFİFM., Sayı: 4, 132-210. Bu makale kitap olarak da basılmıştır. Bkz. Güner, Osman, *Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler, Rivâyet İlminin Tarihçesi*, (Müellif: Zakir Kadiri Ugan’dan tenkitli ve tahkikli basım) Darus-Sünne Yay., Samsun, 2000.

1.3.1.1.Cahiliye Dönemi ve Rivâyet (Şifahi Rivâyet Dönemi)

Cahiliye, İslâm'ın ortaya çıkmasından itibaren geriye doğru yüz elli senelik bir zaman dilimine verilen isimdir.⁷⁶ Tarihin ilk dönemlerinden itibaren ilim öğrenmek ve onu başkalarına öğretmek işi daha ziyade hafıza yoluyla yapılmıştır. Yazının icadıyla beraber hafızanın yanında ondan da istifade edildiği görülmektedir. İslâm öncesi Arap toplumunda yazı olmasına rağmen kural ve kaidelerine ait metodolojinin tam mânâsıyla olgunlaştığı söylenemez. Bu dönemde şiir olsun nesir olsun her türlü edebi eserin daha ziyade rivâyet yoluyla nakledildiği bilinmektedir. Bundan dolayı her şairin bir râvisi olduğu gibi her âlimin de bir râvisi bulunmaktaydı. Ayrıca her kabilenin de şairleri, hatipleri, nesebçileri ve onların sözlerini ezberleyip nakleden râvileri vardı. Cahiliye döneminde edebi eserler râviler tarafından ezberleniyor ve şifahi olarak naklediliyordu. Mesela büyük şairlerden “*Muallaka*”⁷⁷ sahibi Züheyr b Ebi Sûlmâ, Evs b. Hacer ismindeki cahiliye şairinin bir râvisi idi.⁷⁸ Bu yönüyle cahileye Arap şiirinin günümüze kadar ulaşmasında filoloğların emeği geçtiği gibi şairlerin ve onların râvilerinin de büyük emeğinin geçtiği görülmektedir.⁷⁹

Şifahi rivâyetlerin naklinde de hadislerin naklinde kullanıldığı gibi bazı eda sîgaları kullanılmıştır. Daha çok dilbilimciler arasında bir kelimenin mânâsıyla alakâlı rivâyetler yapılacağı zaman üstaddan rivâyetin en muteber olanı “*emla aleyye*

⁷⁶ Cahiliye kelimesinin farklı mânâları için bkz. Fayda, Mustafa, “Cahiliye”, DİA, VII, 17-19; Sarıcık, Murat, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, 327-330.

⁷⁷ Muallakât: Cahiliye döneminde beğenildiği için herkesin görebileceği bir yere (Kâbe duvarına) asılan, İmrü'l-Kays b. Hucr, Tarafe b. Abd, Lebîd b. Rebîa, Zuheyr b. Ebî Sûlmâ, Amr b. külsûm, Antare, Haris bin Hillize gibi şairlere ait seçkin kaside koleksiyonuna verilen isimdir. Hammad er-Râviye (156/772) tarafından derlenen kasideler “Muallakât-ı Seb'a” (Yedi askı) olarak meşhur olmuştur. Bkz. Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, Ed. Fak. Bas., İstanbul 1996, s. 65; Tülüçü, Süleyman, “Muallakât”, DİA, XXX, 310-312.

⁷⁸ Ugan, Zâkir Kadiri, “Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler”, DFİFM, Sayı: 4, 133.

⁷⁹ Ugan, a.g.m., 140-145.

fulanün/bana falan yazdırdı” şeklindeki rivâyettir. Bunun yanında “*semi’tü fulanen/falandan işittim*”, “*haddesenî fulanün/falan bana söyledi*” ve “*kale fulanün/falan söyledi*” gibi rivâyet şekillerinin de kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bir eserden bir haber, bir beyit, bir şiir, bir kaside vesaireyi nakletmek de rivâyet sayılmıştır.⁸⁰

Şifahi rivâyetler cahiliye döneminde kullanıldığı gibi İslâm döneminde de kullanılmıştır. Bu rivâyetler İslâm döneminde -ve hatta günümüzde fotoğraf ve ses alma cihazları olmasına rağmen- dildeki vurguları ve müzik ile ilgili nağmeleri nakletmede kullanılmıştır/kullanılmaktadır. Çünkü bu gibi şeylerin yazı ile gerçek tarifi yapılamaz ve bu gibi hareket ve sanatları istenildiği şekilde ortaya koyabilmek daha ziyade taklit ve tekrara dayanır. Bundan dolayı insanoğlu daima ezberlemeğe ve bazı şeyleri hafıza yoluyla alıp şifahi olarak nakletmeğe muhtaçtır.

İslâm tarihi araştırmalarıyla tanınan Leona Caetani (ö.1935) gibi bazı müsteşrikler ilk zamanlarda tamamen şifahi rivâyete dayanan ve hicri ikinci yüzyılın ortalarından itibaren yazılmaya başlanıp kitaplara geçen hadislerin tamamen uydurma olduğunu iddia etmektedirler.⁸¹ Oysaki hiçbir dönemde şifahi rivâyetleri bir tarafa bırakma ve onlarsız bir yerlere varmak mümkün olmamıştır. Belki burada cevabı beklenen: “Şifahî rivâyetlere ne kadar güvenebiliriz?” sorusu olmalıdır.

Yukarıda anlatılanlarla beraber gerek hadis gerek edebiyat ve gerekse tarih alanında bazı uydurma girişimleri meydana gelmiştir. Bu gibi vakalar daha o devirlerde müdakkik âlimler tarafından hemen tesbit edilmiş ve uydurma olanlarla olmayanlar

⁸⁰ Ugan, a.g.m., 146-147.

⁸¹ Caetani, Leona, *İslâm Tarihi*, 1, 90. Yukarıdaki iddianın reddi için bkz. Köksal, Mustafa Asım, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslâm Tarihindeki İsnad ve İftiralar Reddiye*, DİB. Yay. Ankara 1986, 161-165.

birbirinden ayırt edilmeye çalışılmıştır. Bu mevzu ile alakâlı birçok eser kaleme alınmıştır.⁸²

Şifahi rivâyetler hakkında kısa bilgi verdikten sonra şimdi asıl meselemiz olan İslâmi rivâyetlere geçebiliriz.

1.3.1.2.İslâmiyet ve Rivâyet

Şifahi rivâyetler bölümünde de geçtiği gibi İslâmiyet gelmeden önce Arap yarımadasında rivâyet biliniyor ve uygulanıyordu.⁸³ Şairler, âlimler ve kahinlerin râvileri vardı. Kabileler kendi kültürlerini ve “*soy kütüğü bilgisi*” diyeceğimiz ensab ilmini râviler vasıtasıyla bir sonraki nesillere taşıyorlardı. Yazının mahdud sayıda insanın kullanabildiği cahiliye döneminde şiirler, kasideler, menkıbeler, kahramanlık destanları gibi her türlü bilgiyi içerisinde barındıran edebi eserler rivâyet yoluyla aktarılıyordu.

İslâmiyet’le birlikte rivâyet kelimesi daha önce kullanılan mânâlarına ek olarak farklı bir ıstılahi mânâ daha yüklenmiştir. Bu da “*sünnet/hadis ve benzeri haberlerin nakli ile, bunları haber verenlere isnâdı*”ndan ibarettir’.⁸⁴ Fakat rivâyeti, sadece sünnetin nakline münhasır kılmak doğru değildir. Çünkü sünnet dışındaki haberleri, sahabe, tâbiîn ve diğer tabakalardan insanların sözlerini, bunları haber verenlere isnâd etmek de yine rivâyetin kapsamı içerisine girmektedir. Rivâyetle ilgili bu tariften, rivâyetin

⁸² Bkz. Ebû Abdullah el-Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin b. Ca’fer el-Hemedânî el-Cüzekî (543/1149), *el-Mevdûât mine’l-ehâdisi’l-merfûât*; Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî (597/1201), *el-Mevdûâtü’l-kübrâ*; Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Arrâk el-Kinânî (963/1556), *Tenzîhü’s-şerîati’l-merfû’a anî’l-ahbâri’ş-şenîati’l-mevdûa*; Ebû’l-Fadl Muhammed b. Tahir el-Makdisî (507/1113), *Tezkiratü’l-Mevdû’at*. Ayrıca bkz. Kettânî, Muhammed b. Ca’fer, *Hadis Literatürü*, 325, 329; Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, 124-126.

⁸³ Togan, Zeki Velidi, “Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler”, DFİFM, Sayı: 4, 172.

⁸⁴ Koçyiğit, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 402-403.

üç temel unsurunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, rivâyete konu olan hadis/haber; ikincisi bir haberi kendisine nakledene isnâd ile rivâyet eden şahıs (râvî); üçüncüsü de haberi kendisine nakledene isnâd ile rivâyet edenden alan şahıs. İslâmi rivâyetin her şeyden önce önemli bir gayesi vardır. O da, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) söz, fiil ve takrirlerinden meydana gelen sünnet/hadislerini sonraki nesillere ulaştırmaktır. Hz. Peygamber'e ait bilgi ve malumatın neşredilmesi için en emin yolun rivâyetin bu üçlü sistemi olduğu görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'den (s.a.s.) haberi alan sahabe, bunu O'na isnâd ile tâbiî'ye rivâyet ettiği gibi; aynı haberi sahabiden alan tâbiî de, onu, kendisine rivâyet eden sahabe'ye isnâd ile tâbiu't-tâbiî'ye rivâyet etmiş; böylece haberin Hz. Peygamber'den asırlarca sonra gelen nesillere ulaştırılması sağlanmıştır.

Sahabe, tâbiîn ve bu iki nesli takib eden nesiller, rivâyette çok dikkatli olmaya, metnin kesin şekliyle tesbitine büyük önem vermişlerdir. Çünkü rivâyet olunan haber veya hadis, güvenilir bir nakil yolu ile gelmişse, itibar edilir; böyle bir yolla naklonulmamışsa o rivâyetin bir değeri olmaz. Rivâyetin sıhhati, bu üç unsurun sağlıklı olmasına bağlıdır.

Diğer kültürlerde bulunmayan, yalnızca İslâm kültürüne has olan rivâyet usûlünün⁸⁵ temel kaidelerini Kur'ân-ı Kerîm'de bazı âyeti kerimelerden çıkarmak da mümkündür.

⁸⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadis*, 43; İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (456/1064), *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, II, 81-84; Leknevî, Abdülhay, *el-Ecvibetü'l-fâzıla lil-eseleti'l-kâmile*, 23, 24; Abdülfettah Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-dîn*, 22; Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, II, 188; Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, 176.

Bu kaidelerden birincisi “*yalanın haram kılınması*”dır. Buna, ilmî konularda hıyânetin haram ve çirkin oluş esası demek de mümkündür. Kur’ân-ı Kerîm’de⁸⁶ ve hadislerde⁸⁷ yalan konuşmak, yalanı malzeme yapmak şiddetle yasaklanmıştır.

Bu konuda dikkat çeken kaidelerden ikincisi ise “*fâsığın getirdiği haberin araştırılması*”dır.⁸⁸ Çünkü fâsık, Allah’a itaat etmekten çıkmış isyankar bir yalancıdır.⁸⁹

“*Râvinin âdil olması*” esası da İslâm’ın koymuş olduğu kâidelerden biridir. Âyetlerde “... sizden iki âdil kimseyi şahit tutun ve şahitliği de Allah için dürüst yapın!”⁹⁰; “İçinizden iki erkek şahit de tutun. İki erkek bulunmazsa o zaman doğruluklarından emin olduğunuz bir erkek ile iki kadının şahitliğini alın.”⁹¹ buyurulmaktadır. Bu âyetler her ne kadar zâhir anlamlarıyla mallar konusundaki şehâdet meselesiyle ilgili olsa da; evleviyet tarikiyle bunu rivâyet/haber nakledenler için de şart koşturmaktadır. Çünkü râvi yaptığı rivâyetlerde Allah’a ve Allah’ın Rasûlüne karşı şehâdette bulunmaktadır. Tirmizî bu hususta şöyle demiştir: “... dinde şehâdet, haklar ve mallarda aranan şehâdetten daha fazla üzerinde durulması ve araştırılması gereken bir konudur.”⁹²

“*Rivâyet işinin ciddiye alınması*” kaidesi de son derece önemlidir. Çünkü bir Müslüman doğru olup olmadığını kesin bilmediği hususların ardına düşmemeli, özellikle nakle dayalı ilimlerde bilgilerin nassın aslına uygun olup olmadığını araştırmadan karar vermemelidir. Bu husus bir âyet-i kerîmede şöyle ifade edilmektedir: “*Bilme-*

⁸⁶ A’râf 7/33; Nahl 16/105.

⁸⁷ Tirmizî, Tefsir 1.

⁸⁸ Bkz. Hucurat 49/6.

⁸⁹ İlgili âyetler için bkz. Bakara 2/99; A’raf 7/102; Tevbe 9/96.

⁹⁰ Talak 65/2.

⁹¹ Bakara 2/282.

⁹² İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 9.

diğın şeyin peşine düşme! Çünkü kulak, göz, kalb gibi azaların hepsi de sorguya çekilecektir.”⁹³

Bir diğerk kaide de “*yalan haber nakletmenin haram olması*”dır ki Hz. Peygamber’in: “*Kim yalan olduğı zannedilen bir sözü benden (olmak üzere) rivâyet ederse kendisi de yalancılardan biridir.*”⁹⁴ sözü bu esasın en önemli delilidir.

Âyet ve hadisler tarafından esasları ve ölçüsü tesbit edilmiş olan rivâyet meselesi, zarurî bir şeydir. Çünkü ne ilimlerden herhangi bir ilimde, ne de dünyevî işlerden birinde rivâyet ve nakilden müstağni kalınabilir. Çünkü her insan için bütün hâdiselerin vukuu esnasında olay yerinde bulunabilme imkân dahilinde değildir. O zaman, olaylardan uzak olanların bu olaylarla ilgili bilgileri temin etmeleri ancak sözlü veya yazılı rivâyet yolu ile mümkün olabilir. Aynı şekilde, bu olaylardan sonra dünyaya gelenler de ancak bunları kendilerinden öncekiler tarafından rivâyet edilmesi yoluyla bilebilirler. Bu nedenle Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hadislerini ve haberlerini öğrenmek için de rivâyetten başka bir yol bulunmamaktadır. Ancak bu rivâyet işinin sağlam ve sıhhatli olabilmesi gereklidir.

Hz. Peygamber (s.a.s.), hadislerinin sahabîler tarafından ezberlenip, zihinlerde korunmasına emir ve işâret buyurmuş ve “*Ben size bir hadis söylediğım zaman onu ezberleyip muhafaza ediniz.*”⁹⁵ demiştir. Abdullah b. Mes’ud’un rivâyet ettiğine göre, Peygamber (s.a.s), Allah’ın, hadislerini işitip de olduğı gibi başkalarına tebliğ edenlerin yüzlerini ağartması için dua etmiştir.⁹⁶

⁹³ İsrâ 17/36.

⁹⁴ Müslim, Mukaddime 1.

⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, I, 96.

⁹⁶ Ebû Dâvûd, İlim 10; Tirmizî, İlim 7.

Sahabe, hadis lafızlarının Hz. Peygamber'den duyulduğu şekilde rivâyet ve tebliğine itinâ göstermiş ve hadisleri değişik lafızlarla ifade edenlere karşı şiddetli itirazlarda bulunmuştur. Sahabeden Abdullah b. Ömer (r.a.) bilhassa sahabe arasında hadisleri Hz. Peygamber'den işitilen lafızlarla zabtedip rivâyet etme konusunda oldukça dikkati çekmiştir. O, Resûlullah'dan (s.a.s) bir hadisi işittiği veya onunla ilgili bir olaya şahid olduğu zaman, ondan ne bir şey eksiltir, ne de ona bir şey eklerdi.⁹⁷

Ashab, hadislerin lafzı lafzına rivâyeti konusunda kendileri titiz davrandıkları gibi, birbirlerine de bunu tavsiye ederler, gerektiğinde birbirlerinin hatalarını düzeltirlerdi.

Hadislerin rivâyet keyfiyeti konusunda iki tür rivâyet şekli bulunmaktadır. Biri, hadislerin kelimesi kelimesine yani 'lafzen rivâyet'i; diğeri de 'mânâ ile rivâyet'idir. Hadislerin lafzen rivâyeti esas ise de; gerek sahabe ve gerekse daha sonraki hadis râvilerinin bir çoğu, hadisleri mânâ ile rivâyet etmişlerdir. Hasan-ı Basrî'ye; "*Dûn rivâyet ettiğin hadisin lafızlarını bu gün değiştiriyorsun*" diye itiraz edilince, "*Mânâda isabet etmişsem bunda bir beis yoktur*"⁹⁸ cevabını vermiştir.

Hadis kaynaklarında, anlatılan olayın aynı olmasına rağmen, bir kıssanın değişik lafızlarla ve bir çok hadisin de kelimesi kelimesine rivâyet edilmiş olduğunu görmekteyiz. Dikkat edilirse, lafzen rivâyet edilen hadislerin çoğu zaman kısa metinli; manen rivâyet edilen hadisler de genellikle uzun metinli hadisler olduğu görülür. Değişik lafızlarla (manen) rivâyet, hadisin bir kaç lafzında ve çoğu kere müterâdif lafızlarda meydana gelmekte; hadisin tüm lafızlarında vuku bulmamaktadır.⁹⁹ Ayrıca

⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VII, 297, 298.

⁹⁸ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, 207.

⁹⁹ Örnekler için bkz. Ebû Dâvûd, Cenâiz 54; İbn Mâce, Cenâiz 21; Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Dâru't-Turas, Beyrut 1970, III, 527.

hadislerin mânâ ile rivâyet edilmesine bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) de şu sözleriyle ruhsat vermiştir: *“Haramı helal, helali haram kılmadıkça, mânâda isabet ettiğiniz takdirde, mânâ ile rivâyet etmenizde bir sakınca yoktur.”*¹⁰⁰ Fakat bu konuda hadis, fıkıh ve usul âlimleri ihtilaf etmişlerdir.¹⁰¹ Bir kısım âlimler hadislerin mânâ ile rivâyet edilmesine cevaz verirken, bazıları da bunun caiz olmadığını söylemişlerdir. Mânâ ile hadislerin rivâyet edilmesine cevaz verenler de bazı şartlar koşmuşlardır. Buna göre râvinin, lafızların mânâ ve maksatlarını ve bu mânâları bozacak halleri iyi bilen birisi olması gerekir. İmâm Şâfiî bu konuda şöyle demektedir: Sahabenin bazıları Resûlullah’ın yanında Kur’ân lafızlarında ihtilaf etmişlerdir. Yalnız mânâda herhangi bir ayrılık yoktu. Allah Rasûlü onlara *“İşte böyle; Kur’ân yedi harf üzere indirildi. Ondan kolayınıza geleni okuyun”*¹⁰² buyurdular. Allah’ın kitabı hakkında O’nu yedi harfle okuma imkânı olunca, onun dışındaki hadislerin mânâ ile rivâyetinde herhangi bir mahzûr olmaması gerekir.¹⁰³ Nitekim hadislerin mânâ ile rivâyet edilmesi de İslâm’a hiçbir zarar getirmemiştir. Bunun aksini iddia etmek, ilmî hakikatlerle bağdaşmaz.¹⁰⁴

Hadisçiler, hadis rivâyetinin sağlıklı olabilmesi için bazı usûller belirlemişlerdir. Bu usûllerin belirlenmesinin altında, uydurma faaliyetinin hız ve yaygınlık kazanması ile

¹⁰⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., 199-200.

¹⁰¹ İhtilaflar ve ihtilaf sebepleri için bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 205-246; İbn Abdülber, *Câmiu beyâni’l-ilm*, I, 78-81; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî (255/868), *Sünenü Dârimî*, 71-74, 79.

¹⁰² Buhârî, *Fedâilü’l-Kur’ân* 5, 27; Müslim, *Müsâfirin* 270; Ebû Dâvûd, *Salât* 357; Tirmizî, *Kıraat* 2; Nesâî, *Salât* 37; Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Kur’ân 5.

¹⁰³ Şâfiî, *er-Risâle*, 273

¹⁰⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Dayhan, Ahmet Tahir, “İlk Dönem Hadis Tarihinde ‘Mânâ ile Rivâyet’ Meselesi”, *İslâmî Araştırmalar*, C. XIII, S. 1 (2000), 93-100. Konu hakkındaki farklı mülâhazalar için bkz. Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yay., Ankara 1997, 156-162.

Arap yazısının henüz tek başına kullanmak için yeterli düzeye ulaşmamış olması¹⁰⁵ gibi başlıca iki faktörün yattığı kabul edilmektedir.

Hiz. Peygamber ve sonrasında her ne kadar okuma-yazma öğretimine hız verilip yazı yaygın olarak kullanılmaya başlansa da, Arap yazısı henüz mükemmel bir düzeye gelmiş değildi. Nitekim noktalama işaretleri olmadığı için benzer harfler birbirine karıştırılıyordu. Bu sebeple zaman içerisinde Kur'ân'ın okunuşunda dahi çeşitli hatalar yapılmaya başlanmıştı. Özellikle de Arap olmayan milletlerin İslâm'a girmesiyle birlikte Kur'ân kıraatında yaptıkları hatalar artınca dili düzeltme ve eksiklikleri giderme ihtiyacı ortaya çıktı. Bu meseleyi ortadan kaldırmak için mushafların noktalması yöntemine başvurulduysa da bu faaliyetin günlük ve ilmî metinlere hemen uygulandığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Kur'ân kıraatindeki karışıklığı önlemek için hicrî birinci asrın sonunda başlatılan bu noktalama faaliyetinin ilmî metinlere uygulanması hicrî üçüncü asra kadar uzanan daha geniş bir zaman dilimini gerektirmiştir.

Hicrî birinci asır Muhaddislerinden Abdurahman b. el-Mehdî'nin (198/814) ve güvenilir bir râvi olarak kabul edilen Şu'be'nin (160/776) hadis râvilerinin isimlerinde hata yapması, Katâde'nin (118/736) İbn Âyiş ile İbn Abbâs'ı ayırt edememesi de Arap yazısının bu asırdaki yetersiz durumu ile ilişkilendirilmektedir.¹⁰⁶

Buradan hareketle ilk iki asırda Arap yazısının tek başına kullanmak için yeterli olmayıp yalnızca hafızaya yardımcı bir unsur olarak kullanıldığı söylenebilir. İkinci asırdan itibaren hadislerin yazılması işinin hadis nakli için vazgeçilmez bir araç haline gelmesi ve hadis metinlerinin artması, ehil olmayanların hadis rivâyetine el at-

¹⁰⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 58.

¹⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *İlelü'l-hadîs*, I, 20.

malarına neden olmuştur. Evzâî'nin (157/774) “*Bu ilim ehlerinden alındığında şerefli idi, kitaplara yazılmaya başlayınca ehil olmayanlar da işin içine karıştı.*”¹⁰⁷ sözü de bu tesbiti doğrulamaktadır. Bu kişiler hadisi şeyhten değil doğrudan sahifelerden alıyorlar ve Arap yazısının henüz yeterli olmayışı sebebiyle de tashif ve tahriflere sebep oluyorlardı.¹⁰⁸

Hadisçiler Arap yazısının mevcut durumunu göz önünde bulundurarak hadiste yapılması muhtemel tahrif ve tashiflerin önünü alabilmek için hadis râvilerini şeyhten dinlemeksizin yalnızca kitaptan rivâyetten menetmişlerdir. Bunun yerine hadis rivâyetinde semâ ve kıraat metotlarını tercih etmelerini tavsiye etmişlerdir.¹⁰⁹ Zührî'yi (124/741) takip eden hadisçiler, hadislerde râviler zincirini birbirine bağlayan lafızları hadisin sıhhati için şart koşmuşlardır. Hatta onlara göre bu lafızları ihtiva etmeyen rivâyetler hiç hükmündeydi. Mevzu ile alakâlı olarak Şu'be (160/776): “*Senedinde ahberenâ ve haddesenâ tabirleri bulunmayan hadisler abur cuburdur.*”¹¹⁰ demektedir.

İslâmî rivâyet tarihinin tetkiki, hicrî birinci asrın sonu ve ikinci asrın başlarında hadisçiler arasında sema', kıraat/arz, icâzet, münâvele, kitâbet, i'lâm, vasiyet ve vicâde¹¹¹ olmak üzere sekiz tane rivâyet tarzının kullanıldığını ve bu usûllerle ilgili

¹⁰⁷ Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, *Sünenü Dârimî*, 42. Ayrıca bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 64; İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî*, I, 82.

¹⁰⁸ Yücel, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, 32.

¹⁰⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 283-284.

¹¹⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 283.

¹¹¹ Bkz. Râmehurmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâf*, 435-458; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 296-298, 367-370; Kâdî İyâz, *el-İlma'*, 69-79, 83-107, 115-116; İbn Hacer, *Nuzhetü'n-nazar fî tavzihi nuhbeti'l-fiker*, 86; Kâsımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed, *Kavâidü't-tahdis min fünûni mustalahi'l-hadis*, (thk. Muhammed Behce Baytar), Dârü'n-Nefais, Beyrut 1993, 212; Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 63; es-Salih, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istilahları*, 69-73; İtr, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*, Dimaşk 1981, 214; Accâc el-Hatîb, Muhammed, *Usûlü'l-hadis*, 139-243.

farklı tabirlerin kullanıldığını göstermektedir¹¹². Genel kabul gören bu maddelere dokuzuncu olarak “*kitap ödünç verme*”yi ekleyenler de olmuştur.¹¹³

Hadisçiler kullanılan bu usûllerden en çok semâ ve kırâat metodunu tercih etmişlerdir.¹¹⁴ Bu iki metod arasında da semâ metodunu kırâatten üstün görmüşlerdir. Bu iki metodun yaygın olarak kullanılmasını sağlamak için de icâzet almaksızın doğrudan sahifelerden rivâyet edenleri ‘*Sahafî*’ diye tanıtmaya ve bunların rivâyetlerinin geçersizliğini ilan etme gereğini duymuşlardır. Süleymân b. Mûsâ’nın (119/737) verdiği bilgiye göre muhaddisler: “*Kur’ân’ı doğrudan mushaftan öğrenenlerden, hadisi de sahifeden rivâyet eden sahafîlerden olmayın*”¹¹⁵ diyerek hadis râvilerini uyarılmışlardır. Haccâc b. Ertâd’dan (149/766) yapılan bir rivâyette de bu uyarının gerekçesi “... *Zira onların Amr’ı Umer yapma gibi hataları her an mümkündür.*”¹¹⁶ şeklinde açıklanmaktadır. Hadisçilerin bu yöndeki uyarıları dikkate alınmış ve râviler elde ettikleri hadisleri ehlinden semâ ve kırâat yollarından biriyle alma yoluna gitmişlerdir.¹¹⁷

Râviler, haber kaynağına hangi yolla ulaştıklarını kullandıkları farklı ibarelerle ifade etmişlerdir. Fakat bu ibarelerde tam bir birlik teessüs etmiş değildir.¹¹⁸ Bazen aynı yolla alınan haberler için farklı ibarelerin kullanıldığı da görülmektedir. Buna rağ-

¹¹² Fuad Sezgin, rivâyetlerin geliş tarzını ifade tahammülü’l-ilm’i “*ilmin elde edilmesi*”, tahammülü’l-hadis’i ise “*hadislerin naklinin kanunları*” olarak tarif eder. Bkz. Sezgin, Fuad, “İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1956-1957, cüz: 1, 22-23; *Buhârî’nin Kaynakları*, 17-23.

¹¹³ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (354/965), *Kitâbu’l-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve’d-uefâ ve’l-metrûkîn*, (thk. Mahmûd İbrâhim Zayed), Dârü’l-Ma’rife, Beyrut 1992, I, 74-75; A’zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi’l-Hadîsi’n-Nebevîyye ve târihi tedvînih*, II, 361-362.

¹¹⁴ İbn Hacer, *Nuzhetu’n-nazar*, 86.

¹¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü’l-Cerh ve’t-ta’dîl*, II, 31; Râmehurmu’zî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl beyne’r-râvi ve’l-vâî*, 211; İbn Abdülber, *et-Temhîd*, I, 46.

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’l-İlâl*, I, 167.

¹¹⁷ Yücel, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, 38.

¹¹⁸ Rivâyet şîğalarının farklı kullanımları için bkz. Râmehurmu’zî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl beyne’r-râvi ve’l-vâî*, 421-433, 522-523; el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 320-330.

men ibarelerdeki farklılıklar, habere ulaşma yolunun da farklı olabileceği hakkında bir kanaat vermesi açısından önemlidir.¹¹⁹

Hadis rivâyetlerinde sıkça kullanılan “*haddesenâ/bize rivâyet etti*” ve “*ahberenâ/bize haber verdi*” ibareleri batılı bilim adamlarınca sözlü kaynaklara işaret olarak algılanmış, özel mânâda hadislerin genel mânâda ise İslâmî rivâyetlerin şifahi nakillerden meydana geldiği, dolayısıyla pek güvenilemeyeceği iddiaları ortaya atılmıştır.¹²⁰ Bu tür ibarelerle ifade edilen rivâyetlerin şifahi rivâyet mânâsına gelemeyeceği yapılan ilmi çalışmalarla ortaya konulmuştur.¹²¹ Mevzu ile alakalı olarak Fuad Sezgin “*Haberin şifahi olarak rivâyet edilmiş olması meselesi hadis literatürünün dışında bulunan ve onun an’anelerine yabancı kalan bir muhit tarafından şekle aldanarak çıkarılan bir neticedir. Hadislerin ve tarihi haberlerin baş tarafına gelen isnâd veya rivâyet zinciri, hakikatte yazılı bir metnin yerine kâim olmuştur.*”¹²² demektedir. Batılı bilim adamlarını yanılmaya sevk eden bir başka sebep de ilk dönem yazılı eserlerde müellif adının eser ismi yerine kullanılması olmuştur.¹²³ Fakat isnâdın sözlü nakle değil de yazılı kaynaklara işaret ettiği ortaya konulduğu halde

¹¹⁹ Sezgin, Fuad, *Buhârî’nin Kaynakları*, 65; Accâc el-Hatîb, Muhammed, *Usûlü’l-hadis*, 248. Örnekler için bkz. Cürcânî, Ebü’l-Kâsım Hamza b. Yusuf b. İbrâhim, *Târîhu Cürcân*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1987, I, 107.

¹²⁰ Bazı Müslüman müellifler de aynı görüşlere eserlerinde yer vermişlerdir. Bkz. Emin, Ahmed, *Fecrü’l-İslâm*, 222; *Duha’l-İslâm*, II, 341; Derveze, Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş, *Kur’ân’a göre Hazreti Muhammed’in hayatı*, (trc. Mehmet Yolcu), Yöneliş, İstanbul 1995, II, 11; Hanefi, Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*, (çev. Muharrem Tan), İnsan Yay., İstanbul 2000, 35.

¹²¹ Konuyla ilgili en ciddi çalışmaları Fuad Sezgin yapmıştır. Bkz. Sezgin, Fuad, *Buhârî’nin Kaynakları*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2000; “İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis’in Ehemmiyeti”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. II (1957).

¹²² Sezgin, Fuad, “İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis’in Ehemmiyeti”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. II (1957), 22.

¹²³ A’zamî, Muhammed Mustafâ, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 184, 265.

müsteşriklerin hala şifahi malzeme diye niteledikleri İslâmi rivâyetlere itimatsızlıklarını dile getirmeleri¹²⁴ çok inandırıcı ve ilmi etiğe uygun görülmemektedir.

Kullanılan ibarelerin şifahi rivâyeti ifade etmeyeceğinin bir başka delili ise senedlerin -özellikle muahhar kaynaklarda- uzun olmasıdır.¹²⁵ Birkaç kelimelik bir haberi vermek için onlarca kişinin isminin ezberlenmesi makul görülmemektedir. Bundan dolayı zaten senedler üçüncü hicri asrın sonlarına doğru ortadan kalkmıştır. Durumun farkında olan bazı tarihçilerimiz eserlerinde senedlere yer vermemiş veya birkaç kaynağı belirtmekle yetinmişlerdir.¹²⁶

Diğer yandan Arap yazısının yetersizliği ve hadisçilerdeki güvenilirlik kaygısının tabii bir sonucu olarak bazı muhaddisler semâ ile aldıkları hadisleri bile ezberlemek amacıyla yazmışlar, fakat daha sonra ehil olmayanların eline geçer endişesiyle imhâ etmişlerdir.¹²⁷ İmâm Mâlik'in "*Hadis yazanlar ezberlemek amacıyla yazıyorlardı. Ezberleyince imha ediyorlardı.*"¹²⁸ şeklindeki açıklaması bu gerçeği dile getirmektedir. Ömürlerinin sonlarına doğru kitaplarını yok edenler veya kendisinden sonra imhasını vasiyet edenler de az değildi.¹²⁹

¹²⁴ Brown, Daniel, *İslâm Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*, (çev. S. Kızılkaya-S. Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002, 134; Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, (çev. Salih Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002, 42; Rubin, Uri, *The eye of the beholder : the life of muhammad as viewed by the early Muslims : a textual analysis*, Darwin Press, Princeton 1995, 234-238. Ayrıca bkz. Sezgin, Fuad, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. II (1957), 23.

¹²⁵ Örnekler için bkz. Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, I, 107, 201, 359.

¹²⁶ Ya'kûbî, eserinin ön sözünde kullanmış olduğu kaynakları belirtmiştir. Eser içerisinde ise "*ruviye*", "*ravâ ba'duhum*", "*kâleti'r-ruvât*", "*zekerati'r-ruvât*" gibi ifadeler kullanarak kaynaklarına işarette bulunmuştur. Bkz. Ya'kûbî, İbn Vâzıh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sadır, Beyrut, ts, I, 195, 208, II, 5-6.

¹²⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 58-60.

¹²⁸ İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 78.

¹²⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 54.

Mesrûk b. el-Ecdâ' (63/683), Ubeyde b. Amr (72/691), Urve b. Zübeyr (94/712), Yahyâ b. Ebî Kesîr (129/746), Eyyûb es-Sahtiyânî (131/748), Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ (141/758), Şu'be b. el-Haccâc (160/776), Sufyân es-Sevrî (161/778), Abdullah b. Mubârek (181/797), İshâk b. Râhûye (238/853) kitaplarını imha eden veya imha edilmesini vasiyet eden muhaddislerden bazılarıdır.¹³⁰ Onların, bunu kendilerinden sonra kitaplarına birçok şey ilave edilmesi veya bazı şeylerin düşürülmesi ve nihayet yanlışlıkların metnin esas sahibine atfedilmesi endişesiyle yaptıkları dile getirilmektedir.¹³¹

1.4.Hadis

Arapça “*h.d.s.*” kökünden gelen “*hadis*” kelimesi sözlükte: “*eski*”nin zıddı “*yeni*” anlamına geldiği gibi, “*söz*” ve “*haber*” anlamlarına da gelmektedir. Bu kelimedenden türeyen bazı fiiller ise “*haber vermek*”, “*nakletmek*” gibi mânâlarda kullanılmaktadır.¹³²

Hadis kelimesi, Kur’ân-ı Kerîm’de bu mânâları ifade edecek biçimde kullanılmıştır. Mesela: “*Şimdi, bu söze (hadis) inanmazlarsa, demek sen onların ardına düşüp neredeyse kendi kendini yiyip tüketeceksin!*”¹³³ âyetinde “*söz*” (Kur’ân); “*Sahi, olmadı mı senin haberin, (hadîsu Mûsa) Mûsâ’nın durumundan?*”¹³⁴ âyetinde “*haber*”

¹³⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 58-60; İbn Abdülber, *Câmiu beyânî'l-ilm*, I, 66.

¹³¹ Sezgin, *Buhârî’nin Kaynakları*, 54.

¹³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 131.

¹³³ Kehf, 18/6. Hadis kelimesinin aynı mânâda kullanıldığı diğer âyetler için bkz. Zümer, 39/23; Tûr, 52/38.

¹³⁴ Tâhâ, 20/9.

anlamına gelmektedir. “*Ve Rabbinin nimetlerini ise durmayıp anlat! (fehaddis)*”¹³⁵ fiili de “*anlat, haber ver, tebliğ et*” anlamında kullanılmıştır.

Hadis kelimesini bizzat Hz. Peygamber (s.a.s.) de kullanmıştır. Buhârî’de yer alan bir hadise göre Ebû Hureyre, “*Ya Rasûlallah, kıyâmet günü şefâatine nâil olacak en mutlu insan kimdir?*” diye sorar. Hz. Peygamber şöyle cevap verir: “*Senin “hadise” karşı olan iştîyakını (min hırsıke ala’l-hadîs) bildiğim için, bu hadis hakkında (an hâzâ’l-hadîs) herkesten önce senin soru soracağını tahmin etmiştim. Kıyâmet günü şefâatine nâil olacak en mutlu insan, “Lâ ilâhe illâllah” diyen kimsedir*”¹³⁶

Diğer taraftan Hz. Peygamber’in arkadaşları sahabîler de bu kelimeyi sık sık kullanmışlardır. Bazen “*tahdîs*” mastarından türemiş “*Haddestü*”, “*Haddestüküm*”, “*Ühaddisüküm*” şeklinde fiil kalıpları ile bazen de “*Hadîsen*”, “*Eksere hadîsen*”, “*Hadîsen kesîran*” şeklinde isim kalıpları ile geçen ifadeler kullanmışlardır.¹³⁷ Tâbiûn neslinden halife Ömer b. Abdülazîz’in hadislerin tedvin edilmesi mevzuuyla ilgili olarak “*Hadîsu Rasûlillah*” ve “*Hadîsü’n-Nebi*” tabirlerini kullandığı görülmektedir.¹³⁸ Tebe-i Tâbiîn döneminden itibaren ise bu tabir iyice yerleşmiş ve bir ilmin adı haline gelmiştir.

Bizzat Hz. Peygamber tarafından kullanılmış şekli dahil; sahabe, tâbiîn ve daha sonrakilerin ifadelerinde geçen “*hadis*” kelimesi ya Hz. Peygamber’in bir sözü, ya da Hz. Peygamber’e dair bir haber mânâsında değerlendirilmiştir. Zamanla bu “*söz*” ve “*haber*” mânâları birleştirilerek, her iki nüans tek bir tarif içine alınmış ve şöyle

¹³⁵ Duhâ, 93/11.

¹³⁶ Buhârî, İlim 33.

¹³⁷ Buhârî, İlim 6, 7, 14, 15, 21, 39, 41, 42.

¹³⁸ Buhârî, İlim 34.

tarif edilmiştir: “Hz. Peygamber’in (s.a.s.) söz, fiil ve takrirleri ile ahlâkî ve beşerî vasıflarından oluşan sünnetini söz veya yazı ile ifade etmek.”¹³⁹

Hadis, bazen sünnet mânâsına da kullanılmaktadır. Aslında sünnet kelimesi hadis kelimesinin tam karşılığı değildir. Sünnet, lügat mânâsına bakılarak Hz. Peygamber’in günlük yaşayışında takip ettiği yol mânâsında kullanılmıştır; zira sünnetin lügat mânâsı, yol demektir. Hadisin Hz. Peygamber’in hem söz, hem fiil hem de takrirlerini içine alan geniş mânâsına rağmen sünnetin O’nun sadece fiillerini ifade eden daha hususi bir mânâsı vardır. Muhaddislerin “*bu hadis, kıyasa, sünnete ve icmâa muhaliftir*” veya “*o, hadiste imâmdır, sünnette imâmdır...*”¹⁴⁰ şeklindeki sözlerini bu iki mefhum arasındaki mânâ ayrılığı sayesinde daha iyi anlayabiliriz.

Kısaca lügat ve terim mânâlarını vermeye çalıştığımız hadis kelimesinin şimdi de bir ilim olarak tarih içindeki başlangıç ve gelişimini görebiliriz.

1.4.1.Hadis İlminin Başlangıç ve Gelişimi

Hadis ilminin ne zaman doğduğu ve gelişim sürecinin nasıl şekillendiğine dair detaylar etrafında ortaya çıkan tartışmalar geçmişte olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Özellikle hadislerin intikal safhaları hakkında müsteşrikler tarafından ileri sürülen iddialar, günümüzde yapılan bu tartışmalar içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle onlar, hadislerin uzun bir süre sözlü olarak

¹³⁹ es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 3-8.

¹⁴⁰ Abdurrahman Mehdi’ye (198/814) göre, Süfyanü’s-Sevrî hadîste imâmdır; Evzâî, hadiste değil sünnette imâmdır; Mâlik b. Enes ise her ikisinde de imâmdır. (Bkz. Zürkânî, *Şerhu Zürkânî ala Muvatta el-İmâm Mâlik*, I, 4)

nakledildikten sonra hicri ikinci yüzyılın ortalarından itibaren yazıldığını kabul etmektedirler.

Müsteşriklerin böyle bir düşünceye kapılmalarında, değişik nedenler olmakla birlikte özellikle Müslümanlar tarafından geliştirilen rivâyet usulünün kendine has özelliğinin de etkili olduğu kanısındayız. Zira hadislerin ve tarihi haberlerin başında yer alan isnâd zincirlerinde eser isimleri değil râvi isimleri verilmektedir. Fakat bu konuda yapılan çalışmalar, isnâdlarda zikredilen râvi isimleri ile aslında o râvilerin ellerinde bulunan yazılı eserlere işaret edildiğini ortaya koymaktadır.¹⁴¹

Hadis ilminin ilk asırlardaki başlangıç ve gelişim seyri genel mânâda “*Kitâbet*”, “*Tedvîn*” ve “*Tasnif*” olmak üzere üç safhada ele alınmaktadır.

Kitâbet; sözlükte “*yazı yazmak, hattatlık, yazıt, Kitâbe, yazı, afiş, duvar ilanı, sekreterlik ve kâtiplik*” mânâlarına gelen kitâbet¹⁴² kelimesi, terim olarak hadis literatüründe “*kitâbetu’l-hadîs*” şekliyle “*hadislerin yazıya geçirilmesi*”¹⁴³ anlamında kullanılmaktadır.

Hadislerin yazılmasına izin verilip verilmediği ve aynı zamanda hangi tarihten itibaren yazının hadis rivâyetinde kullanılmaya başlandığı problemi erken dönemlerden itibaren tartışılmakla birlikte, bu gün hâlâ canlılığını korumaktadır. Zira hadislerin intikal safhalarının belirlenebilmesi açısından bu problemin çözüme kavuşturulması önemli bir husustur. Hadislerin yazımına izin verilip verilmediğinin

¹⁴¹ Sezgin, Fuad, *Târîhü’l-turâsi’l-arabî*, II, 8; *Buhârî’nin Kaynakları*, 23-87, 213-362; Halil, İmaduddin, *İslâm Tarihi- Bir Yöntem Araştırması*, 121-122; Umerî, Ekrem Ziyâ, *Menhecü’n-nakd inde’l-muhaddisîn*, 35.

¹⁴² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, I, 698-701.

¹⁴³ Sem’ânî, Ebû Sa’d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (562/1167), *Edebü’l-implâ ve’l-istimplâ*, (thk. Marx Weisweiler), Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1981, 4-8; Suyûtî, *Tedrib*, I, 88-89.

tam olarak tesbit edilememesinde Hz. Peygamber'den hadislerin yazımını yasaklayan veya izin veren nakillerin yapılmasının önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir.

Hadislerin yazılmasını yasaklayan en meşhur rivâyet, Ebû Sa'îd el-Hudrî (74/693) tarafından Resûlullah'a atfen "*Benden (bir şey) yazmayınız. Kim benden Kur'ân dışında bir şey yazdı ise onu imha etsin. Benden rivâyet ediniz, bunda bir beis yoktur. Kim benim üzerime kasten yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın.*"¹⁴⁴ şeklinde nakledilen ifadelerdir.

Hadislerin yazımını yasaklayan bu ve benzeri rivâyetlerin tam aksine hadislerin yazılmasına izin veren çeşitli rivâyetler de bulunmaktadır. Konunun daha sağlıklı bir şekilde anlaşılması açısından söz konusu rivâyetlerin bazıları üzerinde durmanın faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız.

Bu rivâyetlerin birinde, Mekke'ye gelerek Hz. Peygamber'in hutbesini dinleyen Ebû Şah isimli bir Yemenli, Resûlullah'a başvurarak okunan hutbenin kendisi için yazılmasını istemiş, Hz. Peygamber de "*Ebû Şah için hutbeyi yazınız.*"¹⁴⁵ buyurmuştur.

Ebû Hureyre'den (59/679) nakledilen bir habere göre ise, ismi açıklanmayan bir şahıs, Hz. Peygamber'e hafızasının zayıflığından şikayet etmiş, Resûlullah da ona, elinden yardım istemesini yani ondan duyduğu sözleri yazmasını tavsiye etmiştir.¹⁴⁶

Bir başka rivâyetle de yine Ebû Hureyre, Resûlullah'ın ashabı içerisinde Abdullah b.

¹⁴⁴ Müslim, Zühd ve'r-Rikâk 72; Ayrıca bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 29.

¹⁴⁵ Buhârî, İlim 39; Lukata 7; Diyat 8; Ebû Dâvûd, İlim 3; Tirmizî, İlim 12.

¹⁴⁶ Tirmizî, İlim 12; Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*, Darü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1967, I, 152. Ayrıca bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 65.

Amr müstesna kendisinden daha çok hadise sahip olan kimsenin olmadığını, Abdullah'ın hadisleri yazdığını kendisinin ise yazmadığını ifade etmektedir.¹⁴⁷

Hadislerin yazılmasına izin verildiğine dair bir başka rivâyet de, Abdullah b. Amr'ın (65/684), *"Hz. Peygamber'den işittiğim her şeyi yazıyordum. Gayem bunları hıfzetti. Kureyşliler beni bu işten menettiler ve 'Sen Resûlullah'tan işittiğin her şeyi yazıyorsun; halbuki o bir beşerdir. Rıza halinde konuştuğu gibi öfke halinde iken de konuşabilir.' dediler. Bunun üzerine yazma işini bıraktım. Sonradan Kureyşlilerin bu sözünü Hz. Peygamber'e zikrettim. Bana: 'Yaz, nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin olsun ki, benden yalnız hak sadır olur.' dedi."*¹⁴⁸ şeklindeki sözleridir.

Hadislerin yazılıp yazılamayacağı hususunda, yukarıda kısaca üzerinde durduğumuz ve birbiriyle çelişen bu iki grup rivâyetin arasının uzlaştırılmaya çalışıldığı da görülmektedir. Bu yaklaşım çerçevesinde, İbn Kuteybe'nin (276/889), yazma yasağının yazıyı iyi bilmeyenler için olduğunu, dolayısıyla umumi bir yasağın olmadığını söyleyerek¹⁴⁹ bu tenakuzu ortadan kaldırmaya çalıştığını söyleyebiliriz. el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1070) ise, bu yasağın Arapların çoğunun fakih olmaması ve Kur'ân âyetleri ile diğer lafızları birbirinden ayırt edememeleri sebebiyle hadislerin Kur'ân metinleri ile aynı sahifeye yazılmasına yönelik olduğunu söylerken aynı yaklaşımı sergilemektedir.¹⁵⁰ Bu sebeple de o, Kur'ân'ın nuzûlünün tamamlanıp hafızlar tarafından ezberlendikten sonra hadislerin yazılmasının herhangi bir mahzurunun kalmadığını düşünmektedir. Konuyla ilgili el-Hatîb el-Bağdâdî

¹⁴⁷ Buhârî, İlim 39.

¹⁴⁸ Ebû Dâvûd, İlim, 3. Ayrıca bkz. İbn Abdülber, *Câmiu beyâni 'l-ilm*, I, 85.

¹⁴⁹ İbn Kuteybe, Abdullah İbn Müslim ed-Dineverî, *Te'vîlu muhtelifi 'l-hadîs*, (thk. Abdülkadir Ahmed Ata), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiye, Beyrut 1988, 179-180.

¹⁵⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 65.

tarafından ortaya konan yaklaşım biçimi genel olarak İslâm âlimleri arasında kabul görmekle birlikte nesh olgusuyla da bu tenakuzu gidermeye çalışanlar bulunmaktadır. Onlara göre, İslâm'ın ilk günlerinde yazının çok gelişmemiş olması ve yazılı hadislerin Kur'ân ile karışma tehlikesi sebebiyle öncelikle hadis yazımı yasaklanmış, fakat daha sonra bunlar ortadan kalkınca hadis kitâbetine izin verildiği anlaşılmaktadır.

Hadislerin yazılmasını yasaklayan rivâyetlerin varlığına rağmen Hz. Ömer'in sünneti yazma hususunda ashâbı ile istişare etmesi ve onların da Hz. Ömer'in (23/644) düşüncesini olumlu karşılamaları¹⁵¹ oldukça dikkat çekicidir. Ancak Hz. Ömer, bir ay sonra bu düşüncesinden vazgeçmiş ve *“Size bir Sünen kitabından bahsetmiştim. Sonradan düşündüm ki, sizden önceki ehl-i Kitâb Allah'ın kitabından başka kitaplar yazmışlar ve o kitaplar üzerine düşerek Allah'ın kitabını terk etmişlerdi. Yemin ederim ki, Allah'ın kitabını hiçbir şeyle gölgelemem.”*¹⁵² diyerek bu tavrının sebebini açıklamaya çalışmıştır.

Hadislerin yazılmadığının bir delili olarak sunulan bu rivâyet aynı zamanda hadis yazımı konusunda umumî bir yasağın bulunmadığını da göstermektedir. Zira böyle umumî bir yasak olsaydı Hz. Ömer sünen yazmak istemez, sahabîler de ona onay vermezdi. Söz konusu rivâyetten Hz. Ömer'in resmi olarak hadisleri yazma fikrinden vazgeçtiği anlaşılmaktadır. Ancak Ebû Bekr es-Sıddîk (13/634), Sa'd b. Ubâde (15/636), Abdullah b. Mes'ud (31/651), Ali b. Ebî Tâlib (40/661), Semûre b. Cundeb (50/679), Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ensârî (52/672), Âişe (58/677), Ebû Hureyre (58/677), Abdullah b. Amr (63/682), Abdullah b. Abbâs (68/687), Abdullah b. Ömer

¹⁵¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 50; İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, I, 78.

¹⁵² el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, 50; İbn Abdülber, *a.g.e.*, I, 78.

(73/693), Abdullah b. Zübeyr (73/692), Câbir b. Abdullah (78/697) ve Enes b. Mâlik (93/711) gibi sahabîlerin kendilerine ait sahifelerinin olduğuna dair rivâyetlerden, bazı sahabenin hadisleri yazmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı sahabi çocuk veya torunlarının rivâyetlerinin, hadislerini miras yoluyla almaları gerekçe gösterilerek reddedilmesi de hadislerin erken dönemlerden itibaren düzenli ve resmi bir şekilde olmasa da yazıya geçirildiğini gösteren delillerden biridir.

Yazının hadis rivâyeti için kaçınılmaz bir araç haline gelmesiyle birlikte hadis kitâbetine karşı olan muhalefet de azalmış ve hadislerin nakledilmesi işleminde yazı yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Erken dönem Muhaddislerinin sahife ve cüzleri bırakıp kitaplardan bahsetmeye başlamaları da yazının hadislerin nakli hususunda asli bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu sebeple Kitâbetü'l-hadis safhasının, Hz. Peygamber devri ile başlayıp sahabe dönemi ile tâbiîler döneminin başlangıcını da kapsayan bir zaman dilimi¹⁵³ olduğunu söyleyebiliriz.

Bir de Tedvînü'l-hadîs dönemi vardır. Sözlükte “*cem etmek*”, “*toplamak*” ve “*bir araya getirmek*” mânâlarına gelen tedvîn¹⁵⁴, hadis ıstılahında sahabi olsun, tâbiî olsun muhtelif kimseler tarafından rivâyet edilen hadisleri yazarak bir kitapta toplamaktan ibarettir.¹⁵⁵ Tedvînü'l-hadîs safhası ise takribi olarak birinci asrın son çeyreği ve ikinci asrın ilk çeyreğini kapsayan süreç olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁶

Hicri 124 yılında ölen meşhur hadisçi İbn Şihâb ez-Zührî'nin “*Ömer b. Abdulaziz bize sünnetin toplanmasını emretti. Ona defter defter yazdık. O da idaresi altında*

¹⁵³ Ağırman, Cemal, “Hadis Edebiyatında İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi”, CÜİFD., C. V, S. 1 (2001), 162.

¹⁵⁴ Me'lûf, Luvis b. Nikola el-Me'lûf el-Yesuî, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lâm*, Dârü'l-Maşrık, Beyrut 1986, 231.

¹⁵⁵ Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, 436.

¹⁵⁶ Ağırman, a.g.m., 162; Koçyiğit, a.g.e., 436-437.

bulunan her yere bunlardan bir defter gönderdi.”¹⁵⁷ şeklindeki ifadesinden ve yine Zührî’nin meşhur talebesi Mâlik b. Enes’in (179/795) “*Hadisi ilk tedvin eden İbn Şihâb ez-Zührî’dir.*”¹⁵⁸ sözünden, Tedvînu’l-hadîs devrinin hicri ikinci yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzandığı anlaşılmaktadır.

Hadisin intikal safhaları arasında süre olarak en uzununu tasnif dönemidir. Hicri ikinci asrın büyük bir bölümü ile hadisin altın çağı olarak kabul edilen hicri üçüncü asrın tamamı ve dördüncü asrın ilk yarısı Tasnîfü’l-hadîs dönemi olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁹

Sözlükte “*sınıflandırmak*”, “*aynı cinsten olan şeyleri bir araya getirip diğer cinslerden ayırmak*” mânâlarına gelen tasnif ıstılahta: “*hadisleri konularına göre ayırıp aynı konudaki hadisleri bir bâb içinde toplamak*”¹⁶⁰ demektir.

er-Râmeħurmûzî’nin (360/971) verdiği bilgiye göre hadisleri ilk defa tasnif edip bâblara ayıran kişilerin Basra’da Rebî’ b. Subeyh (160/776), Sa’îd b. Ebî Arûbe (156/772), Yemen’de Abd diye adlandırılan Hâlid b. Cemîl ve Ma’mer b. Râşid (153/769), Mekke’de İbn Cureyc (150/766), sonra Kûfede Sufyân es-Sevrî (161/777), Basra’da Hammâd b. Seleme (167/783), yine Mekke’de Sufyân b. Uyeyne (198/814), Şam’da Velîd b. Müslim (195/811), Rey’de Cerîr b. Abdülhamid (182/798), Horasan ve Merv’de Abdullah b. Mubârek (181/797), Vasıt’ta Huşeym b. Beşîr (193/809) ve bu asırda Kûfe’de İbn Ebî Zâide (193/809), İbn Fuzayl (196/812),

¹⁵⁷ İbn Abdülber, *Câmiu beyâni’l-ilm*, I, 92.

¹⁵⁸ İbn Abdülber, *a.g.e.*, *a.y.*

¹⁵⁹ Ağırman, *a.g.m.*, 164.

¹⁶⁰ Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, 429.

ve daha sonraları Yemen’de Abdurrezzak b. Hemmâm (211/827) ile Ebû Kurrâ Mûsâ b. Târik (ö.?) olduđu¹⁶¹ bilinmektedir.

Kitâbetü’l-hadîs ve Tedvînü’l-hadîs devrinde hadislerin fıkıh bâblarına ve sair konulara göre tasnifi yapılmamıştır. Hadis kitaplarının gerek hüküm istinbatı yönünden ve gerekse aranılan bir hadisin daha kolay bulunması yönünden başvurulabilir birer kaynak haline gelmesi tasnif faaliyeti ile mümkün olabilmıştır. Tasnif faaliyeti neticesinde hadisleri fıkıh bâblarına göre taksime tâbi tutan Musannef, Sünen, Câmi’ türünden eserler ortaya çıkmıştır.

İlk iki asırda kayıt altına alınan hadisler, tasnif dönemine gelindiğinde özellikle râvi güvenilirliği esas alınarak tasnife tabî tutulmuştur. Bu çabanın sonucu olarak “*sahîh*” isminin verildiği eserlerin de bu safhada ortaya çıktığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemde, hadis ıstılahları daha yaygın bir şekilde kullanılmaya, tarifleri yapılmaya, muhtelif bilgi dalları ile ilgili materyaller toplanmaya ve müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. Yine muahhar dönemlerde yazılan hadis usûlüne dair eserlerin temellerinin de bu dönemde atılmaya başladığını¹⁶² söyleyebiliriz

Tasnif döneminden sonra başlayan tehzib ve ikmal dönemi ise yedinci asrın başlarından onuncu asra kadar devam etmiş ve bu dönemde yapılan çalışmalar da daha ziyade tasnif döneminde ortaya konan eserlere dayalı olarak¹⁶³ gerçekleştirilmiştir.

¹⁶¹ Râmeurmûzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 611-613; Ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü’l-huffâz*, I, 151; Suyûtî, Abdurrahmân İbnü’l-Kemâl Celâleddin (911/1505), *Tarihu’l-hulefa*, el-Mektebetü’t-Ticaretî’l-Kübrâ, Kahire 1969, 261; İzmirli, İsmail Hakkı, *Siyer-i celile-i nebeviyye*, 23.

¹⁶² Krş. Ağırman, a.g.m., 164-165; Hanefî, Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*, 40-52.

¹⁶³ Ağırman, a.g.m., 166.

1.5.Tarih

1.5.1.Tarih Kelimesinin Batı Dillerindeki Anlamı

Tarih kelimesine Batı dillerinde ve İslâmî literatürde yüklenen anlamlar farklıdır. Kronolojik olarak kısaca değerlendirecek olursak:

Batı dillerinde “*Tarih*” kelimesinin mânâları, Grekçe *istoria*¹⁶⁴, sözcüğünden gelmektedir.¹⁶⁵ Sözcük İon lehçesinde “*bildirme, haber yoluyla bilgi edinme*”, Attika lehçesinde ise sözcüğün “*görerek, tanık olarak bilme*” anlamlarının yanında daha geniş bir anlamla “*doğa bilgisini*” kuşatacak biçimde kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁶ Mesela Platon (İ.Ö. ~427-347), sözcüğü İonyalı doğa filozoflarının doğa hakkındaki düşüncelerini aktarırken, “*geçmişte kalmış düşünceleri haber verme*” anlamında kullanmıştır.¹⁶⁷

İlk defa Heredotos’un *istoria* sözcüğünü sadece doğal olaylara ilişkin birikim bilgisi anlamı ile sınırlamayıp, insanların ve insan topluluklarının başından geçenleri kaydetme yoluyla edinilen bilgi anlamında kullandığı görülür. Daha sonra ise Thukidides, *istoria* sözcüğünden sadece bir nakletme ve kaydetme işini değil, aynı

¹⁶⁴ İstoria sözcüğü aynı mânâyâ gelmek üzere Latince *historia*, Fransızca *histoire*, İngilizce *history*, İtalyanca *istoria* ve Rusça *istorii* şeklinde farklı telaffuzlarla ifade edilmiştir. Bkz. Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, 1; Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, 17.

¹⁶⁵ Yunanca *istorya* kelimesinin M.Ö. Onuncu ve dokuzuncu yüzyıllarda Kuzey Suriye ve Kuzey Irak’a hakim olan Âramlılar tarafından Arapça’ya ustûre şeklinde sokulduğu ve hatta aynı kelimenin çoğul şekli olan *esâtîr* kelimesinin Kur’ân-ı Kerîm’in birçok âyetinde (Enâm 6/25; Enfâl 8/31; Nahl 16/24; Mü’minûn 23/83; Furkân 25/5 vd.) geçtiğine dair bkz. (Akkaya, M. Şükrü, *Tarih Metodu ve Felsefesi Notları*, 13. Ayrıca bkz. Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usûl*, 2; Cavaignac, Eugene, *Tarihi Kronolojinin Esasları*, 63; Laroui, Abdullah, *Tarihçelcilik ve Gelenek: Arap Aydınların Krizi*, (yay. haz. Yasin Aktay, trc. Hasan Bacanlı), Vadi Yay., İstanbul 1993, 13.)

¹⁶⁶ Rosenthal, Franz, *İlmü’t-târîh inde’l-müslimîn*, 6-18; Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş Tarih Metodu ve Felsefesi*, 3.

¹⁶⁷ Özlem, *Tarih Felsefesi*, 17.

zamanda insanî-toplumsal olayları değerlendirme ve yorumlama etkinliğini de anlamıştır. Heredotos ve Thukidides’le birlikte istoria sözcüğü, Grek düşüncesinde bir çifte-anlamlılık, yani hem tabî olgular hakkındaki tanıklık bilgisi, hem de insanî-toplumsal olaylar hakkında haber bilgisi olarak anlaşılmıştır.¹⁶⁸

Herakleitos (İ.Ö. ~550-480) ise Heredotos ve Thukidides’den önce yaşamış olduğundan, istoria’yı ilk anlamı ile tanımıştır. O ilk anlamıyla istori’yı ve istorik bilgiyi, hakiki bilgi ya da akıl bilgisi olarak logos’tan¹⁶⁹ ayırmış ve istorik bilgiye “*çokluk bilgisi*” demiştir.

Aristoteles (İ.Ö. 384-322), her iki anlamıyla da istorik bilgiyi logos/akıl bilgisinden ayırarak ikinci anlamıyla İstoria’ya “*tarih yazıcılığı*” adını vermiştir. Onu insanların ve insan topluluklarının başından geçen olayları edebî bir dille anlatan edebiyat türü kabul etmiştir.¹⁷⁰

Latin antikçağı da, istoria sözcüğünü “*historia*” olarak aynen alıp, Greklerin koyduğu theoria-historia (tabî olgular hakkındaki tanıklık bilgisi ile insanî-toplumsal olaylar hakkında haber bilgisi) ayrımını benimsemiştir.¹⁷¹

¹⁶⁸ İstoria kelimesinin çift anlamlılığı (tabî olgular hakkındaki tanıklık bilgisi/insanî-toplumsal olaylar hakkında haber bilgisi) 17. yy. kadar devam etmiştir. 17. yüzyıldan itibaren, istoria kelimesinden sadece insanî-toplumsal olayların tarihi anlaşıldığı görülmektedir. (Özlem, *Tarih Felsefesi*, 17, 18, 40-41; Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 2).

¹⁶⁹ Yunanca bir kelime olan “logos”un anlamı söz demektir. Daha sonra düşünce, kavram, akıl, mânâ ve evren yasası anlamlarını da almıştır. Herakleitos tarafından deyimleştirilen logos, daha sonra felsefenin temel kavramlarından biri haline gelmiştir. Herakleitos’a göre logos, ‘doğa yasası’dır ve kâinattaki düzenliliği, yasallığı, uyumu o sağlar. (Daha fazla bilgi için bkz. Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, 236).

¹⁷⁰ Aristoteles, şiir ve tarih için şöyle der: “Şair ve tarihçi birbirinden ayırt edilemez, çünkü ikisi de nazım veya nesir halinde yazarlar. Herodot’un eseri nazım halinde de yazılabilirdi. O –vezinli veya vezinsiz de olsa- daima tarih türü içinde yer alacaktır. Tarihle şiir arasında tek fark şudur: Biri olanı, diğeri de olabileceği anlatır. Öyle ise şiir tarihe nazaran daha yüksek, daha felsefi bir şeydir. Çünkü, tarih, hususi bir şeyi anlatırken şiir, cihanşümül anlatmaya meyleder. Cihanşümül kelimesiyle, herhangi bir tipe mensup bir kimsenin yeri gelince ihtimal veya gereklilik prensiplerine göre yapacağı veya söyleyeceği şeyi kastediyorum” (Toynbee, Arnold J., *Tarihçi Açısından Din*, 20; Ayrıca bkz. Özlem, *Tarih Felsefesi*, 18, 19).

¹⁷¹ Özlem, *Tarih Felsefesi*, 17, 18, 40, 41

1.5.2.Tarih Kelimesinin İslâmî Literatürdeki Anlamı

Tarih kelimesi, İslâm'ın en önemli iki kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm¹⁷² ve Hz. Peygamber'in hadislerinde kullanılmamaktadır. Bununla beraber pek çok rivâyet kelimenin asr-ı saâdetde bilindiğini göstermektedir.¹⁷³

Tarih kelimesinin aslı, ünlü dil bilimci ve tarih felsefecisi Kâfiyeci'ye göre Farsça “*mah-rûz*” (ay-gün/kronoloji) kelimesinden alınıp Arapçalaştırılmıştır.¹⁷⁴ Kâfiyeci, tarih kelimesinin ortaya çıkış şeklini de şöyle açıklamıştır: İslâm devleti görevlilerinin “*devlet başkanından bize pek çok resmi yazılar gelmektedir ve bunlara tarih verilmediği için hangisine göre davranacağımızı bilemiyoruz*” meâlinde yapılan başvuruları üzerine Hz. Ömer, sahabenin ileri gelenlerini toplayıp takvim ve vesikalara tarih verilmesi meselesini onlarla istişare etti.¹⁷⁵ “*Devlet hazinesinin gelirleri arttı. Taksimat tarih verilmeden yapılıyor. Karışıklığa son verecek bir sisteme nasıl ulaşabiliriz?*” diyerek devletin resmi bir takvime ihtiyaç duyduğunu belirtip görüş istedi. İran fetihlerinde esir edilip Medine'ye getirilen ve Hz. Ömer'in huzurunda Müslüman olan Ahvaz meliki Hürmüzan: “*İranlıların “mah-rûz” denilen bir tarih verme yöntemleri var. Bu yönteme göre İranlılar hükümdarların iktidara geliş tarihini başlangıç itibar edip olayların*

¹⁷² Z. Velidi Togan, yunancadan latinceye geçen ‘historia’ kelimesinin Araplara ustûrâ (cem'i: esâtîr) olarak geçtiğini ve bu kelimenin cem'inin ‘esâtîrû'l-evvelîn’ (İlgili âyetler için bkz. En'am 6/25; Enfal 8/31; Nahl 16/24; Mü'minûn 23/83; Furkan 25/05; Neml 27/68) şeklinde Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiğini belirtmektedir. (Togan, *Tarihte Usûl*, 2)

¹⁷³ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 267-269; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XVII, 66; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, VI, 224.

¹⁷⁴ Şulul, Kasım, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, 331; Ayrıca bkz. Hearnshaw, F. J. C., *İlmu't-târîh*, 34; Salim, Abdülaziz, *et-Târîh ve'l-muerrihîni'l-Arab*, 17-18; Sehâvî, *el-Î'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târîh*, 69.

¹⁷⁵ Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *el-Ahkâmü's-sultaniyye ve'l-vilayati'd-diniyye*, (thk. Ahmed Mübarek Bağdadi), Dâru İbn Kuteybe, Kuveyt 1989/1409, 259; Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed (1382/1962), *et-Terâtîbü'l-idariyye*, Dâru Turâsî'l-arabî, Beyrut, ts, I, 118-9; İmerî, Ahmed Cemal, *el-Hadîsu'n-nebeviyye ve't-tarih*, 33.

tarihini tesbit ederler.” dedi. Toplantıya katılanlar, yapılan görüşmeler sonucunda “mah-rûz” sözcüğünü “muerrih” (tarih tesbit edici) kelimesi ile Arapçalaştırdılar, te’rih kelimesini “muerrih” kelimesinin mastarı kabul ettiler ve bu mastarı da fiil türetmenin (tasrif/morfoloji) kaynağı kabul ettiler.¹⁷⁶

Bununla beraber Kâfiyeci’nin tarih kelimesinin Farsça kökenli olduğuna dair ileri sürdüğü görüş ilim çevrelerinde kabul görmemiştir.¹⁷⁷ Mesela M. Ş. Akkaya’nın belirttiğine göre, “*Arapça olan her kelimenin türemişleri bulunur, yani etimolojisi vardır*” kuralına dayanarak, tarih kelimesinin türemişlerinin bulunmayışı düşünce-sine binaen Farsça’dan Arapça’ya geçmiş olduğu söylenmiştir. Bunu kanıtlamak için iki ihtimal ileri sürülmüştür: 1- Tarih kelimesinin kökeni, Farsça karalama, yazı yazma ve karanlık anlamına gelen *تاریک /târik* sözcüğüdür. 2- Tarih kelimesi Farsça *روز مه /mah-rûz* kelimesinin Arapçalaşmış halidir. Akkaya’ya göre, her iki ihtimal de zoraki bir iştikaktır ve tarih kelimesi zannedildiği gibi büsbütün iştikaksız değildir. Tarih kelimesinin çoğulu *تواريخ /tevarih* olmasından başka tarih vermek anlamında *تورخ /tevrih*, yazan anlamına *مورخ /müverrih* ve *ورحه /varrahahu* tabiri de kelimenin tasrif edildiğini gösterir.¹⁷⁸

Konuyla alakâlı olarak O. Turan da tarih sözcüğünün Farsça’dan geldiğini esassız bir etimoloji olarak kabul eder ve Himyerî metinlerinde yer alan Arapça bir kelime olduğunu söyler.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Şulul, *Kâfiyeci’de Tarih Usûlu*, 330-331.

¹⁷⁷ İsmail Hakkı Bursevî, bir görüşe göre tarih kelimesinin Farsça “târîn” kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğunu belirtir, fakat konuya açıklık getirecek daha fazla bilgi vermez. İsmail Hakkı Bursevî’nin tarih kelimesinin kökeni olarak bahsettiği sözcüğün Farsça lügatlerde karanlık anlamına gelen Farsça “târik” kelimesinin müradifi olduğu belirtilir. Bkz. Bursevî, İsmail Hakkı, *Furûk hakkî*, 50; Hasan Amîd, *Ferhengi Amîd*, 293.

¹⁷⁸ Akkaya, *Tarih Metodu ve Felsefesi Notları*, 10-11.

¹⁷⁹ Cavaignac, Eugene, *Tarihî Kronolojinin Esasları*, 63.

Sehavi'nin naklettiğine göre Ebû Mansûr el-Cevaligî, “*Kitâbü'l-muarreb mine'l-kelami'l-a'cemi*” isimli eserinde şöyle demektedir: “*İnsanların vakti tayin için kullandıkları “tarih” kelimesinin kökeni Arapça değildir. O kelimeyi Müslümanlar ehl-i Kitaptan almışlardır. Müslümanların tarihi Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Peygamber'in (s.a.s.) hicretinden başlatılmış ve günümüze kadar da kullanılmaktadır.*”¹⁸⁰

Fakat dilcilerin ekseriyetine göre, تاريخ /te'rih sözcüğündeki hemzenin elife dönüştürülmesiyle elde edilmiş olan tarih kelimesi Arapçadır ve kökeni ile ilgili iki görüş bulunmaktadır: 1- Tarih kelimesi, Arapçanın Kays lehçesindeki أرخ /erehe fiilinden türetilmiştir ve bu kök sözcük yaygın olarak kullanılmaktadır. الإرخ /el-Îrh sözcüğü Aynî'nin belirttiğine göre, vakit demektir. 2- Tarih kelimesi, Arapçanın Temim lehçesinde bulunan ve pek kullanılmayan ورخ /verehe kökünden türetilmiştir. Muhammed b. Yahya el-Mûsîlî'ye (947/1540) göre, tarih kelimesi sözlükte, vakit, gaye, erteleme ve kanıtlama anlamına gelir.¹⁸¹

Kamil Miras ve O. Turan gibi ilim adamları, Z. Velidi Togan'ın aksine¹⁸² tarih kelimesinin Sami dillerinden olan İbrani, Süryani veya Akad dilinden Arapçaya geçtiği fikrini kabul etmezler.¹⁸³ Kâfiyeci, tarih sözcüğünün terim anlamı ile ilgili üç görüş ileri sürer: 1- Tarih, bir vakit tayin edip ona –geçmiş, şimdi veya gelecek fark

¹⁸⁰ Sehâvî, *el-Î'lân*, 69.

¹⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 4; Cevherî, *Sihâh*, I, 418; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 268; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, XVII, 66; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, VI, 224; Salim, Abdülaziz, *et-Târih ve'l-muarrihîni'l-Arab*, 17-18.

¹⁸² Z. Velidi Togan, tarih kelimesinin kökünün ibranice ‘ay’ mânâsına gelen ‘yareh’ kelimesinden geldiğini söylemektedir. (Togan, Z. Velidi, *Tarihte Usûl*, 2)

¹⁸³ Ayrıca bkz. Plessner, Martin, “Tarih”, İA (MEB), XI, 777; Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, 9; Bakır, Taha, “et-Tedvînu't-târihi”, *Mecelletu'l-Mecma'u'l-ilmiyyi'l-Irakî*, Safer 1400, C. XXXI, cüz: 1, 102; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Tarihine Giriş*, 18; Akkaya, *Tarih Metodu ve Felsefesi Notları*, 10-11.

etmez– mutlak zamanı nispet etmektir. 2- Bir milletin doğuşu gibi meşhur bir hâdiseye veya tufan gibi dehşetli göksel bir olaya veya yeryüzünde meydana gelen büyük bir depreme nispet ederek zamanı belirlemeye tarih denir.¹⁸⁴ 3- Tarih, bilinen iki olay arasında geçen süre demektir.¹⁸⁵

1.5.3.Tarih Biliminin Tanımı

Yukarıda tarih kelimesinin etimolojik tahlilleri ve İslâmi literatürde hangi mânâlara geldiği ve kökünün hangi dillere dayandığı anlatılmaya çalışıldı. Şimdi tarih kelimesinin ve tarih biliminin terim olarak ne mânâyâ geldiği üzerinde durulacaktır.

Öncelikle genel kavramların çoğunun sınırlarını tam olarak çizmenin ve açık-seçik olarak tanımlarını vermenin çok zor olduğunu belirtmek gerekir. Bu zorluğun nedeni içeriklerinin çok zengin ve kapsama alanlarının da çok geniş olmasında yatmaktadır. Sözü edilen bu zorluk tarih kavramı içinde geçerlidir. Kapsamının çok geniş olması ve kavram olarak birçok anlamda kullanılması bu zorluğun kaynağını oluşturan asıl faktörlerdir.¹⁸⁶

Tarihin tanımında önemi, amacı ve konusu dikkate alındığında farklı tarifler ortaya çıkmaktadır. R. F. Atkinson ve N. Uygur’a göre tarihin iki anlamı çok kullanılır. Bunlardan ilki, “geçmişte olup biten her şey olarak real tarih”, ikincisi, “real tarih

¹⁸⁴ Eski kavimler, takvim başlangıcı için çok önemli olan bir olayı esas alırlardı. Bkz. İmerî, *el-Hadîsu’n-nebeviyye ve’t-tarih*, 30, 31; Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 56; Çandarlıoğlu, Gülçin, *Tarih Metodu (Araştırma-Yazma)*, 23, 24.

¹⁸⁵ Şulul, *Kâfiyeci’de Tarih Usûlu*, 326.

¹⁸⁶ Bıçak, Ayhan, *Tarih Bilimi*, 5

üzerine yapılan çalışmalara verilen ad.”¹⁸⁷

Collingwood, tarihi, “insanın ve onun geçmişini, geçmişten aldığı kanıtlarla yorumlayan bilim” olarak tanımlar.¹⁸⁸

Carr, tarihi, “tarihçi ile tarih olayları arasında kesintisiz karşılıklı etkileşim süreci ve bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog”¹⁸⁹ olarak tanımlamıştır.

Raymond Aron tarihi, dar anlamda “insan geçmişinin bilimi”, geniş anlamda ise, “kültürün, türlerin, gökler ile yeryüzünün araştırılması”¹⁹⁰ olarak tanımlar.

Leon E. Halkın da tarihi “insanların geçmişini inceleyen ve onların sosyal kapsamlı eylemlerinin bir toblosunu takdim eden bir disiplin”¹⁹¹ olarak tanımlamaktadır.

Sehavî ise “dünyada, zamana bağlı olarak meydana gelen olayların oluş vaktini araştıran bir ilimdir.”¹⁹² diye tanımlamaktadır.

Son devrin ilim adamlarından Filibeli Ahmed Hilmi’ye göre tarih, “beşeriyetin hayat hikâyesi” demektir. İnsanların ilk ortaya çıkmalarından itibaren nasıl yaşadıklarını, ne yaptıklarını, ne düşündüklerini bildiren bilgiler topluluğuna tarih adı verilir.”¹⁹³

Günümüz müelliflerinden M. Öztürk’e göre tarih: “İnsan topluluklarının geçmişte meydana getirdikleri olayları yer ve zaman göstererek illiyet prensibi dahilinde

¹⁸⁷ Uygur, Nermi, *Tarih Felsefesinin Yolu*, 154; Atkinson, R.F., *Knowledge and Esplanation in History*, 9

¹⁸⁸ Collingwood, R. G., *Tarih Tasarımı*, 29

¹⁸⁹ Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir*, 37; Ayrıca bkz. Bıçak, Ayhan, *Tarih Bilimi*, 5; Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, 10.

¹⁹⁰ Aron, Raymond, *Introduction to the Philosophy of History*, 13

¹⁹¹ Halkın, Leon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, 4; Tarih kelimesinin farklı tanımları için bkz. Halkın, Leon E., a.g.e., 4. sayfa sekizinci dipnot.

¹⁹² Sehâvî, *el-İ’lân*, 69

¹⁹³ Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm Tarihi*, 33

anlatan bir bilimdir."¹⁹⁴ G. Çandarlıoğlu da tarihi, "*insanların zaman ve mekan içinde geçirdikleri gelişmeleri ve bu insanların psiko-fizik hareketlerini, bu hareketlerin sebep-netice ilişkilerine dayanan ortak değerlerini araştıran ve tanıtan bir bilim*"¹⁹⁵ olarak tanımlamaktadır.

Son olarak Kâfiyeci sanki yukarıda farklı bakış açılarından meydana gelen farklı tanımları birleştirerek bir bilim olarak tarihi şöyle tanımlar: "*Tarih, zaman, zamanın halleri (yani zamanın a'râz-ı zatiyesi) ve zamanın halleriyle ilgili meseleleri, ayırt edici özelliklerini ve vaktini belirleme açısından ele alan bir ilimdir.*"¹⁹⁶ Tarih kelimesinin terim anlamı ve tarih bilimini tanımlarken verdiği bilgiler de dikkate alındığında Kâfiyeci, tarihi: 1- İngilizlerin "*date*" dedikleri (mesela bir yazının hangi yıl, ay ve günde yazılmış olduğunun tesbiti) zaman tayin etmek, 2- Dünya olaylarının meydana gelme zamanını tayin için bir başlangıç noktası tesbit etmek, 3- Geçmişte meydana gelmiş olaylar 4- Geçmişte meydana gelmiş olayları bir yöntem çerçevesinde ele alıp anlatan bilim ve felsefî özler çıkarması gereken bir alan olarak anlamıştır.¹⁹⁷ Benzer şekilde Hegel de, tarih sözcüğünün çifte anlamına vurgu yapar ve tarihin, hem olup-biten ve olmakta olan insanî-toplumsal olaylar hem de bu olayları anlatan bilim

¹⁹⁴ Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 3

¹⁹⁵ Çandarlıoğlu, *Tarih Metodu (Araştırma - Yazma)*, 11. Tarih ilminin daha farklı tanımları için bkz. Komisyon, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yay., İstanbul, 1990, IV, 73; Demir, Ömer - Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yay., Ankara, 1997, 215.

¹⁹⁶ Şulul, *Kâfiyecide Tarih Usûlu*, 327.

¹⁹⁷ Müslüman bilim adamları, farklı zaviyelerden yapmış olsalar da tarih bilimini genelde birbirine yakın şekillerde tanımlamışlardır. Tarihin değişik tanımları için bkz. Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1419/1999, I, 271; Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-ulûm*, I, 281, 282; Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü (Netâyic el-fünûn)*, 85; Meriç, Ümit, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, 20; Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, 759; Baykara, Tuncer, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, 1-2.

anlamına geldiğini söyler.¹⁹⁸ Bütün bunlara rağmen Karl R. Popper gibi tarihin bir bilim olmadığını söyleyenler de bulunmaktadır.¹⁹⁹

1.6.Hadis İle Tarih İlmi Arasındaki Münasebet

İlk çağlardan günümüze kadar uzanan zaman dilimi içerisinde birçok ilim dalı ortaya çıkmıştır. Bu ilim dalları konu, gaye ve metod gibi bazı temel özellikleri ele alındığında birbirleriyle ortak veya farklı yönleri ortaya çıkmakta ve çeşitli kategorilere konularak incelenmektedirler.²⁰⁰ Biz burada hadis ve tarih ilminin tarih içerisindeki münasebetleri ile aralarındaki ortak ve farklı yönleri ortaya koymaya çalışacağız.

Hadis ve tarih ilimleri arasındaki münasebet hadis ilminin başlangıcına kadar geriye götürülebilir. Bu ilimler arasındaki en genel ortaklık, ikisinin de şimdiki veya gelecek zamanla değil de geçmiş zamanla ilgilenmeleri²⁰¹ ve geçmişte yaşanmış olaylar hakkında araştırmalar yapmalarıdır. Bununla birlikte aralarında umum-husus ilişkisinin söz konusu olduğu²⁰² da söylenebilir.

1.6.1.Hadis ve Tarih İlimleri Arasındaki Ortak Yönler

1.6.1.1.Konu

Hadis ve tarih ilminin alt bir branşı olan siyer-meğâzî disiplinlerinin konusu Hz. Peygamber'in hayatı ve faaliyetleriyle ilgili her türlü bilgi, belge ve rivâyeti toplama

¹⁹⁸ Özlem, *Tarih Felsefesi*, 91.

¹⁹⁹ Popper, Karl R. *Tarihselciliğin Sefaleti*, (çev.Sabri Orman), İnsan Yay, İstanbul, 1998, 14.

²⁰⁰ Cemal, Ahmet, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, 20.

²⁰¹ A'zamî, Muhammed Mustafa, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn neş'etuhû ve târîhuhû*, 91.

²⁰² İbn Hacer, *Nühbetü'l-fiker*, 4.

mak ve nakletmektir.²⁰³ Genel kanaate göre tarih ilmi, hadisçilerin metotları ve isnâd sisteminden yararlanılarak ortaya çıkmıştır. Hz. Peygamber'in hadisleri tedvin edilirken, herhangi bir ayrıma gidilmeksizin fıkıhla ilgili hadislerin yanında siyer ve meğâzî ile ilgili rivâyetler de toplanmış ve yazılmıştır. Bu nedenle birçok araştırmacı, İslâm tarihinin hadis ilminden kaynaklandığını, hatta tarihin hadisin tevsik ve tenkid kaidelerinden yararlanarak ilmi bir hüviyet kazandığını ifade etmişlerdir.²⁰⁴ Hadis ve tarihin konularındaki bu yakınlık sebebiyle ilk dönemde hadis ve tarihçiliğin başlangıcı olarak kabul edilen siyer ve meğâzî çalışmaları iç içe yürümüştür.²⁰⁵ Belki de başlangıçtaki bu iç içelik büyük muhaddis Sehâvî'yi "*Tarih, hadis ilimlerinden bir ilimdir*"²⁰⁶ şeklinde bir değerlendirme yapmaya götürmüştür.

Tarih ilmi birinci yüzyılın sonlarından itibaren kendine has özellikleriyle gelişmeye başlayıp rical/tabakât, futûh gibi alt birimlere sahip müstakil bir ilim haline gelmiştir.²⁰⁷ Bu sebeple Sahâvî'nin yukarıdaki değerlendirmesi ancak ilk dönem için doğru kabul edilebilir.²⁰⁸

²⁰³ Boumrane, Chick, "İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış", (çev. Nesimi Yazıcı), AÜİFD, XXX (1988), 265.

²⁰⁴ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 208; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 183; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 20 vd. Bütün bu kaynakların vermiş olduğu bilgilerin aksine olarak Zekerîya Kitapçı tarihin bir alt kolu olan siyer/meğâzî için "... Siyer ve Meğazi de; Tefsir, Hadis, Fıkıh ilimleri gibi metodolojik esasları ortaya konularak, İslâmi tabir ile "Usul" yönünden hiçbir zaman bir "İslâmi ilim" haline gelmemiştir" demektedir. (Kitapçı, Zekerîya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler I*, 180)

²⁰⁵ Seyyide İsmâil Kâşif, *Masâdiru't-târîhi'l-İslâmî*, 32, 33; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, 60.

²⁰⁶ Sehâvî, *el-İlan*, 329; Ayrıca bkz. Vâfî, Muhammed Abdülkerim, *Menhecu'l-bahs fi't-târîh*, 211. Hizmetli, a.g.e., 173

²⁰⁷ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, IX.

²⁰⁸ Kolkıran, Gönül, *Tarih ve Hadis Disiplini Açısından Güvenilirlik Sorunu: İbn İshâk ve Vâkıdî Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Hadis ve tarih ilminin konularındaki bu yakınlık sebebiyle de ilk siyer-meğâzî çalışmaları çoğunlukla hadisçiler tarafından yapılmıştır²⁰⁹. Hadisçiler Hz. Peygamber'in hadislerini tesbit edip kitaplara geçirirlerken siyer ve meğâzîye dair bilgileri de ihmal etmemişlerdir²¹⁰. Bu sebeple de ancak İbn İshâk'a geldiğimizde tarihçi kimliğinin netleşmeye başladığını ve Vâkıdî ile de zirveye ulaştığını görmekteyiz²¹¹. Ancak bu iki ilmin konularındaki yakınlık sebebiyle pek çok İslâm âliminin tarihçi ve hadisçi kimliğini tam olarak birbirinden ayırt edebilmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü tarih ve hadis ilminin zaman zaman birbirine kaynaklık etmesinden dolayı söz konusu erken dönem âlimleri hem tarihî bilgi hem de hadisle meşgul olmuşlardır²¹². Örneğin İslâm tarihinin bir türü olan tabakât eserlerinin malzemesi özellikle hadis

²⁰⁹ Mevzu ile alakalı olarak ilk akla gelen isimler şunlardır: Urve b. Zübeyr (94/713), İbn Şihâb ez-Zühri (124/741), Mûsâ b. Ukbe el-Esedî (141/758), İbn İshâk (151/768), Vâkıdî (207/823). Daha fazla bilgi için bkz. Kaya, Ahmet, *Vâkıdî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Samsun 1998, IV; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, X, 49-50; İzmirli, Siyer, 17; Humpreys, R. Stephen, *A Framework For Inquiry*, Princeton University Pres, London-New York 1991, 83; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 22-28. Daha sonraki yüzyıllarda hadis ve tarihle ilgili eserleri bulunan muhaddislere örnek olarak Taberî (309/923), Zehebî (748/1347), İbn Hacer (852/1448), Aynî (855/1451) ve Sehâvî (902/1496) gibi isimler hatırlatılabilir.

²¹⁰ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 49-50.

²¹¹ Ahmed, İmtiaz, "Bir Muhaddis Olarak Vâkıdî", YYÜİFD, Sayı: 3, Yıl: 2000, 429-439; Dûrî, *The Rise of Historical Writings Among the Arabs*, 33.

²¹² İlk dönem âlimlerinin hangi ilim dalına nispet edileceği meselesi henüz kesin olarak çözülmüş değildir. Mesela günümüzde yapılan bazı akademik çalışmalar Vâkıdî'yi hadisçi olarak gösterirken bazıları da onu bir tarihçi olarak göstermektedir. Bkz. Pınarbaşı, Bekir, *Vâkıdî ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1996; Apaydın, Mehmet, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin Hayatı Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001; Kaya, Ahmet, *Vâkıdî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Samsun 1998; Kolkıran, Gönül, *Tarih ve Hadis Disiplini Açısından Güvenilirlik Sorunu: İbn İshâk ve Vâkıdî Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004; Ahmed, İmtiaz, "Bir Muhaddis Olarak Vâkıdî", YYÜİFD, Sayı: 3, Yıl: 2000. Ayrıca bkz. Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, 22-28; Yardım, *Hadis I*, 20-21; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 63; Landeu-Tasserion, Ella, "Sayf ibn Umar in Medieval and Modern Scholarship", 9; *Der Islam*, Bad 67 Heft 1, Berlin-New York 1990.

râvilerinin cerh ve ta'dîli için kaynaklık etmektedir²¹³. Zikrettiğimiz bu hususlar da hadis ilmi ile tarih ilmi arasındaki yakınlık ve benzerliği ifade etmektedir.

1.6.1.2.Gaye/Amaç

Hadis ilmi ile tarih ilminin alt branşı olan siyer ve meğâzî disiplini, her ne kadar ortak konuları ele almış olsalar da amaç ve gayeleri itibariyle farklılık göstermektedirler. Bu iki ilim dalı Hz. Peygamber'in söz, fiil ve davranışlarını farklı açılardan ele almaktadırlar. Hadis ilmi daha çok Hz. Peygamber'in -şer'î bir hüküm içeren- söz, fiil ve takrirleri ile ilgilenirken siyer ilmi Hz. Peygamber'in doğumundan vefatına kadar geçen süre içerisinde cereyan eden olayları ele almaktadır. Bu durum da hadis ilmi ile tarih ilmi arasında önemli bir fark oluşturmaktadır.²¹⁴ Çünkü konu müşterek olsa da aynı konunun farklı amaç ve bakış açılarıyla ele alınması, her iki ilmin yönteminin farklılaşmasını gerektirmektedir.

Konularının müşterek olması hasebiyle hadis ve tarih ilmi birbirlerine kaynaklık etmektedir. Zira Hz. Peygamber dönemine ait bilgiler yalnız siyer ve meğâzî gibi İslâm tarihçiliğinin ilk örnekleri olan eserlerde değil aynı zamanda hadislerde de yer almaktadır. Hadis, Peygamber'in hayatına dair bilgilerimizin Kur'ân-ı Kerîm ile birlikte iki önemli kaynağından birini oluşturmaktadır.²¹⁵ Aynı şekilde bazen İbn Sa'd'ın (230/845) *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, Buhârî'nin (256/870) *et-Târîhü'l-kebîr*, Taberî'nin (310/922) *Târîhü'l-umem ve'l-mulûk*, el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (463/1070)

²¹³ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 64.

²¹⁴ Şulul, *Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî*, 194.

²¹⁵ Sezgin, Fuad, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. II (1957), 19; Şulul, *Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî*, 5-6, 60.

Târîhu baġdad, İbn Asâkîr'nin (571/1175) *Târîhu medînet-i Dîmaşk* gibi tarih kitapları da bir hadisin yegane kaynağı olabilmektedir.

1.6.1.3.Rivâyet/İsnad Kullanımı

Hadis ve tarih ilimleri rivâyet/isnâd kullanma bakımından da birbirlerine benzemektedir²¹⁶. Hadis ilmi rivâyetlere dayalı bir ilim olduğu gibi tarih ilminin de asıl malzemesi rivâyetlerdir. Her iki ilmin rivâyetlerinin başında da sened denilen “*râviler zinciri*” yer almaktadır. Bu açıdan rivâyetlerin naklinin sağlam ve güvenli bir metodla yapılması hem hadisçiler için hem de tarihçiler için çok önemlidir. Genellikle nakilci veya şahit bir hâdiseyi aktarırken veya kayda geçirirken, bunu inceleyecek olan tarihçiye aklına bile getirmez; hattâ çok defa, bunun tarihe malzeme olacağını da düşünmez ve dolayısıyla dikkatsiz davranabilir.²¹⁷ Fakat, hadiste mesele böyle değildir. Dikkatsiz kayda geçme ve çoğaltma, her zaman için tahrifin en önemli sebeplerindendir. Bu bakımdan, “*hadis din olduğundan*”²¹⁸, hadis râvileri de, hadisleri naklederken, hadisçiler ölçüsünde, hatta daha öte de dikkat göstermişlerdir. Meselâ, bazı sahabiler, hadisleri ezberledikleri gibi, yazarlardı da; çoğu zaman, başkalarının Hz. Peygamber'den naklettikleri sözleri, bizzat gidip O'na sorarak tahkik ederlerdi. Hz. Peygamber de (s.a.s.), sık sık soru sormak suretiyle, söylediklerinin iyi öğrenilip öğrenilmediğinin kontrolünü yapardı. Daha sonra ise, hadisleri kaydedenler, kaydettikleri hadisleri, diğer talebelerin de huzurunda bizzat hocalarına okurlardı. Bu şekilde bir kitap meydana geldiğinde veya bir talebe kitap yazdığında, hocası onu im-

²¹⁶ Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları-Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum-*, 36-37; Humpreys, R. Stephen, *A Framework For Inquiry*, 83.

²¹⁷ Lucey, William, *History: Methods and Interpretation*, 63

²¹⁸ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 71 (İmâm Mâlik b. Enes'den naklen.)

zalardı/icazet verirdi ve ancak böyle imzalanmış bir kitapta yer alan hadisler başkalarına nakledilirdi.²¹⁹ Ayrıca, Arapçanın imlâsından dolayı sözlü takrir, yazıdan daha çok kabul gördüğünden, bir talebenin hadis rivâyetinde bulunması için, o hadisi ezberlemesi zaruri idi.²²⁰ Daha önce ifade edildiği gibi, hadisin sıhhatini tesbitte isnâdın ayrı bir önemi vardı ve isnâdın kesintisiz olmasına çok dikkat edilirdi. Aslında bu durum sadece tarih ve hadis ilminin paylaştığı bir ortaklık da değil nakle dayalı tüm İslâmî ilimlerde görülen bir özelliktir. Isnad kullanımı hicretin birinci asrında birtakım siyasî ve ictimâî sebeplerin etkisiyle ortaya çıkmış bir sistemdir. Ancak daha sonra bütün İslâm edebiyatına hakim hale gelmiştir. Tefsir, İslâm hukuku, tasavvuf, kıraat gibi ilimlerin yanı sıra tamamen dünyevî bir ilim olan edebiyat ile ilgili materyal de râviler zinciriyle nakledilmiştir²²¹. Zira o gün için rivâyete dayalı ilimlerde nakledilen bilginin güvenliğinin tek ölçüsü isnâd idi. Ayrıca hicrî ikinci asrın sonlarında başlayarak zamanla ilmî çevrelerde bir gelenek haline gelen “*talebü’l-’ilm*” seyahatleri, hadis ilminde kullanılan isnâd sisteminin diğer ilim dalları tarafından benimsenmesinde de etkili olmuştur²²². Böylece isnâd, dinî bir içeriğe sahip olsun ya da olmasın İslâmî rivâyetin ayrılmaz bir özelliği haline gelmiştir. Ayrıca tarih ilmi, hadis ıstılahları ilminden de yararlanmış, hadisçilerin rivâyet ve dirayet açısından hadislerin varyantlarını araştırma metodunu da benimsemiştir.²²³ Mesela İslâm tarihi ile ilgili en

²¹⁹ A’zamî, Muhammad, *Studies in Hadith Methodology and Literature*, 70.

²²⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 283-284. Ayrıca bkz. Burton, John, *An Introduction to the Hadith*, 110.

²²¹ Sezgin, Fuad, “İslâm Tarihinde Rivâyetlerin Değeri”, 5. Türk-Tarih Kongresi, TTK Yay., Ankara 1960, 243-247; *İslâm Tarihinin Kaynağı*, 21-22; Robson, James, “İbn İshâk’ın Isnad Kullanışı I”, (çev. Talat Koçyiğit), AÜİFD, X (1962), 118.

²²² Dürî, “The Iraq School of History to the Ninth Century –A Sketch-”, (‘Historians of the Middle East’ içerisinde ed. Bernard Lewis-P.M. Holt, Toronto 1962), ss. 46-53, 52. Ayrıca bkz. Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 65.

²²³ Vâfî, *Menhecu’l-bahs fi’t-târih*, 234, 243.

nl eserlerden birisini telif eden Taberî'nin *Tarih*'i hadis ıstılahlarından ve isnâd sisteminden faydalanılarak tarihin nasıl yazılacağına iyi bir örnektir.²²⁴

Hem hadisçiler, hem tarihçiler, bir rivâyetin/şehadetin doğru anlaşılmasının önemi üzerinde hassastırlar. Bu sebeple, hadisçi de tarihçi de, dili nüanslarına varıncaya kadar bilen bir uzman olmalıdır. Hadisçi, fazladan olarak, dilde birtakım müphem, muğlâk, çok mânâyâ muhtemil, yani zor kelimeleri de bilmek zorundadır. Hadisçi için, İslâm'ı ve bu arada sünneti çok iyi bilmek de bir mecburiyettir. Çünkü hadis, teşrîde ve Müslümanın günlük hayatını tanzimde hayatî bir yere sahiptir. Bu sebeple hadisçiler, İslâm'ın ana kaidelerine, bu arada bilinen sünnete uygun düşmeyen metinleri ciddî tenkide tâbi tutmuşlardır.²²⁵

Uydurma rivâyet/şehadet veya belgeleri ortaya çıkarmada hadisçilerin ve tarihçilerin kullandıkları bir usûl daha vardır. Tarihçiler, ellerine geçen evrakın tarihini tesbit etmek ve o evrakta kullanılan mürekkep veya boyayı incelemek için bazı testler yaparlar.²²⁶ Benzer şekilde hadisçilerin de, sahih bile olsa hadisin sağlam yollarla nakledilip edilmediğini tesbit için yazılı dokümanın yeni mi eski mi olduğunu anlamak maksadıyla kâğıt ve mürekkebi inceledikleri bilinmektedir.²²⁷

Hadis ve tarih ilimlerinin rivâyetleri arasında –yukarıda anlatıldığı gibi– şeklî olarak bir benzerlik bulunmakla birlikte, rivâyetleri naklediş usûllerine gelince, bu noktada aralarında ciddi bir fark söz konusudur. Hadiste, Hz. Peygamber'den muttasıl senedle aktarılan metinler birbirinden bağımsızdır ve her biri kendi başına bir anlam ifade

²²⁴ Seyyide İsmâil Kâşif, *Masâdıru't-târîhi'l-İslâmî ve menâhicu'l-bahs fîhi*, 32-45.

²²⁵ Azzam, Reem, "Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi", çev. Halil Kilercioğlu, *Yeni Ümit Dergisi*, sayı: 57, yıl: 14, İzmir 2002, 30-37,

²²⁶ Lucey, *History: Methods and Interpretation*, 58.

²²⁷ A'zamî, Muhammad, *Studies in Hadith Methodology and Literature*, 72.

eder. Zira hadiste bütün öğeleri birbirine bağımlı bir kıssanın anlatılması istenmez. Aksine her râvinin yalnızca olayla ilgili olarak bildiği bilgi parçasına şehadet etmesi beklenir. Tarihte ise amaç, olayı bir bütün halinde aktarmak, senedleri ve benzer metinleri tekrarlayarak sözü ağırlaştırmamaktır.²²⁸ Bu sebeple hadis ilminde aralarında küçük farklılıklar bulunan rivâyetler isnâd ve metinleriyle ayrı ayrı nakledilmiştir. Tarih ilminde ise aynı konudaki benzer rivâyetler isnâd ve metinleri birleştirilerek nakledilmiştir.²²⁹

Tarih ilminde kullanılan bu metod, hadis usûlünde bir çeşit telifik olarak kabul edilmiş ve böyle yapan râviler kınanmıştır.²³⁰ Bir konudaki hadisleri değerlendirmeden önce siyer kitaplarında verilen bilgileri nakleden Ahmed Naîm (ö.1934), siyer ile hadis rivâyetlerinin güvenilirliği hakkında “*Doğrusunu aramak lâzım ise tashîh-i vak’a için Kütüb-i Hadîs, Kütüb-i Siyer’den daha metin bir umdedir*” demektedir.²³¹ Zeynüddin el-İrâkî de, manzum siyer kitabının mukaddimesinde: “*Sîret kitapları sahîh ve gayrı sahîh rivâyetleri toplamıştır. Bu husus bilinmelidir.*”²³² demektedir. Meseleye farklı bir boyut getiren İsmâil Hakkı İzmirli ise: “*Siyer kitaplarında sahîh, sakîm, zaîf, mürsel ve münkatı’ haberler vardır. Fakat mevzû’ ve yalan haberler*

²²⁸ Horovitz, “Alter und Ursprung des Isnâds”, Der Islam, C. VIII (1918), s. 39-47, 43; Hamidullah, Muhammed, *İbn İshâk’ın Siyer’ine Yazdığı Önsöz*, 55-56; Şulul, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî, 194-195; Pınarbaşı, Bekir, *Vâkıdî ve Tarihçiliği*, 80; Kaya, *Vâkıdî’nin Hayatı ve Tarihçiliği*, 50.

²²⁹ A’zamî, Muhammad, *Studies in early hadith literature : with a critical edition of some early texts*, American Trust Publication, Indianapolis, 1978, 218. Michael Lecker İslâm tarihinin bu özelliği sebebiyle özellikle hicrî 2. yüzyıldaki rivâyet malzemesinin kabarması teorisinin aksine rivâyet malzemesinin azaldığını ileri sürmüştür. Lecker, Michael, *The Death of the Prophet Muhammed’s Father: Did Waqidi invent some of the Evidence?*, 9-13.

²³⁰ Zebidî, *Tecrid-i Sarîh*, I, 475-476. Batılı araştırmacılar da bu metodu “*Combined report*” şeklinde ifade etmektedirler. Bkz. Lecker, Michael, “Waqidi’s Account on the Status of the Jews of Medina: A Study of Combinet Report”, *Journal of Near Eastern Studies*, 54 (January-October 1995), The University of Chicago Press, Chicago, Illinois, 15-29.

²³¹ Zebidî, *Tecrid-i Sarîh*, II, 184.

²³² İrâkî, *Elfîyetü’s-sîreti’n-Nebeviyye*, 29.

yoktur.”²³³ diyerek eleştiriye açık ve bir o kadar da iddialı bir açıklamada bulunmuştur.

1.6.1.4.Râvi/Şahit Tenkidi

Bilgiyi aktaran râvi/şahitlerin durumu da, hem hadisçi hem tarihçi için ayrı bir öneme sahiptir. Bu sebeple hadisçiler, râvilerin ahlaki ve ilmi yeterliliği üzerinde ısrarla durmuşlar, yetersiz gördükleri râvilerin naklettiği haberlere itibar etmemişlerdir. Çünkü hadis, Peygamber sözüdür ve onun dinde ve Müslümanın hayatında Kur’ân’dan sonra birinci derecede ağırlığı vardır. Bundan dolayı hadisçiler, ‘*Rical ilmi*’²³⁴ denilen bir ilim geliştirmiş ve bu konuda ciltlerle eserler vermişlerdir.²³⁵ Râvilerin tenkidi konusunda hadis ve tarih ilimleri ortak kurallara tâbidirler. Nitekim rical tenkidinde bilgisiz ve mutaassıp tenkitçileri uyarmak için küçük bir risale telif eden Tâcuddin es-Subkî (771/1369), hemen peşine tarihçilerin dikkat etmesi gereken kaideleri bildiren ayrı bir risale eklemiştir. Subkî, tarihçilerin cerh ve ta’dil ehlinden daha bilgisiz ve daha mutaassıp olduklarını belirterek, bu sebeple “*Cerh ve ta’dil hakkında zikrettiğimiz kaideler, tarihçiler için de faydalı kaidelerdir*” demiştir.²³⁶ Hadisçiler, bütün râvileri kaç hadis rivâyet ettiği, bu rivâyetlerinin ne kadarının “*makbûl*” ne kadarının “*merdud*” olduğuna varıncaya kadar çok iyi tanıyorlardı.²³⁷

²³³ İzmirli, İsmail Hakkı, *Siyer-i celîle-i nebevîyye*, 47.

²³⁴ Vâfi, *Menhecu’l-bahs fi’t-târih*, 211; Taşköprüzâde, ricâl ilminin bir yönüyle tarih ilminin alt branşı olduğunu bir diğer yaklaşımla da hadis ilminin alt branşı olduğunu ifade etmiştir. Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Mevzûâtü’l-ulûm*, I, 281 vd.

²³⁵ Mevzu ile alakâlı olarak İbn Ebî Hâtim’in (327/936), *Kitâbü’l-Cerh ve’d-ta’dil*, İbn Hibbân’ın (354/965), *Kitâbü’s-Sikât* ve İbn Adî’in (365/976) *el-Kâmil fi duafâi’r-ricâl* isimli eserleri hatırlanabilir.

²³⁶ Subkî, “*Kâidetün fi’l-cerhi ve’t-ta’dil ve kâidetün fi’l-müerrihîn*”, Erba’u Resâil fi ulûmi’l-hadîs içinde, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut 1990, 66.

²³⁷ A’zamî, Muhammad, *Studies in Hadith Methodology and Literature*, 72.

Bir hadisçi, aynı hocanın talebelerinin naklettikleri hadisleri mukayese ediyor, aynı âlimin veya hocanın değişik zamanlardaki sözlerini, ayrıca yazılı ve sözlü nakilleri ve hadisle ilgili Kur'ân âyetlerini karşılaştırıyordu.²³⁸ Hadisçi, bu şekilde yalnızca hoca ve talebelerin hatalarını ortaya çıkarmakla kalmıyor, bilgisini onları tartmada ve dercelendirmede de kullanabiliyordu. Bu karşılaştırmalı değerlendirme usûlü, uydurma hadislerin ortaya çıkarılmasında da önemli fayda sağlamıştır. Ebû Zur'a er-Razî (264/877) ve Ebû Hâtim er-Razî'nin (277/890) rical üzerine yaptıkları araştırmalar genelde bu açıdan yapılmış tenkit örnekleriyle doludur.²³⁹ Özellikle de hicri 4. yüzyılda yapılan rical değerlendirmeleri bu esastan hareketle kaleme alınmış eserlerdir.²⁴⁰ Bu sebeplerden dolayı tabakat kitaplarında tarihçiler, daha ziyade râvinin ölüm-doğum tarihleri ve benzeri şahsi hususiyetleriyle ilgilenirlerken, hadisçiler, ilmi ve ahlaki durumuyla ilgilenmişlerdir.²⁴¹

Yine, hadisçiler de tarihçiler de, ahlâk ve faziletleriyle temayüz etmiş ve doğruluğu bilinen râvi/şahitlerin şahitliğini, aksi sabit olmadıkça tenkide tâbi tutmamışlardır. Hadisçiler, güvenilirliği tescil edilmiş tek bir kişinin bile şehadetini hukuk sahasında kabul etmekle birlikte, akide sahasında kabul etmemişlerdir. Meselâ onlar, güvenilir bir tâbi'nin nakledip, hadisi kendisinden aldığı sahabiye zikretmediği hadisleri (mürsel hadis), sahih kabul ederler. Çünkü, ümmet nezdinde de, hadisçiler nezdinde de sahabe âdildir, doğrulukları Kur'ân ve hadisçe sabittir.²⁴² Tarihçiler ise bu konuda meseleyi biraz daha geniş tutarak tarihçe meşhur kişileri de aynı kategoriye dahil et-

²³⁸ A'zamî, *Studies in Hadith Methodology and Literature*, 52.

²³⁹ Bu tür tenkit örnekleri için bkz. İbn Ebî Hâtim, *İlelû'l-hadîs*, Beyrut 1985.

²⁴⁰ Burada özellikle İbn Hibbân (354/965), İbn Adî (365/976) ve Dârakutnî'nin (385/995) çalışmaları örnek olarak hatırlatılabilir.

²⁴¹ Sehâvî, *el-İ'ân*, 85.

²⁴² Suyûtî, *Tedrib*, II, 214-15. Ayrıca bkz. Hasan, Suheyb, *An Introduction to the Science of Hadith*, 24.

mişlerdir.²⁴³ Buna ek olarak, hem tarihçiler hem de hadisçiler, bilginin doğruluğunun tesbitinde daha fazla kişinin şahitliğini tercih etmişlerdir.²⁴⁴

Bütün bu anlatılanlara rağmen tarihçiler, her zaman daha fazla bilgiye ihtiyaç duydukları için, güvenilsin güvenilmesin her râvinin haberini nakletmişlerdir.²⁴⁵ Bu sebeple tarih kitaplarında taassub, bilgi yetersizliği ve güvenilmeyen şahısların sözlerine itimat sebebiyle abartılı övgüler ve aşırı tenkit örnekleriyle karşılaşmak mümkündür.²⁴⁶

1.6.1.5. Metodoloji

Hadis ve tarih ilimleri arasındaki konu, gaye ve metod birliği bu iki ilim dalı arasında teorik yakınlığı da beraberinde getirmiş ve tarih ilminin teorisi hadis metodolojisinden yararlanılarak geliştirilmiştir. Tarih metodu ile ilgili ilk müstakil eser kabul edilen *el-Muhtasar fî ilmi't-târîh* adlı risalenin müellifi Kâfiyeci (879/1474), eserini hadis ıstılahlarından yararlanarak telif etmiştir²⁴⁷. Mesela tarihçide bulunması gereken şartları sıralarken hadis râvisinde bulunması gereken “*akıl, zabt, İslâm ve adalet*” vasıflarının tarihçide de bulunması gerektiğini,²⁴⁸ tarihi bilgiye güven

²⁴³ Lucey, *History: Methods and Interpretation*, 78.

²⁴⁴ Rivâyet ve şehadet arasındaki farklar için bkz. Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbü'rî (261/875), *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), İrfan Yayınevi, İstanbul 1967, 32-34.

²⁴⁵ Arafat, W.N., “Medine Yahudileri ve Benî Kureyza Hikâyesi Üzerine Yeni Bakışlar”, (çev. Şaban Öz), *İslâmî Araştırmalar*, C. XVII, S. 2 (2004), 139-144, 140.

²⁴⁶ Sehâvî, *el-İ'lân*, 131.

²⁴⁷ Vâfî, a.g.e., 243; Bazı araştırmacılara göre Kâfiyeci eserini ‘fıkıh usûlü’ esaslarına göre kaleme almıştır. Bkz. Şulul, *Kâfiyeci’de Tarih Usûlü*, 70.

²⁴⁸ Şulul, *Kâfiyeci’de Tarih Usûlü*, 97. Ayrıca bkz. Sehâvî, *el-İ'lân*, 69.

duyulabilmesi için tarihçinin tarihi bilgiyi hadis tahammül yollarından birisi ile alması gerektiğini söylemektedir.²⁴⁹

Yine tarih metodolojisi ile ilgili en önemli eserlerden birisi olan *el-İ'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târîh* adlı eserin yazarı Sehâvî (902/1496), aynı zamanda hadis usûlüne dair en önemli eserlerden birisi olan *Fethü'l-muğîs*'i telif etmiştir.²⁵⁰ Ona göre de tarih, hadis ilmi gibi sened ve metin araştırmaları olmak üzere iki kısma ayrılır ve tarih ilmi, hadis ıstılahları ve hadis ilimleri çerçevesinde incelenebilir.²⁵¹ Sehâvî'ye göre tarih ilmi hadis ilmi kadar önemlidir. Çünkü hadisin sıhhati hakkında ancak râviler hakkındaki tarihi bilgiler vasıtasıyla hüküm verilebilir. Bu açıdan Buhârî'nin (256/870), râviler hakkında bilgiler içeren *et-Târîh*'ini Medine'de Mescidü'n-Nebevi'de kaleme alması ve her râvinin hayatını yazmadan önce iki rekat namaz kılması hadis ile tarihin aynı derecede önemli olduğunun bir delilidir.²⁵²

Ahmed Naîm, *Tecrîd-i Sarîh Mukaddimesi*'nde tarih metodolojisine de temas etmiştir. Ahmed Naîm, tarih tenkidi ile hadis tenkidini “*Metodoloji'den Bir Bahis*” ve “*Bir Mukayese*” başlıkları altında karşılaştırmıştır.²⁵³ Zira o, “*muhaddislerin hadis tenkidi sahasındaki mesaileri, Avrupalılarca tamamen malum olsa intikad tarihi namını verdikleri bahs-i mantikîye çok vüs'at verir -fîmâ ba'd olsun- tarih kitaplarını vüsûk ve yakîn sahalarına daha ziyade takrîb ederler*” kanaatindedir. Yine o, muhaddislerin “*sünnetin zabt ve hıfzını, bu bâbdaki rivâyâtın kuvvet ve za'fını*

²⁴⁹ Şulul, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, 99, 100.

²⁵⁰ Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târîh*, (nşr. Franz Rosenthal), Beyrut ts.; *Fethü'l-muğîs bişerhi Elfiyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, nşr. Ali Hüseyin Ali, Kahire 1995.

²⁵¹ Sehâvî, *el-İ'lân*, 30

²⁵² Sehâvî, a.g.e., 84.

²⁵³ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 82-100.

*intikad ederek kizb ve hatadan selametlerini deruhte ettikleri için günümüzdeki anlamıyla dinin hakiki müverrihleri” olduklarını söyler.*²⁵⁴

Fuad Sezgin, hadisin tarihi bakımdan ehemmiyetinin Hz. Peygamber’in hayatının Kur’ân ile birlikte iki temel kaynağından birisi olmasının yanında “İslâm’ın ilk asırlarına ait dinî ve gayr-ı dinî haberlerin rivâyet şekline hakim olmuş bulunmasından ileri geldiğini” söyler.²⁵⁵ O, “hadis usûlü ve kaideleri göz önünde bulundurulmadan İslâmın ilk asırlarına ait kültür tarihi ve kaynakları hususunda sâlim bir bilgi elde edilebilmesine imkân yoktur” diyerek hadisin yalnızca tarih ilmini değil ilk İslâm ilim ve kültür tarihi açısından da ne derece önemli olduğunu vurgular.²⁵⁶

İlk dönemlerde tarihin hadis metodolojisinden etkilenmesi şeklindeki ilişki günümüzde tarih metodolojisinin bazı hadis çalışmalarını etkilemesi şeklinde de görülebilmektedir. Bu nedenle A’zamî, *Menhecü’n-nakd inde’l-muhaddisîn* adlı eserinde tarih tenkidi ile hadis tenkidi arasında bir karşılaştırma yapmıştır.²⁵⁷ Her ikisi de tarihi vesikaları inceledikleri için tarih ilmi ile hadis arasında bir tür ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle tarih ilminin belgeleri eleştiri metodu ile muhaddislerin hadisleri tenkid metodu arasında karşılaştırma yapılabileceği gayet açıktır. Acaba muhaddisler, bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi tarih tenkidi metodundan yararlanabilir mi, yoksa tarihçiler mi muhaddislerden bazı şeyler öğrenmelidirler?²⁵⁸

²⁵⁴ Zebîdî, a.g.e., I, 80.

²⁵⁵ Sezgin, Fuad, “İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis’in Ehemmiyeti”, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. II (1957), 19.

²⁵⁶ Sezgin, a.g.m., 28.

²⁵⁷ A’zamî, Muhammed Mustafa, *Menhecü’n-nakd inde’l-muhaddisîn*, 91-102.

²⁵⁸ A’zamî, *Menhecü’n-nakd inde’l-muhaddisîn*, 91. A’zamî, tarih ve hadisin tenkid metotlarını karşılaştırdıktan sonra “Tarihçilerle muhaddislerin üslûbunun bu kısa mukayesesi neticesinde muhaddislerin metodunun ne kadar hassas olduğu ve tarih ilminin belgelerin tenkidi konusunda hadis ilminin seviyesine çıkamadığı ve çıkamayacağı belli olmuştur” diyerek vardığı neticeyi özetlemektedir. (A’zamî, a.g.e., 102)

Bazı İslâm tarihçileri Batı’da gelişen tarih metodolojisini geleneksel İslâmi ilimlerle telif ederek, yeni bir tarih usûlü geliştirmeye çalışmışlardır. Mesela tarihçi Esed Rüstem “*Mustalahâtu’t-tarih*” adlı eserini hadis ıstılahları ile Batılı tarihçilerin metodunu mezc ederek telif etmiştir.²⁵⁹ Batılılara hadis ilminin önemini anlatmak maksadıyla hadis ve tarih metodolojileri arasında karşılaştırmalar da yapılmıştır.²⁶⁰

1.6.2.Hadis ve Tarih İlimleri Arasındaki Farklı Yönler

Bir önceki başlık altında hadis ve tarih ilimleri arasındaki konu, gaye, râvi, rivâyet ve metod bakımından ortak özellikler incelenmişti. Burada da bu iki iki ilim arasındaki farklılıklar ve sebepleri üzerinde durulacaktır. Bu farklılıklar arasında şu hususları zikretmek mümkündür:²⁶¹

1.6.2.1.Normatif/Tasvirî Olma

Hadis’in normatif bir ilim olmasına karşılık tarih ilminin tasvirî bir karaktere sahip olması: Hadisler, Kur’ân-ı Kerîm’den sonra dinin en önemli kaynağıdır. Muhaddisler Hz. Peygamber’in söz, fiil ve davranışlarına daha çok şer’î bir kaynak olarak bakmaktadırlar. Bu sebeple Hz. Peygamber’e isnâd edilen hadislerin sakîmi ile sahîhinin birbirinden ayrılması hadisçi için en önde gelen vazifedir. Böylece bir hadisçi, dinin

²⁵⁹ Umerî, Ekrem Ziyâ, *Buhûs fî târihi’s-sünneti’l-müşerrefe*, 211, 212.

²⁶⁰ Azzam, Reem, “Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi”, çev. Halil Kilercioğlu, Yeni Ümit Dergisi, sayı: 57, yıl: 14, İzmir 2002, 30-37.

²⁶¹ Hadisçiler ve tarihçiler arasındaki mukayeseler için bkz. Azzam, Reem, “Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi”, çev. Halil Kilercioğlu, Yeni Ümit Dergisi, S. 57, yıl 14, İzmir 2002, 30-37; Tekineş, Ayhan, “Hadis ve Tarih: Metodolojik Bir Karşılaştırma”, Hadis Tetkikleri Dergisi, II, 2, 7-38; Tuğlu, Nuri, “Hegel’in Refleksiyonlu Tarih Yazıcılığı Teorisi Bağlamında Bazı Hadis Rivâyetlerinin Analizi”, SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 17, yıl. 2006/2, 69-88.

aslından olmayan hususların dine dahil edilmesinin önünün alınabileceğini düşünmektedir. Hadislerin sahîhi ile zayıfını birbirinden ayırt edebilmek isnâd tenkidi ile mümkün olmakta, bu tenkidin yapılabilmesi için de metinleri benzer dahi olsa, her rivâyetin müstakil olarak kaydedilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde metin içindeki hangi kısmın hangi râvilerce nakledildiğinin tam olarak bilinmesi mümkün olmayacaktır.

Hadisler, dinde –genel anlamda– şer’î bir kaynak olarak kabul edildiği için farklı mezheplerin teşekkül etmeye başlamasıyla birlikte, her yeni oluşum zaman zaman kendini haklı çıkartıp, destekleyecek bazı hadisler uydurma çabası içerisine girebilmiştir. Bu durum, hadisçilerde ciddi bir güvenilirlik kaygısının oluşmasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu kaygının sonucu olarak da onlar, haberlerin muttasıl isnâdlarla birlikte nakledilmesi hususunda büyük bir titizlik göstermişlerdir. Tarih ilmi ise tasvirî bir ilim²⁶² olduğu için Hz. Peygamber’in hayatını bir bütün halinde sunmayı kendisine amaç edinmiştir. Tarihçiler haberleri, şer’î bir hükmün kaynağı olarak algılamadıkları için de naklettikleri haberlerin muttasıl isnâdlı rivâyetler olması konusunda ısrar etmemişlerdir.²⁶³ Ayrıca tarihçiler, kaynağı bilinmeyen (anonim) rivâyet ve görüşlere de önem vermişlerdir. Bu ise, hadisçiler için hiçbir zaman tercih edilemeyecek bir yöntemdir.²⁶⁴

Bir önceki bölümde hadis ve tarih ilimlerinde rivâyet/isnâd kullanma bahsinde geçtiği gibi rivâyet usûlünün nasıllığı konusundaki bu farklı yaklaşım, tarihçi ve hadis-

²⁶² Arkoun, Muhammed, *Tarih, Felsefe ve Siyaset Üzerine Konuşmalar*, 21; Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 22.

²⁶³ Râvi incelemelerinde daha müsamahakâr davranan tarihçilerin yukarıdaki yaklaşımları bazı müsteşrikler tarafından paradoksal bir şekilde onların isnâdlarının daha güvenilir olarak kabul edilmesi yönünde bir kanaatin oluşmasına sebep olmuştur. (Bkz. Lecker, *Waqidi’s Account*, 24.)

²⁶⁴ Azzam, Reem, “Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi”, çev. Halil Kilercioğlu, *Yeni Ümit Dergisi*, S. 57, yıl 14, İzmir 2002, 30-37.

çilerin güvenilirlik kaygılarının düzeyini etkilemiş ve onların isnâdı kullanma usûl-
leri üzerinde yönlendirici bir role sahip olmuştur.²⁶⁵

1.6.2.2.Akıcılık

Tarih ilminde herhangi bir hâdisenin akıcı bir üslûb içerisinde aktarılması esastır. Hadiste ise böyle bir şey söz konusu değildir. Bu sebeple hadis kitaplarında aynı konuyla ilgili aktarımlar sened zincirleriyle ayrılarak verilir. Tarihte ise bikkınlık vermemek ve konunun tam olarak anlaşılmasını sağlamak için benzer rivâyetlerin isnâd ve metinleri birleştirilerek tek metin halinde verilmiştir. Özetle hadisçi her bir rivâyeti kendi isnâdıyla ayrı ayrı rivâyet etmeye özen gösterirken bir tarihçi rivâyetlerin isnâdlarını birleştirip tek bir metne ulaşma çabası içerisindeydi.²⁶⁶ Akıcılık unsurunun varlığı veya yokluğu rivâyet malzemesinin tertibinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Hadis ilminde akıcılık özelliği bulunmadığı için hadis kitaplarında özellikle de Müsned’lerde herhangi bir hadisin büyük bir karışıklığa yol açmaksızın kendisinden tamamen farklı herhangi bir hadisin yanına yerleştirilebildiğini²⁶⁷ görmekteyiz. Ayrıca akıcılık unsurunun yokluğu, hadis metinlerinin parçalanarak özellikle Sünen ve Musannef türü eserlerde ilgili bâblara yerleştirilmesine imkân vermiştir. Buhârî’nin de bu işleme sıkça başvurduğu bilinen bir husustur. Hadis alanındaki bu durumun tam tersine akıcılık unsuru, tarih

²⁶⁵ Lecker, *Waqidi’s Account*, 23.

²⁶⁶ Hamidullah, *İbn İshâk’ın Sîre’sine Yazdığı Önsöz*, 34.

²⁶⁷ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 37.

ilmi içerisinde bir olay ile ilgili çok sayıda ve farklı uzunluklardaki metinlerin kompleks bir şekilde bir araya getirilmesine²⁶⁸ yol açmıştır.

Hadisleri birleştirip ortak metinler oluşturma faaliyetleri, hadislerin yazıya geçirildiği ilk dönemlerde başlamıştır. Özellikle siyer/meğâzî metinlerinde daha çok kullanı-
lan²⁶⁹ bu usûl, aslında meğâzî metinleri oluşturmak isteyen ve bunu da hadis metinle-
rine dayanarak yapmak isteyen müelliflerin çabaları sonucunda ortaya çıkmıştır.²⁷⁰
Zührî ve Urve b. Zübeyr gibi ilk siyer/meğâzî âlimlerinde sadece bir meseleyle ilgili
metinleri birleştirmek şeklinde görülen bu usûl, İbn İshâk tarafından da uygulan-
mış²⁷¹ ancak birleştirilen metinlerin uzunluğu biraz daha arttırılmıştır. Vâkıdî'ye
gelindiğinde ise Bedir veya Uhud gibi büyük gazvelerden biriyle ilgili rivâyetlerde
de görüldüğü üzere bir konuyla ilgili rivâyetlerin tamamını kapsayan bir birleştirme
faaliyetinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

İlk zamanlarda daha fazla kullanılan bu yöntem zamanla hadis usûlünün oturması ve
hadis usûlünde hadis birleştirme metodunun kendine yer bulamaması sonucunda git-
tikçe azalmıştır. Hatta dönemlerinde otorite olarak kabul edilen cerh-ta'dîl âlimleri,
bu uygulamayı neredeyse hadis uydurmakla eş tutmuşlar ve söz konusu yönteme
başvuran râviler hakkında ağır cerh ifadeleri kullanmışlardır. Tarihçi olmakla şöhret
bulmalarına rağmen İbn İshâk ve Vâkıdî de bu ağır eleştirilerden nasiplerini almış-
lardır.²⁷² Oysa bu usûlü ilk defa tedavüle çıkaran onlar değildir. Daha önce kendi dö-

²⁶⁸ Polat, *a.g.e.*, 36-37.

²⁶⁹ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 475-476

²⁷⁰ 'Metin İnşası' mevzuunda daha geniş bilgi için bkz. Özafşar, Mehmet Emin, *Hadîsi Yeniden Düşünmek – Fıkhi Hadîsler Bağlamında Bir İnceleme–*, 195-234.

²⁷¹ İbn Hişâm, *Sîretu İbn Hişâm*, III, 408.

²⁷² İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-cerh ve'd-ta'dîl*, VII, 93-94; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I, 245; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, IX, 43.

nemlerinde hadis konusunda otorite olarak kabul edilen Zührî ve Urve b. Zübeyr'in de bu yöntemi kullandıkları²⁷³ bilinmektedir.

1.6.2.3.Zaman-Mekan

Zaman-mekân unsurunun varlığı veya yokluğu, tarih ile hadis ilmi arasındaki farklılıklardan birisini oluşturmaktadır. Hadisçi rivâyet ettiği olayı belli bir zamana ve mekâna yerleştirmeye çalışmaz. Ona göre bir rivâyetin sahih ya da uydurma olduğunun tesbit edilmesi daha önemlidir. Tarihçi ise naklettiği malzemeyi belirli bir zaman ve mekân içerisine yerleştirmek zorundadır. Zira bu iki çerçeveden yoksun olan bilginin, tarihî bir mâlumât değil de ancak edebî bir bilgi olarak tanımlanabileceği²⁷⁴ ifade edilmektedir.

R. Stephen Humphreys de hadis ile tarih arasındaki bu farklılığı şu şekilde ifade etmektedir; *“Hadis nadiren belirli bir olayla ilgilidir ve doğal olarak net bir şekilde zaman ve mekânı içermez. Onun amacı daha çok bazı dinî kuralları nakletmek ve belli bir konudaki peygamberî otoriteyi vermektir. Tarihî haber ise hadisin tersine hukukî ve teolojik içerikler taşıyabilmekle birlikte, onun açık amacı, belirli bir olay hakkındaki bilgiyi nakletmektir.”*²⁷⁵

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız bu farklılık, hadis ve tarih kitapları üzerinde yapılacak genel bir araştırma neticesinde kolaylıkla görülebilecektir. Örneğin Vâkıdî'nin

²⁷³ Gibb, Hamilton A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 129; Apaydın, Mehmet, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin Hayatı Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, 46, 54; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 25; Hamidullah, *İbn İshâk'ın Sîre'sine Yazdığı Önsöz*, 55-56.

²⁷⁴ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 10, 18, 21.

²⁷⁵ Humphreys, *Islamic History*, 83.

Kitâbü'l-Meğâzi'sinde her bir gazve ile ilgili bilgiler, o gazvenin yapıldığı yeri ve tarihi tesbit etmeye yönelik çok dikkatli bir ibareyle²⁷⁶ başlamaktadır.

Zaman ve mekân konusundaki bu farklılığın, eldeki malzemenin düzenlenmesi konusunda da etkili olduğunu görmekteyiz. Çünkü, tarih kitaplarında rivâyetler kronolojik bir sıra içerisinde yerleştirilmektedir.²⁷⁷ Kronoloji de tarihin vazgeçilmez unsurlarından biridir.²⁷⁸ Hadisle ilgili rivâyetler ise 'ale'r-ricâl' ve 'ale'l-ebvâb' şeklinde tasnif edilmiştir. Hadis kitaplarının bu özelliği onlarda kronoloji fikrinin olmadığını göstermektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili bilgiler bir bütün halinde değil, 'Kitâbu Bed'i'l-vahy', 'Kitâbü's-Siyer' ve 'Kitâbü'l-Meğâzi' vb. bölümlerde kopuk olarak²⁷⁹ verilmektedir.

1.6.2.4.Lafzî/Manevî Rivâyet

Haberlerin manen rivâyet edilip edilemeyeceği sorusuna verilen cevap da, hadis ile tarih arasındaki farklılık üzerinde etkili olmuştur. Her ne kadar pratikte genel geçer bir uygulama şansı bulamasa da hadisçiler teorik olarak rivâyetlerin lafzî olması gerektiğini kabul etmişlerdir.²⁸⁰ Belki de sırf bu sebeple, rivâyetle yapılan takdim-tehirleri zayıflığın bir alameti olarak kabul edip bu tür hadisleri "*maklûb*" hadisler şek-

²⁷⁶ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, I, 9, 10, 11. Hadis kitaplarında da yer yer zaman ve mekan unsurları bulunmaktadır. Misaller için bkz. Buhârî, Meğazi 30, 31; Cihad 18; Müslim, Cihad 67.

²⁷⁷ Dürî, *The Rise of Historical Writings*, 75. Ayrıca bkz. Ağar, Murat, *İslâm Tarihine Metodolojik bir yaklaşım –Tarihte Yer ve Zaman Sorunu–*, Bilge Adam, Van 2004, 17-18.

²⁷⁸ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 10.

²⁷⁹ Hadis kitapları, içlerinde her ne kadar Kitâbü's-Siyer ve Kitâbü'l-Meğâzi gibi direkt tarihi ilgilendiren bölümler bulundursalar da kronolojik bilgi verme gibi bir gayeleri yoktur. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 10, 18, 21; Jones, J. M. B., "İlk Kaynaklara Göre Peygamber'in Savaşlarının Kronolojisi", çev. Kasım Şulul, HÜİFD, VIII (Temmuz-Aralık 2001, Urfa), 154.

²⁸⁰ İbn Hacer, *Nuzhetu'n-nazar*, 65.

linde zayıf hadisler arasına katmışlardır.²⁸¹ Ancak tarihçiler aynı konuyla ilgili benzer rivâyetleri tek metin halinde vermeye çalıştıkları için tabii olarak haberlerin manen rivâyetinin câiz olduğunu düşünüyor olmalıdırlar. Zira birleşik sened ve metinlerin başında yer alan “*Her bir râvi bana bu hadisin bir kısmını rivâyet etti. Bazısı bazısından daha anlayışlı idi. Ben herkesin bana anlattıklarını bir araya getirip topladım.*”²⁸² şeklindeki ifade, daha sonraki ibarelerin manen rivâyet edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple hadislerin sened ve metinlerini birleştirirken kasıtlı bir ekleme yapmamakla birlikte tarihçiler, rivâyetler arasında köprüler kurarken her halukârda kendilerinden bir şeyler katmaktadırlar.²⁸³

İsnad ve metin üzerinde yapılan tasarruflar hadis usûlü ile alâkalı hususlardır. İbn İshâk ve Vâkıdî’nin birleşik sened ve metin uygulamaları²⁸⁴ rivâyetin lafzî olması gerektiğini düşünen hadisçiler tarafından, hadis ve sened uydurmak şeklinde dahi algılanabilmiştir.²⁸⁵ Oysa ki hadis usûlünün ancak hicrî dördüncü yüzyılda oturmuş bir yapıya kavuşmaya başladığı²⁸⁶ dikkate alınırsa İbn İshâk ve Vâkıdî’nin durumları daha kolay izah edilebilir.

²⁸¹ es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 153-156; Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 183-184.

²⁸² Vâkıdî, *Kitâbü’l-Meğâzi*, I, 2, 354, III, 408.

²⁸³ Tekeli, İlhan, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, 68; Lecker, *The Death of the Prophet Muhammed’s Father*, 12.

²⁸⁴ Örnekler için bkz. İbn Hişam, *Sîretü İbn Hişam*, II, 396-402; Vâkıdî, *Kitâbü’l-Meğâzi*, I, 2, 354, III, 408.

²⁸⁵ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fî nakdi’r-ricâl*, III, 663; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 367; İbn Asâkîr, *Târîhu medînet-i Dimaşk*, LIV, 452, 456.

²⁸⁶ Râmehurmûzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 26. Ayrıca bkz. Humpreys, *Islamic History*, 81.

1.6.2.5.Ehliyet

Hadisçiler, taşıdıkları güvenilirlik kaygısına paralel olarak, kendisinden haber naklettikleri kişilerin, hadis nakli işiyle profesyonel olarak ilgileniyor olmasına büyük bir titizlik göstermişlerdir. Aşağıda vereceğimiz nakiller bu kanaatimizi desteklemektedir.

Şu'be b. el-Haccâc (160/776) *“Herkesten -nefsü'l-emirde ehl-i fazl olsalar da- hadis yazılmaz. Hadisler Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem'den bize gelen haberlerdir ki ehli olmayandan dinlenmemelidir”* demektedir. Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân (130/746) da *“Medine'de ben her birinin haline bakılınca emniyet edilir yüz kişiye mülâki oldum ki hadis ehli değillerdir diye kendilerinden ahz olunmazdı.”*²⁸⁷ demektedir. İmâm Mâlik ise: *“Bu ilim (İlm-i Hadîs) dindir. Artık dininizi kimlerden aldığınıza dikkat ediniz. Şu direklerin dibinde 'Resûlullah (s.a.s.) şöyle dedi...' diyenlerden yetmiş zata mülâki oldum ki hangisine Beytü'l-mâl'i teslim ederseniz yine emin sayabilirsiniz. Böyle iken onların hiçbirinden ahzetmedim. Çünkü bu işin ehli değillerdi...”*²⁸⁸ ifadelerini kullanmaktadır.

Bu rivâyetler, kendilerine yöneltilen eleştirileri de göz önünde bulundurduğumuz zaman, İbn İshâk ve Vâkıdî gibi ilk İslâm tarihçilerinin de rivâyete ehil kabul edilmeyen kişiler sınıfına dahil edilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Tarihçiler ise kendilerinden haber aldıkları kişiler hakkında böyle bir ehliyet aramamışlardır. Onlar bilgi sahibi olan ya da bilgi sahibi olduğunu ifade eden kişilerden

²⁸⁷ Müslim, Mukaddime 7. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 71.

²⁸⁸ Râmeurmûzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 403-404. Benzer ifadeler için bkz. Sem'ânî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, 56.

duydukları haberleri kaydetmişlerdir.²⁸⁹ Vâkıdî'ye atfedilen şu ifadeler de bu durumu desteklemektedir: *“Sahabenin çocuklarından ve şehitlerin çocuklarından veya onların azatlılarından, kimi görmüşsem onlara bildiklerini sordum. ‘Senin ailenden şehit olanların nerede şehit olduklarını ve nerede öldürüldüklerini sana haber verdiklerini işittin mi?’ diye sordum. Bana yerini bildirdiğinde gittim ve orayı belirledim...”*²⁹⁰

1.6.2.6.Şiir

Tarih ve hadis kitaplarına şöyle bir bakıldığında dikkatlerden kaçmayacak bir farklılığın daha olduğu görülecektir. Hadislerde pek fazla şiir unsuru kullanılmazken²⁹¹, tarihi rivâyetlerde söz konusu hâdiseye iştirak eden kişiler tarafından söylenen şiirlere sıkça yer verilmektedir²⁹². Bu durum aynı zamanda tarih ilminin Eyyâmu'l-Arab literatürü ve kâss tekniğinden etkilendiğinin de farklı bir ifadesidir. Zira Eyyâmu'l-Arab literatürü ve kâss tekniğinde şiir önemli yer tutar. Şiir, anlatılan öyküyü ileri bir noktaya götürmekten çok ona canlılık ve itibar kazandırmaktadır. Zira şiir, zamanla öykünün geçerliliğini destekleyen sağlam bir delil olarak telakki edilmeye başlanmıştır. İbn Fâris'in *“Şiir Araplar için dilin kendisinden öğrenildiği, neseblerin kendisiyle muhafaza edildiği ve yüce/erdemli davranışların teşhir edildiği... bir divandır.”*²⁹³ sözü de bu duruma işaret etmektedir. Ünlü Arap edebiyatı bilgini ve Türkolog Carl Brockelmann meseleyi bir adım daha ileri götürerek *“Araplar, bir ulus olma*

²⁸⁹ Lecker, *The Death of the Prophet Muhammed's Father*, 25.

²⁹⁰ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, İbn Asâkîr, *Târîhu medînet-i Dimaşk*, LIV, 444-445; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, XVIII, 282.

²⁹¹ Hadislerde kullanılan şiirlere genelde “recez” denilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, XII, 154.

²⁹² Dûrî, *The Rise of Historical Writings*, 18.

²⁹³ Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, 67; Dûrî, *The Rise of Historical Writings*, 93-94; Emin, Ahmed, *İslâm Tarihi ve Tarihçileri*, 28.

*ereğini, başlıca ortak manevi varlıkları olan şiir sanatına borçludurlar”²⁹⁴ demektedir. Şiirin tarihi olaylara kaynaklık ettiğini İbn Yunus’un *el-Beyan* isimli eserindeki şu ifadelerinden anlamak mümkündür: “*Ferezdek’in şiirleri olmasaydı tarihi olayların yarısı yitip gidecekti.*”*

Özetle, başlangıçta özellikle Resûlullah’ın hayatına duyulan ilgi sebebiyle ortaya çıkan tarih ve hadis, zaman içerisinde kendilerine uygun birtakım metodlar geliştirerek şekillenmiş iki farklı ilim dalıdır. Ancak bu farklı ilim dalları özellikle oluşum safhasının her aşamasında birbirlerini etkilemişler ve karşılıklı olarak birbirlerine kaynaklık etmişlerdir.

²⁹⁴ Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 9 vd.

2.İKİNCİ BÖLÜM

İSLÂM KÜLTÜRÜNDE ERKEN DÖNEM TARİHİ RİVÂYETLERİN KAYNAKLARI

Tarihi rivâyetlerin kaynaklarını ‘Beşeri Kaynaklar’ ve ‘Maddi Kaynaklar’ olarak ikiye ayırmak mümkündür. Beşeri Kaynaklar başlığı her ne kadar rivâyetlerin naklinde emeği geçen Ahbârî, Eserî ve Muhaddisleri içerisine alsada biz burada onlara ilaveten hadis rivâyetlerinin nakli ile İslâm tarihçiliğinin doğuşuna kaynaklık eden belli başlı şahıslar üzerinde durmanın da yararlı olacağını düşünmekteyiz. Böylece başlangıç itibariyle ortak râvi ve ortak metod kullanan bu iki ilim dalı²⁹⁵ arasındaki ilişkiyi şahıslar/râviler özelinde de görmek mümkün olacaktır. Maddi Kaynaklar kısmında ise hadis ve tarih kitapları hakkında genel bilgilere dayanarak muhteva analizleri yapılmaya çalışılacaktır. Daha sonra eserler hakkındaki analizlere dayanarak hadis ve tarih kitaplarında siyer/meğazi rivâyetlerinin nasıl ve hangi ölçüler içerisinde kullanıldığına değinilecektir. İlk dönem hadis ve tarih kitaplarında ortak rivâyetler kullanıldığından dolayı hadisçilerin tarihi rivâyetleri, tarihçilerin de hadis rivâyetlerini kullanmada ne kadar ehil oldukları, kısaca hadisçilerin tarih kültürü ve tarihçilerin hadis kültürü hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

²⁹⁵ Uvre, Süleyman b. Hamid, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî'l-sahihayn ve inde İbn İshâk*, 25-27.

2.1.Beşerî Kaynaklar

2.1.1.Rivâyetlerin Mahiyeti Açısından Râviler

Birinci bölümde ‘Rivâyet/Haber Nakli İle İlgili Kavramsal Çerçeve’ başlığı altında haber, eser, kıssa ve hikaye gibi rivâyete konu olan kavramlar üzerinde durulmuştu. Burada ise adı geçen rivâyet çeşitlerini kullanan râviler üzerinde durulacaktır. Bunlar rivâyet malzemesini kullanmaları ve nakletmeleri açısından “*Ahbârî*”, “*Eserî*” ve “*Muhaddis*” isimlerini alan râvilerdir.

2.1.1.1.Muhaddis

Muhaddis; sözlükte “*tahdîs*”ten (rivâyet etmek) ism-i fâil olup “*hadis rivâyet eden kimse*” anlamına gelmektedir.²⁹⁶ İstilahta ise rivâyet ve dirayet yönünden mâhir olan, sahîh hadisi sakîmden ayırt edebilecek melekeye sahip, hadise müteallik bütün ilimlere ve hadisçilerin ıstılahlarına vâkıf, hadis râvilerinden mu’telif ve muhtelif, müttefik ve müfterik olanları ve hadislerdeki garîb lafızları iyi bilen ve bu bilgileri kendisinde toplayan hadisçiye muhaddis ismi verilir.²⁹⁷

Sözlükte muhaddis kelimesi ‘râvi’ terimi ile eş anlamlı olarak kullanılmasına rağmen ıstılahi anlamda muhaddis, râvi kelimesine nispetle daha özel bir mânâyâ sahiptir. Bu iki kavram arasında umum-husus ilişkisi bulunmaktadır. Buna göre her muhaddis râvidir; fakat her râvi muhaddis değildir.²⁹⁸

²⁹⁶ Zebîdî, *Tâcû'l-arûs*, V, 207, 210.

²⁹⁷ Koçyiğit, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 316, 317.

²⁹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 8-10.

Muhaddisler, Kur'ân'ın anlaşılması ve Hz. Peygamber'in hadislerinin günümüze kadar ulaşmasında büyük emeği geçen kimselerdir. Hadislerin doğası gereği içlerinde siyer/meğazi rivâyetleri bulunduğu için muhaddisler tarih ilmine de büyük katkılar sağlamışlardır. İslâm tarihçiliğinin doğuşuna kaynaklık eden şahısların hepsinin muhaddis olması da bu açıdan ayrıca bir önem taşımaktadır.

2.1.1.2.Ahbârî

Sözlükte, “*herhangi birşey veya bir mesele ile ilgili nakledilen bilgi*”²⁹⁹ anlamına gelen “*haber*” kelimesi, hadis literatüründe birkaç farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan en yaygın ve kabul gören, “*haber*”in “*hadis*” terimiyle eş anlamlı olarak kullanılmasıdır.³⁰⁰ Buna göre “*hadis*”e, “*haber*”; “*haber*”e de “*hadis*” denilebileceği anlaşılmaktadır. “*Hadis*” ile “*haber*”i farklı mânâda kullananlara göre ise “*hadis*” sadece Hz. Peygamber’e ait “*merfû*” rivâyetleri; “*haber*” ise Hz. Peygamber’in hadisleri dışındaki (mevkûf ve maktu’) rivâyetleri ifade etmektedir. Bu tariften hareketle hadisle meşgul olanlara “*muhaddis*”, tarih, hikâye veya kıssa ile uğraşanlara da “*Ahbârî*” denilmiştir.³⁰¹ İbn Hacer’in “*İki kelime arasında umumi-husus farkı vardır. Her “hadis” haberdir; fakat her “haber” hadis değildir.*”³⁰² ifadesi de bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Kavramlara yüklenen anlam farklılığı esas alındığında hadis ve tarih ilimlerinin tâ ilk dönemlerden itibaren müstakil birer ilim dalı olarak ortaya çıktığını söylemek

²⁹⁹ Cevherî, *Sihâh*, II, 641-642; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 226-227; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, XI, 125-126.

³⁰⁰ es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs Istılahları*, 7.

³⁰¹ İbn Hacer, *Şerhu Nühbeti'l-fiker*, 7. Ayrıca bkz. Çetin, Nihat M., “Ahbâr”, DİA, I, 486.

³⁰² İbn Hacer, *Nühbetü'l-fiker*, 4.

mümkün olabilir. Ancak tanımların girift bir yapı arzettiği de ortadadır. Bu yüzden ilk dönemde -kelimelerin ıstılahi mânâsıyla- muhaddis ve ahbârî sıfatını taşıyan kimseleri birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Çünkü ilk dönemde eldeki malzeme hem hadisçilerin hem de ahbârîlerin kullanabileceği bir malzemedir. Dolayısıyla her iki grup da müşterek bir alt yapıya sahip bulunmaktadır.³⁰³ Muhaddis ve ahbârî arasındaki en önemli fark ise ortaya konulan rivâyet metotlarında gizlidir. Hadisçiler rivâyet metotlarını çok sıkı esaslara irca ederken ahbârîler bu mevzuda daha esnek davranmışlardır.

Muhaddis ve ahbârî kavramları hadis ve tarih kaynaklarında farklı anlamlarda kullanılmıştır. Mesela meşhur hadis ve tarih âlimi İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* isimli eserinde Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'nin Hayber muhasarasında kale kapısının açılmasıyla alakâlı göstermiş olduğu kahramanlıktan memnuniyetinin ifadesi olarak söylemiş olduğu: “*Sen bendensin, bende sendenim*” sözünü bazı cahil ahbârîler tarafından Cuhfe yakınlarındaki ‘Zâtü'l-ilm’ isimli kuyunun yanında söylendiği şeklindeki ifadelerinin, gerçek olmadığını belirtmektedir.³⁰⁴

Yine Kâdı İyâz *eş-Şifâ* isimli eserinde, Hz. Dâvûd hakkında³⁰⁵ Ehl-i Kitap ahbârîlerin yazdıklarına itibar edilemeyeceği, onların doğruları değiştirip tağyir ettikleri üzerinde durarak “*Maalesef bazı müfessirlerin de Allah'ın kitabında ve sahih hadiste mevzu ile alakâlı herhangi bir şey olmamasına rağmen ahbârîlerden aldıkları bilgileri eserlerine dercettikleri üzümlere görülmektedir.*”³⁰⁶ demektedir.

³⁰³ Juynboll, G.H.A., “İlk Devir İslâm Toplumunun İsnâd Kullanma Yöntemleri”, *Oryantalistik Hadis Araştırmaları : Makaleler*, (der. ve çev. Mustafa Ertürk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 119.

³⁰⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, VII, 225.

³⁰⁵ Bkz. Sa'd sûresi 38/24-25.

³⁰⁶ Kâdı İyâz, *eş-Şifâ bi ta'fî hukûki'l-Mustafa (s.a.s.)*, II, 136.

Bu rivâyetlere dayanarak ahhârîlerin muhaddisler kadar güvenilir kimseler olmadıkları söylenebilir. Hatta ahhârîlerden rivâyette bulunan kimseler bile ‘zayıf’ ve ‘metruk’ olmakla itham edilmişlerdir. Sefedî’nin “*el-Vâfi fi’l-vefeyât*” isimli eserinde Seyf b. Ömer (200/815) cahiller ve ahhârîlerden rivâyetleri bulunduğu için cerh ve ta’dilin büyük imâmları olan Ebû Hâtim, Ebû Dâvûd ve İbn Hibbân tarafından ‘zayıf’, ‘metruk’, ‘hadis uydurma’ ve ‘zındıklık’la cerh edilmiştir.³⁰⁷

Bununla beraber İslâm tarihçiliğinin oluşum safhasında hadisçilerin ve siyer/meğazi yazarlarının yanında ahhârîlerin de bir katkısının olduğu görülmektedir. Nitekim bu konuyu tarihçi Ya’kûbî (292/905) ahhârî kelimesini de bizzat kullandığı eserinin girişinde şöyle dile getirmektedir: “... *bu kitabımızı mütekaddimin âlim, râvi, siyer/meğazi yazarı, ahhârî ve tarihçi üstadlarımızın rivâyetleriyle oluşturduk.* ...”³⁰⁸

Ahhârîler, Cahiliye döneminden hicri III. yüzyıla kadarki Arap tarihinin siyasî, edebî, içtimâî ve kültürel yönleriyle alakalı çalışmalarıyla dikkati çekmektedirler. Bu çalışmalarında hadis ilmindeki tenkitçi gelişmelerden kısmen yararlanmalarına rağmen bazı savaşlarla ilgili nakillerinde Cahiliye dönemi eyyamü’l-Arab rivâyet geleneğinin yansımaları da görülmektedir.³⁰⁹

Ebü’l-Hakem Avâne b. Hakem b. Avâne el-Kelbî el-Kûfî (147/764?), Ebû Mihnef Lût b. Yahya b. Saîd b. Mihnef el-Ezdî el-Gâmidî (157/773-74), Seyf b. Ömer ed-Dabbî et-Temimî (200/815), Ebû Huzeyfe İshâk b. Bîşr b. Muhammed b. Abdillâh

³⁰⁷ Safedî, *el-Vâfi bi’l-vefeyât*, I, 2182. Ayrıca bkz. İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi’l-duafâi’r-ricâl*, Dârü’l-fikr, Beyrut 1984, VI, 2110; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fi’l-nakdi’r-ricâl*, III, 419-420.

³⁰⁸ Ya’kûbî, İbn Vâzih Ahmed b. İshâk b. Ca’fer, *Târîhü’l-Ya’kûbî*, Dârü Sadır, Beyrut, ts, II, 5.

³⁰⁹ Örnekler ve daha geniş bilgi için bkz. Süheylî, *er-Ravdû’l-ünf fi’l-tefsiri’s-sireti’n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, I, 151; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun = Kitâbü’l-iber ve divanü’l-mübtede ve’l-haber fi eyyami’l-Arab ve’l-Acem ve’l-Berber ve men asarahum min zevi’s-sultani’l-ekber*, I, 28, II, 92, 310, VI, 77; Zehebî, *el-İber*, I, 92, 148, 791, 1730, 2336; *Târîhu’l-İslâm*, I, 918; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 148, VI, 87, VII, 39; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 247, II, 235, X, 7, 299.

el-Hâşimî el-Buhârî (206/821) ve Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Medâinî (228/843) gibi ahhârî olarak bilinen kimseler tarihi vak'alar üzerine kısa monografiler yazma geleneğinin öncüleri sayılırlar.³¹⁰ Bunların yazdıkları eserler ilk dönem İslâm tarihiyle ilgili araştırmalar yapan sonraki tarihçiler için birinci elden başvuru kaynağı olmuşlardır.³¹¹ Ancak kendilerinden bir nesil sonraki tarihçilerin çok daha sistematik ve kapsamlı eserleri, onların bu çalışmalarını gölgede bırakmıştır.³¹²

2.1.1.3.Eserî

Eser kelimesi lügatte bir nesnenin yerinde kalan bakıyyesine iz'ine denilmesinin yanında “haber” ve “hadis” mânâsına da gelmektedir.³¹³ İstilahta ise eser kelimesi “haber” terimiyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak Horasan fukahası, “eser” kelimesini sahabeden “mevkuf” olarak gelen haberler için kullanmış, “merfu” olarak gelenlere de “haber” demişlerdir. Yani onlara göre Hz. Peygamber'in sözlerine “haber”, sahabenin sözlerine de “eser” denir.³¹⁴ İbn Hacer, hem “mevkuf” a hem de “maktu” a “eser” denildiğini söylemektedir. Nevevî'ye göre ise haber, ister “merfu”, ister “mevkuf” ve ister “maktu” olsun “eser”dir. Eser'e nispet

³¹⁰ Rosenthal, Franz, *İlmü't-târih inde'l-müslimîn*, 69. Ayrıca bkz. Hinds, Martin, “Sayf b. Umar's sources on Arabia in Studies in the history of Arabia”, *Sources for history of Arabia*, Riyad 1979, C. 1, cüz: 2, 3-16; Umerî, Ekrem Ziyâ, “Merviyyâtü's-sîretü'n-Nebeviyye beyne kavâid'l-muhaddisîne ve rivâyâtü'l-ahbariyyîne”, *Mektebetü'l-Medîne*, ts, 3-8.

³¹¹ Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, 188. Örnekler için bkz. Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, IV, 283, 326, 331, 340, 349, 398, 494, 505.

³¹² Kallek, Cengiz, “Medâinî”, *DİA*, XVIII, 291-292.

³¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 6; Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, II, 116.

³¹⁴ Suyûtî, *Tedrib*, 4.

edilerek muhaddislere “*Eserî*” denilmesinin³¹⁵ yukarıdaki kullanımdan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

İlk dönemlerden itibaren temel kaynaklarda zikredilmesine rağmen “*Eserî*” kelimesinin³¹⁶ ilk defa kim tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte hicri ikinci asırdan beri ‘*muhaddis*’ ve ‘*hafız*’ derecesinde olmayan râviler için kullanıldığı söylenebilir.³¹⁷ Kanaatimizce bu kullanımda “*Eserî*” kelimesinin sözlük anlamına paralel olarak sadece hadislerle meşgul olmayıp onun dışında siyer/meğazi ve tarih gibi ilim dalları ile ilgili haberleri de toplayan kimseleri ifade etmektedir. Zaten ehl-i hadisçe bazı ‘*muhaddis*’ ve ‘*hafız*’ların bu vasıflarının yanında “*Eserî*” olarak da zikredilmeleri³¹⁸ “*Eserî*” kelimesine yüklenen farklı anlamların da olabileceğini çağrıştırmaktadır. Mesela “*Eserî*” kelimesinin ‘*muhaddis*’ ve ‘*hafız*’ kavramları gibi bir kimsenin hadis ile meşgul olduğunu gösteren ana kavramların dışında farklı bir anlamının olması, ayrıca “*Eserî*” kavramına yüklenen mânânın ‘*muhaddis*’ ve ‘*hafız*’ kelimelerine yüklenen mânâ ile aynı veya benzer bir anlam ifade

³¹⁵ Suyûtî, a.g.e., 4.

³¹⁶ Eserî kavramı, hadis tenkitçileri tarafından çok yaygın olarak kullanılmamıştır. Bundan dolayı hadis ıstılahları ile ilgili bazı eserlerde bu kavrama yer verilmemiştir. (Bkz. Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, AÜİFY, Ankara 1985.) Hicri ilk üç asırda hadis ıstılahlarının doğuşu ve gelişimi hakkında yapılan çalışmalarda da “*eserî*” kavramından bahsedilmemesi, (Bkz. Yücel, Ahmet, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996) “*hafız*”, “*hüccet*”, “*imâm*”, “*şeyh*” gibi muhaddislere ait ‘ta’dil’ lafızları içerisinde de yer almaması, kelimenin yaygın olarak kullanılmadığının bir delili olsa gerektir. (Bkz. Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta’dil İlmi)*, 173-177).

³¹⁷ Örnekler için bkz. Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XI, 392, XIV, 144, XVII, 566, XIX, 120, 361, 620, XX, 326, XXII, 154, 348. Eserî kavramı ilk defa Ebû Ca’fer Muhammed b. Abbas b. Eyyub b. Ehrem el-Esbehânî’nin (131/748) biyografisinde kullanılmıştır. (Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIV, 144.)

³¹⁸ Mesela Zehebî, Ebû Ali Huseyn b. Hammad b. Küseyb el-Hadramî el-Bağdâdî’yi (241/855) hem ‘*muhaddis*’ hem de ‘*eserî*’ olarak, (Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XI, 392) Ebû Ca’fer Muhammed b. Abbas b. Eyyub b. Ehrem el-Esbehânî (131/748) ve Ebû’l-Fazl Muhammed b. Ali b Ahmed el-Kayserânî el-Makdisî’yi (157/774) de hafızlıklarının yanında ‘*eserî*’ olarak vasıflandırmıştır. (Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XIV, 144, XIX, 361) Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. Ebî İsâ el-Meâfirî el-Endelûsî (429/1038) ve Ebû Abdullah Muhammed b. Futuh b. Abdullah Mayurki el-Ezdî el-Humeydî (488/1095) ise hem ‘*muhaddis*’, hem ‘*hafız*’ hem de ‘*eserî*’ olarak nitelenmişlerdir. (Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, XVII, 566, XIX, 120).

etmesi³¹⁹ böylece ta'dilde te'kid yapılma olasılığı da bu görüşümüzü desteklemektedir.³²⁰ Ancak ikinci şıkkın tarihi verilere daha uygun olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan “*Eserî*” kelimesi, Suyûtî'nin belirtmiş olduğu gibi ‘muhaddis’ kavramı ile eş anlamlı olduğu kabul edilirse bu kavramın hadis râvi ve ıstılahlarını inceleyen eserler içerisinde yer alması gerekmez mi? sorusu akla gelmektedir. Nitekim Subhi es-Salih'in “*Muhaddislerin unvanları*” başlığı altında “*eserî*” kavramına yer vermeksizin ‘*müsnid*’, ‘*muhaddis*’ ve ‘*hafız*’ kavramlarını verdiği,³²¹ Koçyiğit'in ise bunlara ‘*hüccet*’ kavramını da ilave ettiği görülmektedir.³²² Son dönem hadis ıstılahlarının doğuşu ve gelişimi üzerine yapılan özel çalışmalarda³²³ da “*eserî*” kavramına yer verilmediği müşahede edilmektedir. Eserî kavramına sadece ıstılahlar üzerine yapılan detaylı çalışmalarda³²⁴ yer verilmiştir. Mesela Zehebî 23 ciltlik *Siyer*'inde bu kavramı sadece dokuz şahıs³²⁵ ile ilgili kullanmıştır. Bu durum da gösteriyor ki “*eserî*” kavramı kaynaklarda yaygın olarak kullanılan bir kelime değildir.

³¹⁹ Suyûtî, *Tedrib*, 4.

³²⁰ Ta'dilde te'kid lafızları için bkz. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, I, 4.

³²¹ es-Salih, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, 58-62.

³²² Koçyiğit, Talat, *Hadis İstılahları*, 138, 262-263, 320.

³²³ Bkz. Yücel, Ahmet, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996.

³²⁴ Bkz. Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 7; Aydın, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 54. Aydın, ‘*Eserî*’ kavramını kelimenin sözlük anlamından hareketle: “*Eser kelimesini merfu, mevkuf ve maktu’ hadise teşmil edenler, muhaddise eserî derler.*” şeklinde vermektedir.

³²⁵ Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 392, XIV, 144, XVII, 566, XIX, 120, 361, 620, XX, 326, XXII, 154, 348.

2.1.2.İslâm Tarihçiliği'nin Doğuşuna Kaynaklık Eden Belli Başlı Şahıslar

Son dönemde yapılan çalışmalar neticesinde İslâm tarihçiliğinin doğuşu hakkında daha detaylı bilgilere sahip olunmuştur.³²⁶ İslâm tarihçiliğinin de bir çok ilimde olduğu gibi kökleri, cahiliye dönemine dayanmaktadır. Nitekim Cahiliye devri tarihçiliğinin şekillenmesinde '*ensab ilmi*', '*eyyâmu'l-arab*' ve '*Arap şiiri*'nin büyük bir önemi vardır.³²⁷ İslâm döneminde, tarih yazıcılığı hadislerin tedvini ile birlikte siyer ve meğaziye ait bilgilerin derlenmesiyle başlamıştır.³²⁸ İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren Hz. Peygamber'in biyografik bilgilerine duyulan ilgi neticesinde ortaya çıkan 'sözlü ve yazılı tarihçilik' ile cahiliye devri '*ensab ilmi*', '*eyyâmu'l-arab*' ve '*Arap şiiri*' üçlüsünün meydana getirdiği tarihçilik arasında şekil ve metod yönünden benzerlik olduğu görülmektedir. Fakat bu benzerliğe bakarak İslâm öncesi Arapların tarih kültürü ile İslâm dönemindeki tarih yazıcılığı arasında çok güçlü bağların olduğunu söylemek de çok zordur.³²⁹

Cahiliye devri tarihçiliğine '*kıssa üslûbu*' hakimdir. Diğer yandan İslâmî dönemde siyer ve meğazi ilminin öncüleri aynı zamanda ilk muhaddisler olduğu için de '*isnâd usûlü*' ortaya çıkmıştır. Böylece İslâm tarihçiliği iki ayrı temel üzerinde gelişmiştir. Bunlardan biri cahiliye döneminden kalan '*kıssa üslûbu*'; diğeri, muhaddislerin '*isnâd usûlü*'dür. İslâmî rivâyetlerde isnâd usûlü özellikle Zührî ve talebelerinin gay-

³²⁶ Bkz. Horovitz, Jozef, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Meğazi Eserleri ve Müellifleri*, (çev. R. Altınay - R. Özmen), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002; Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic Origins: the Beginnings of Islamic Historical Writing*, The Darwin Press Inc. Princeton, NJ 1998; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, İsar Vakfı Yay., İstanbul 1998; Ağarı, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri*-, Kitabevi Yay., İstanbul 2002; Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

³²⁷ Rosenthal, Franz, *İlmü't-târih inde'l-Arab*, 29; Hearnshaw, F. J. C., *İlmü't-târih*, 30.

³²⁸ Günaltay, Şemseddin, *-Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları*, 17.

³²⁹ Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 37. Farklı görüşler için bkz. Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler I*, 180, 181.

retiyile hicri birinci asrın sonlarına doğru zaten yerleşmişti. Zaman ilerledikçe isnâdın önemi artarak kullanım alanı genişledi. Nihayet isnâd haber ve rivâyetlerin incelenmesinde bir kaide haline geldi. Râvilerin cerh ve ta'dil'i şeklinde bir uygulama da gelişerek; sened incelemesi ve olayların tarihlendirilmesi, tarih tenkidi unsurunun en önemli ilkelerinden biri oldu.³³⁰ İslâm tarihinin (ve hatta fıkıh ve tefsir gibi ilim dallarının) kaynakları sözkonusu edilirken daima hadisin ehemmiyetine işaret edilir. Hatta klasik İslâm tarihçileri “*tarih, hadis ilimlerinden biridir.*”³³¹ diyerek tarihi, hadisin bir kısmı saymışlardır. Hadisin, tarih bakımından birinci derece önemi, Hz. Peygamber'in hayatına dair bilgilerimizin Kur'ân-ı Kerîm'le birlikte iki mühim kaynağından birini oluşturmasıdır. Hadisin ilk asırlara ait dini haberlerin rivâyet şekline hakim olması da ayrı bir önem taşır.³³²

Her ne kadar İslâm dünyasında tarih yazıcılığı ilk asırlarda hadisin bir bölümünü teşkil eden siyer ve meğazi ile başlamışsa da bunun Müslümanların tarihe duydukları alaka ile de yakın bir münasebeti vardır. İslâm'da tarih araştırmalarını teşvik eden çeşitli faktörler olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in nazil olduğu Arap toplumunun İslâm öncesi durumu, hicretin tarih ve takvim başlangıcı olarak kabul edilmesi, divan teşkilatının kurulması, okuyup yazmanın yaygınlaşması, İslâm devletinin kısa bir zaman içerisinde sınırlarının genişlemesi, Müslümanların çeşitli dinî, siyasî görüşler ve medeniyetlerle temasa geçmesi, Arap olmayan unsurların İslâmiyeti kabul etmeleri

³³⁰ Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz-*, 34, 35; Toğan, Zeki Velidi, “Ortaçağ İslâm Aleminde Tenkidî Tarih Telakkisi”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1954, I, 1-4, 43

³³¹ Sehâvî, *el-İ'lân*, 82.

³³² Sezgin, Fuad, “İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. II (1957), 82.

ve Şuûbiye hareketi gibi hususlar, İslâm âleminde, tarih yazıcılığının doğup gelişmesine etki eden temel nedenler olmuştur.³³³

Yukarıda saydığımız, İslâm'da tarih araştırmalarını teşvik eden hususlar aynı zamanda siyer ve meğazi ilminin doğuşuna da etki etmiştir. Ancak bu nedenler arasında dinî sebeplerin zikredilmemesi Hz. Peygamber'in hayatına ve sünnetine duyulan ilginin ve tedvin edilmesinin dinî karakterli saikleri olmadığını da göstermez. Şöyle ki; insanda unutkanlık özelliği olduğu için Kur'ân-ı Kerîm geçmiş peygamberlerin ibret verici olaylarını birçok âyet ile hatırlatır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm mazi, hal ve istikbale (ahiret), kâinatın ve insanın yaratılışına beşerin dikkatini çekmek ister. Eski milletlerin dinî, ahlakî ve siyasî davranışlarının iyilerinden örnek, kötülerinden ibret alınmasını ister.³³⁴

Yine Kur'ân-ı Kerîm, Müslümanların peygamber'e itaat etmelerini, onu kendilerine örnek almalarını ve sevmelerini emretmiştir.³³⁵ Tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinin gelişmesi de Hz. Peygamber ve raşid halifeler döneminin bilinmesini gerekli kılmıştır.³³⁶ İşte zikredilen tarihî ve dinî nedenlerin tamamı İslâm dünyasında “*tarihçiliğin*” siyer ve meğazi tarihçiliği şeklinde başlamasında etkili olmuştur.³³⁷

³³³ Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 382, 383; Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, 291-293; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 16-17. İlk dönem tarih yazıcılığı ile alakalı daha geniş bilgi için bkz. Abbott, Nabia, *Studies in Arabic literary papyri: Qur'anic commentary and tradition*, II, 5-72.

³³⁴ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Tarihine Giriş*, 13; Halil, İmaduddin, *İslâmın Tarih Yorumu*, 7; Sıddıkî, Mazharuddin, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, 29.

³³⁵ Âl-i İmrân, 3/32.

³³⁶ Günaltay, -*Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları*, 17; Fayda, Mustafa, “Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları”, *Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir 1985, 358.

³³⁷ Bununla beraber İslâm tarihinde tarih ile ilgili ilk çalışmaların “Kur'ân-ı Kerim'in âyet ve sûrelerinin tesbit, tedvin ve mushaflaştırılması” olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır. (Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 18.)

“Siyer”³³⁸ kelimesinin teknik anlamda ilk defa Zührî tarafından kullanıldığı hakkında bir görüş var ise de³³⁹ bu alandaki çalışmaların daha eski olduğu açıktır. Kanaatimizce siyer ve meğazi ile ilgili çalışmalar, hadis ilminin bir bölümü olarak ortaya çıkıp daha sonra müstakil bir ilim haline gelmiştir. Zira ‘hadis’ ilk dönemlerdeki bütün dini rivâyetleri kapsamaktaydı.

Siyer ve meğazi sahasındaki ilk çalışmaların, bazı sahabe çocukları olan muhaddisler tarafından yapıldığı bilinen bir gerçektir. Nitekim Tebe-i tâbiîn’den günümüze intikal eden bazı rivâyetlerde: “*Dedelerimin yazdıklarında gördüğüme göre*” veya “*babamın sahifelerinde gördüğüme göre*” gibi ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Meşhur tarihçilere kaynaklık eden İslâm tarihinin bu kabil yazılı malzemeleri, mesela; Muhammed b. Yahya b. Sehl b. Ebî Hasme ve Ebû Amr b. Hureys el-Uzrî gibi ashabın torunlarından olan bazı şahısların ellerinde bulunuyordu.³⁴⁰

İbn Abbas’a (68/688) atfedilen pek çok risâlede onun Resûlullah’ın nesebine ve meğazisine ait bilgileri de yazdığını, ayrıca ders halkasında zamanının bir kısmını meğaziye öğretmeye ayırdığını şu rivâyetten öğrenmekteyiz: “*O, bir gün oturur fıkıh tedris eder, bir gün te’vil dersi verir. Bir başka gün meğazi anlatır idi.*”³⁴¹

³³⁸ “sîret” kelimesinin çoğulu olan “siyer” kelimesi lügatte; hareket, tavır, tedbir ve idare mânâlarına gelir. (Firuzabâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, 528.) Tarihçiler ise “siyer” kelimesini Hz. Peygamber’in hâl tercümesine dair yazılmış biyografik kitapları kastetmek için kullanırlar. (Cürçânî, Seyyid Şerif, *et-Ta’rifât*, 122.) Bu ıstılah yanında “savaş yeri” ve “savaş” anlamındaki “megzâ” kelimesinin çoğulu olan “meğazi” kelimesi ise Hz. Peygamber’in savaşlarına, yani gazve ve seriyyelerinin tarihine atfedilmiştir. Zamanla onun için yazılmış eserlere verilen bir ad haline gelerek, siyer kelimesinin eşanlamlısı olarak da kullanılagelmiştir. İlk dönem İslâm âlimlerinde siyer/meğazi rivâyetlerine verilen önem için bkz. Hinds, Martin, “Maghazi and Sira in Early Islamic Scholarship”, *The Formation of the Classical Islamic World 4, The Life of Muhammad*, (Edit by: Uri Rubin), Ashgate Publishing Company, Brookfield, USA 1998, 1-10.

³³⁹ Vâkîdî, *Kitâbü’l-Megâzi*, I, 9-11 vd. (J. M. B. Jones’in takdiminden alınmıştır.)

³⁴⁰ İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d b. Munî’ ez-Zührî el-Basrî el-Hâşimî, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, I, 70, 331, 332, II, 290.

³⁴¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, II, 368; Zehebî, *Siyer*, III, 350.

Abdullah b. Amr b. Âs'ın meşhur *es-Sahîfetü's-Sâdıka*'sında, bizzat kendisinin Hz. Peygamberden işittiği sözlerle birlikte onun hâl tercümesine dair haberlerin de yer aldığı açıktır.³⁴²

Daha pek çok sahabe ve sahabe çocukları Hz. Peygamber'e ait söz, fiil, takrîr ve siyerine ait haberleri toplamışlardır. Bu bilgileri tesbit etme işine, kimisi Hz. Peygamber daha hayattayken, kimisi de vefatından sonra başlamıştır. Her biri özel bilgilerini sahifelerde toplamışlar ve bunlara çeşitli isimler vermişlerdir.³⁴³ Bunları öğrencilerine de ders olarak aktarmışlardır. Bu öğrenciler arasında birden fazla üstadından ders alanlar da olmuştur. Ancak hadise ait yazılı malzeme ve sözlü rivâyetler içine yayılmış bulunan Hz. Peygamber'in siyerine ait malumatın tedvini için tâbiîn dönemini beklemek gerekmiştir. Hz. Peygamber devrine ait bilgilerin tasnifi ise (kesin hatlarıyla ayırmak güç olmasına rağmen) Zührî sonrası siyer ve meğazicilere nasip olduğu görülmektedir.³⁴⁴

Diğer taraftan cahiliye devri tarihçiliğini temsil eden “*ensab ilmi*” ve “*eyyâmu'l-arab*”ın İslâmi devirde uzantısı olan “*kıssa üslûbu*”nu Abîd b. Şerîyye, Vehb b. Münebbih gibi şahsiyetler devam ettirmeye çalışmışsa da bunlar, “*isnâd usûlü*” karşısında tutunamamışlardır. Fakat bunların efsanevi ve israiliyat ile karışık hikayelerine Taberî gibi bazı umumi tarihçiler rağbet göstermişlerdir.³⁴⁵

İslâm tarihçiliğinin ana esasını oluşturan “*isnâd usûlü*” içinde gelişen siyer/meğazi gibi Müslümanlarda tarih yazıcılığının ilk neticelerinin doğuşunu ve gelişmesini şa-

³⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 551, 552, 555, 556... Ayrıca bkz. İbn Sa'd, a.g.e., II, 262; İbn Abdülber, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (İbn Hacer'in *el-İsâbe*'sinin hamisinde) II, 346, 347; Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm İbn Münebbih*, 35, 36.

³⁴³ Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, 41-67.

³⁴⁴ Horovitz, Jozef, *İslâmi Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 54-68.

³⁴⁵ Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 383; Gibb, Hamilton A. R., İA (MEB), XI, 783.

hıslar özelinde incelemenin bize iki noktada faydası olacağı kanaatindeyiz. Birincisi, bu inceleme ilk dönem İslâm tarihçilerinin çalışmaları ile ilgili genel bir bilgiyi önümüze serecektir. İkincisi ise, 'kim kime ne kadar kaynaklık etmiş', açık seçik ortaya çıkacaktır.

Konumuzun kapsamı çerçevesinde farklı kaynaklarda eserleri ve tesirleri açısından ilk dönem İslâm tarihçisi olarak tesbit etmiş olduğumuz; Abdullah b. Abbas (76/695), Saîd b. Sa'd b. Ubâde (?), Sehl b. Ebî Hamse el-Ensârî (60/680), Saîd b. Müseyyib el-Mahzûmî el-Kuraşî (?), Urve b. Zübeyr el-Esedî el-Kuraşî el-Medenî (91/709 veya 95/713), Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723), Ubeydullah b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî (97/715 veya 98/716), Kâsım b. Muhammed (107/725), eş-Şa'bî (109/727), Vehb b. Münebbih (114/732), Âsım b. Ömer b. Katâde (120/737), Şurahbil b. Saîd (123/740), İbn Şihâb ez-Zührî (124/741), Ebû İshâk es-Sebiî (127/745), Muhammed b. Abdurrahman b. Nevfel b. el-Esved el-Esedî (127/744-132//749 arası), Ya'kub b. Utbe b. el-Muğire b. el-Ahmes es-Sakafî el-Medenî (128/745), Abdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm el-Ensârî (130/747 veya 135/752), Yezîd b. Rûmân el-Esedî el-Medenî (130/747), Dâvûd b. Husayn el-Emevî el-Medenî (135/752), Mûsâ b. Ukbe (141/758), Avâne b. Hakem (147/765 veya 158/775), Muhammed b. İshâk (151/768), Ma'mer b. Râşid (153/770), Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ (157/774), Abdurrahman b. Abdulaziz el-Huneyfî (162/778), Seyf b. Ömer et-Temîmî (180/796), Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fezârî (185/800), Ebü'l-Mu'temir Süleymân b. Tarhân et-Teymî (187/803), Ebû İsmâil el-Ezdî el-Basrî (187/803 civarı), Yahya b. Saîd el-Emevî (194/809, Ebû Ma'şer es-Sindî (195/810), el-Velâd b. Müslim (195/810), Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr (?),

Vâkıdî (207/823), Muhammed b. Sa'd (230/845)³⁴⁶ gibi İslâm tarihçilerinin hepsini incelemek mümkün değildir. Biz de İslâm tarihinin doğuşunu daha iyi anlayabilmek için, en eski Müslüman tarihçilerden, klasik dönem İslâm tarihi yazarlarına kadar en önemlilerini ölüm tarihlerine göre bir sıralama içerisinde ele almanın daha uygun olacağı kanaatini taşımaktayız. İnceleme konusu yapılan şahısların –tezin gerektirdiği kadarıyla– hayatlarından râvilik/tarihçilik özelliklerinden ve metodlarından bahsedeceğiz.

Bu şahıslardan ilki Urve b. Zübeyr el-Esedî el-Kuraşî el-Medenî'dir (91/709 veya 95/713). Urve akrabalık bağları nedeniyle Hz. Peygamber ve ailesini çok iyi tanıyan, âdeta Peygamber hanesinin dâimî misafirlerinden birisidir. İkincisi olan Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723) ise Hz. Osman'ın oğlu olması, dört halife devrini idrak etme ve bir çok sahabeyle görüşmüş olması nedeniyle pek çok tarihi bilgiye ilk kaynağından ulaşmış bir kimsedir. Diğer şahıslar ise Urve b. Zübeyr'in talebesi meşhur siyer/meğazi âlimi İbn Şihâb ez-Zührî (124/741) ile onun kendisi kadar meşhur talebeleri Mûsâ b. Ukbe (141/758) ve Muhammed b. İshâk'tır (151/768).

2.1.2.1.Urve b. Zübeyr (91/709 veya 95/713)

Meğazi sahasında otorite ve İslâm tarih yazıcılığının kurucusu kabul edilen Urve b. Zübeyr'in künyesi Ebû Abdillâh, nesebi ise Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid b. Esed b. Abdiluzzâ b. Kusayy b. Kilâb'tır.³⁴⁷ Babası aşere-i mübeşşere'den Zübeyr

³⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 338, 339; V, 151-152; Taberî, *Târîh*, II, 305; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, V, 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 58-59, 74; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 327-328; Tezkira, I, 62, 79; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1746-1747.

³⁴⁷ Urve b. Zübeyr'in neseb ve künyesi için bkz. Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbü'rî (261/875), *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1984/1404, I, 474; İbn Hibbân, Ebû Hâtim

b. Avvam b. Huveylid, annesi Zatü'n-nitakeyn Esmâ bint Ebî Bekr es-Siddîk'tir.³⁴⁸ Doğum tarihinin 23/643-29/649 olduğu hakkında farklı rivâyetler vardır. Vefat tarihi hakkında da netlik olmayıp güvenilir kaynakların çoğu 91/709 ile 95/713 arasında farklı tarihler vermektedir.³⁴⁹ Urve b. Zübeyr, İslâm'a ilk giren bir ailenin ferdidir. Zulmüyle meşhur Emevi valilerinden Haccâc'ın tahkirine karşılık haklı olarak aile fertleriyle iftihar eder ve şöyle der: "*Ben cennet kadınlarının çocuğuyum. Annem Esmâ bint Ebî Bekr es-Siddîk, ninem Safiyye bint Abdülmuttalib, teyzem Âişe, halam Hatice bint Huveylid'dir.*"³⁵⁰ Bu rivâyet, Urve b. Zübeyr'in siyer/meğazi kaynakları ile ne kadar içli dışlı olduğunu ve yetiştiği çevrenin ne kadar güvenli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Urve b. Zübeyr, teyzesi Hz. Âişe, annesi, babası, Hz. Ali ve Ebû Hureyre'den çok sayıda hadis rivâyet etmiştir.³⁵¹ Kendisinden hadis öğrenen kimseler arasında ise Zührî, Süleyman b. Yesâr, İbn Ebî Müleyke ve Ebü'z-Zinâd Abdullah b Zekvân gibi bir çok tanınmış muhaddis bulunmaktadır.³⁵²

Muhammed b. Hibbân b Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, Dâiretü'l-meârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1981, V, 194-195; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 305; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, III, 223; Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-Müktenâ fî serdi'l-künâ*, (thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâd), el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 1408, I, 110; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 421; *el-İber fî haber-i men gaber*, (thk. Muhammed b. Saîd), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, I, 110; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124-125.

³⁴⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 178.

³⁴⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 135; İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 114; Zehebî, *Tezkira*, I, 62, 63; Zebîdî, *Tecrid-i Sarîh*, IV, 611.

³⁵⁰ Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmed İbn Câbir (279/892), *Ensâbü'l-eşraf*, (thk. Riyad Zirikli, Süheyl Zekkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996/1417, 63; Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 27.

³⁵¹ Kaynakları için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 179; Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, III, 413; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 194; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, VI, 333; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 305; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 422; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124.

³⁵² Râvilerinin sayısı hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 179; Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, III, 413; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 305; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 435-36; *Kâşif*, II, 18. Ayrıca Urve'nin üstadları ve taleberi hakkında çok daha geniş bilgi için bkz. Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbü'rî (261/875), *Ricâlü Urve b. ez-Zübeyr ve cemâa mine't-tabiîn ve gayrihim*, (thk. Hüseyin Ali Hüseyin el-Cubbûrî, Dârü'l-Fârâbî, Dımaşk 2004/1426.

Emevilerin siyasi icraatlarına hep mesafeli duran Urve b. Zübeyr, yaşının küçüklüğünden dolayı Cemel vakasına katılmamıştır. Bu da onun ağabeyi Abdullah b. Zübeyr'den yaklaşık olarak otuz yaş kadar küçük olduğunu gösterir.

Urve, hicrî 58/677-65/684 yılları arasında yedi yıl Mısır'da kalmıştır.³⁵³ Haccâc'ın Mekke'yi kuşatması esnasında (72/691) ağabeyi Abdullah b. Zübeyr ile birlikte idi.³⁵⁴ Onun yenilmesi ve katledilmesinden sonra Urve b. Zübeyr, devrin siyasi kargaşalarından uzaklaşmak için önce Şam'a sonra da Medineye yerleşti. Halife Abdülmelik b. Mervan ile iyi ilişkiler kurdu ve kendisini ilme vakfetti.³⁵⁵

Urve, fıkıh sahasında Medine'nin yedi ünlü fakîhinden birisi olduğu gibi hadis sahasında da en salahiyyetli şahıslardan biri idi.³⁵⁶ Medineli olması, Medine'de ikamet etmesi ve Medine'nin Hz. Peygamber'e en yakın aileleri içinde yetişmiş olması gibi avantajlarla ilk döneme ait haberlerin çoğunu toplama imkanına sahip olmuştur. Özellikle teyzesi Hz. Âişe vasıtasıyla Hz. Peygamber'in aile hayatı, hanımlarıyla münasebeti ve gece ibadeti gibi önemli konuların râvisi, çoğu zaman da tek râvisi durumundadır.³⁵⁷

Urve, belli bir usûl dahilinde hadis okutmuş ve talebelerine hadis imla ettirmiştir. O önce hadisleri yazdırır sonrada yazdırdığı hadisleri tashih ettirir, tashih edilmesine de

³⁵³ Belâzurî, *Futûhu'l-büldân*, 312.

³⁵⁴ Taberî, *Târîh*, VII, 60.

³⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 611; V. Vacca, "Urve b. Zübeyr", İA (MEB), XIII, 66.

³⁵⁶ Nesâî, Ebû Abdurrahmanrahman Ahmed İbn Şuayb (303/915), *Tesmiyyetü fukahâi'l-emsâr min ashâbi Rasûlillah ve min ba'dihim*, (thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Dârü'l-Vâî, Haleb 1369, I, 64, 126; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 194-195; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, VI, 278; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fî't-tarih*, IV, 520; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 305; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yan*, III, 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124.

³⁵⁷ Örnekler için bkz. Buhârî, İlim 70; Vudu 91; Gusl 14, 43; Hayz 3; Salat 7; Müslim, İman 253-254; Salat 269.

önem verirdi.³⁵⁸ Ayrıca o, hafızanın canlı tutulmasını ve hadislerin hatırlanmasını da tavsiye etmiştir.³⁵⁹ Hadisin yanında tarih ve neseb konuları ile de ilgilenen Urve, rivâyet/habere ulaşmada titiz davranmış özellikle siyer/meğaziye dair haberleri bizzat görgü tanıklarından toplama yolunu seçmiştir.³⁶⁰ Urve'nin bu ciddi gayretleri neticesinde sahabeler arasında haklı bir şöhret elde ettiği bilinmektedir.³⁶¹

Urve b. Zübeyr, ağırlıklı olarak İslâm'ın ilk dönemine ait (yani vahyin başlaması, Habeşistan'a hicret, Medine'ye hicret, Hz. Peygamber'in tercüme-i halinin çeşitli safhaları ile ilgili rivâyetler, Akabe biatlarında bulunan ashabin isimleri gibi) mevzularda bilgi toplamıştır. Urve'nin bugün elimizde bulunan risalelerinin bir çoğu Abdülmelik b. Mervan'a yazdığı mektuplardan oluşmaktadır.³⁶² Horovitz bu mektupları “*Urve'nin burada zikredilen yazıları, Arap nesir tarihi ile ilgili en eski örnekler olduğu gibi, Hz. Peygamber'in hayatına dair olayları bize ulaştıran en eski yazıların örnekleridir de*” şeklinde nitelemektedir.³⁶³

Urve'nin Abdülmelik'e verdiği yazılı cevaplar, oğlu Hişâm kanalıyla, Velid ve İbn Ebî Hüneyd'e gönderdikleri ise Zührî tarafından rivâyet edilmiştir.³⁶⁴

Sezgin, Urve'nin meğazi ile ilgili kitap yazdığı şeklindeki bilginin eski bir kaynağı olmadığını söyler.³⁶⁵ Urve b. Zübeyr'in İbn İshâk, Vâkıdî ve Taberî'de bulunan

³⁵⁸ Hatîb el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 273.

³⁵⁹ Zehebî, *Tezkira*, I, 62; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 68.

³⁶⁰ İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Endelûsî (463/1071), *ed-Dürer fî htisari'l-meğazi ve's-siyer*, (thk. Mustafa Dîb el-Buğa), Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân, Dımaşk 1984/140, s.26; 5 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, II, 379-380.

³⁶¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 425; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 124.

³⁶² Taberî, *Târîh*, II, 328, 421-422; Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 20, 21; İbn İshâk, *Siyer* (M. Hamidullah'ın Önsözü), 14; Örnekler için bkz. Urve b. Zübeyr, *Meğazi Rasûlillah*, 104, 232, 234-235

³⁶³ Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 35. Bkz. Fayda, Mustafa, “Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları”, Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, İzmir 1985, 364.

³⁶⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 326-327; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, II, 631-632.

rivâyetlerinin daha çok Hz. Peygamber'in bütün hayatı ile ilgili olduğu, özellikle de İslâm'ın ilk yılları ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Horovitz, "*Urve'nin yazdıkları Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili en kadim müdevvenattır. Herhangi eski bir kaynakta Urve'nin meğazi konulu bir kitap yazdığına dair bir kayıt bulamamaktayız. O, Hz. Peygamber'in hayatındaki önemli gördüğü olaylarla ilgili bir mecmua tedvin etmiştir*" der.³⁶⁶ A. Dûrî, bu ifadeyi teyit eder mahiyette, Urve'nin rivâyetlerine meğazi ile ilgili tafsilatı katmadığını söyler.³⁶⁷ Buna mukabil Sandıkçı *el-Bidâye ve'n-nihâye*'yi³⁶⁸ kaynak göstererek Urveye ait bir Meğazi kitabının olduğunu iddia eder.³⁶⁹ Fakat M. el-A'zamî'nin Urve'nin Ebû'l-Esved tarafından nakledilen meğazi rivâyetlerinin toplanmasıyla meydana getirdiği eser,³⁷⁰ Urve'nin müstakil bir meğazi kitabının olmadığını göstermektedir. Öyle anlaşıyor ki Urve'nin meğaziye dair müstakil bir eserinin olması yerine, mevzu ile alakalı bir çok rivâyetinin olduğundan söz edilebilir. Urve'nin siyer ve meğaziye dair araştırmalarını küçük risâleler halinde kaleme aldığı ve daha sonra talebeleri tarafından bu risalelerin cem' edildiği anlaşılmaktadır.³⁷¹

³⁶⁵ Sezgin bu ifadesiyle Kâtib Çelebi'ye atıfta bulunmaktadır. Kâtib Çelebi, Urve b. Zübeyr'in ilk meğâzî telif eden kişi olduğuna dair bir görüş nakleder. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1746-1747; Ayrıca bkz. Sezgin, Fuad, *Târîhu't-turâsî'l-Arabî*, I, 70, 71.

³⁶⁶ Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 35, 36.

³⁶⁷ Dûrî, *İlmü't-târih*, 21-22.

³⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 101.

³⁶⁹ Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, 39.

³⁷⁰ Bkz. Urve b. Zübeyr, *Meğâzî Rasûlillah*, (cem. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü't-terbiyeti'l-Arabî, Riyad 1981.

³⁷¹ İbn Kayyim el-Cevziyye'nin "*Ebû'l-Esved'in Meğâzi'sinde Urve'den...*" ve İbn Hacer'in "*Ebû'l-Esved el-Megâzi'de Urve'den nakleder ki...*" gibi rivâyetler Urve'nin risâlelerini talebelerinin cem' ettiğini gösteren birer delil olarak görülmektedir. Bkz. İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed el-Cevziyye, *Câmiu's-Sîre*, (cem. Yûsri es-Seyyid Muhammed), Dârü'l-Vefâ, Beyrut 1423/2002, s.139; Urve b. Zübeyr, *Meğâzî Rasûlillah*, 192.

Urve'nin isnâd kullanımı dönemin anlayışına bağlıdır. Bundan dolayı kendisinden daha sonra tekamül eden düzenli bir isnâd unsurunu ondan istemek yanlış olur.³⁷² Bu yüzden Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili olaylarda hadise itimad eder ve isnâd kullanır. Ancak siyer/meğazi rivâyetlerini zaman zaman isnâdsız kullandığı da görülür. Bu durum, siyer/meğazi kitaplarında konuların kendi aralarındaki irtibatını kesmemek için senedin terk edilmesi veya birleştirilmesi şeklindeki zarurettten ileri gelmektedir. Bu durum Urve'nin senede karşı olduğunu gösteren bir delil olamaz. Nitekim isnâdın bu şekilde kullanımı İbn Şihâb ez-Zührî ile devam ettirilmiş ve İbn İshâk'la zirveye ulaşmıştır.³⁷³

A. Dûrî, Urve'nin üslûbunu sade, ağır edebi terkip, mübalağa ve yönlendirmelerden uzak ve akıcı olarak nitelemektedir.³⁷⁴

Urve b. Zübeyr'in tarih çalışmalarının kapsamı Hulefâ-i Raşidin döneminin bir kısmına (mesela, ridde hadiseleri, Kâdisiye ve Yermuk savaşlarına) kadar uzanır.³⁷⁵

Urve, tarih çalışmalarında hadiselerin tarihinin tesbitine önem vermiş³⁷⁶ ve ulaştığı rivâyet/haberleri tenkit süzgecinden geçirerek almış veya reddetmiştir.³⁷⁷

³⁷² Urve b. Zübeyr'in isnâd kullanması hakkındaki eleştiriler için bkz. Vida, Della, "Sîre", İA (MEB), X, 700; V. Vacca, "Urve b. Zübeyr", İA (MEB), XIII, 66; Horovitz, *el-Meğazi'l-ûla ve müellifuhâ*, 22-23.

³⁷³ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 408; Fayda, Mustafa, "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", 365.

³⁷⁴ Dûrî, *İlmü't-târih*, 21, 75-76.

³⁷⁵ Dûrî, a.g.e., 22. Ayrıca bkz. Heysemî, *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*, VI, 214, 217, 221, 223.

³⁷⁶ Örnekler için bkz. "Hatice, namaz farz kılınmadan önce vefat etti. Bu hicretten üç yıl önce idi.", "Resûlullah (s.a.s) Mûte'ye sekizinci yıl cemâdiye'l-ûla ayında bir sefer gönderdi.", "Nebi (s.a.s) zülka'de ayında kaza umresine çıktı..." (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII, 18; Taberî, *Târih*, II, 212; Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 128, 131, 201.)

³⁷⁷ Urve b. Zübeyr'in İbn Ömer'in, Resûlullah'ın dört defa umre yaptığına dair görüşünü Hz. Âişe'ye sorması ile ilgili bkz. Buhârî, *Sahih*, V, 85-86; Taberî, *Târih*, II, 210-211. Başka misaller için bkz. Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas (204/820), *Kitâbü'l-Ümm*, Dârü'l-Mısriyye, Kahire 1987, I, 19; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII, 245; İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr İbnü'n-Nebî Ahmed b. Amr b. Dahhak (287/900), *el-Âhâd ve'l-mesânî*, (thk. Bâsim Faysal - Ahmed Cevabire), Dârü'r-Râye, Riyad 1991, 38-40.

Urve b. Zübeyr, siyer-meğazi sahasında büyük şöhreti olan İbn Şihâb ez-Zührî³⁷⁸ ve Mûsâ b. Ukbe'ye³⁷⁹ çok tesir etmiştir. Aynı şekilde Vâkıdî'nin de çeşitli isnâdlarla kendisine ulaştığı önemli bir kaynaktır. Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Megâzi*'sinde, Urve b. Zübeyr'in farklı konularda otuz rivâyeti bulunmaktadır.³⁸⁰ Vâkıdî, çoğunlukla âlî bir senedle yani Ma'mer b. Râşid ve Zührî vasıtasıyla Urve b. Zübeyr'e ulaşır. Ancak Vâkıdî'nin rivâyetlerinde Urve b. Zübeyr'e muhtelif şahıslar vasıtasıyla da ulaştığı görülmektedir.³⁸¹

Vâkıdî'nin Zührî'nin yeğeni aracılığıyla Zührî'den aldığı Urve b. Zübeyr hakkındaki bilgi, onun bir dizi ilmi risâle yazdığını açık bir şekilde göstermektedir. Zührî şöyle der: “*Velid b. Abdülmelik, memuru İbn Ebî Huneyde vasıtasıyla Mümtahine sûresinin altmışıncı âyetinin anlamını ve sebeb-i nüzûlünü mektupla Urve'den sormuştu. Urve b. Zübeyr'in yanına girdiğimde onu, ona cevaben mektup yazarken gördüm. Risâlesinde âyetin Hudeybiye barış antlaşması ile ilgili nazil olduğunu söylüyordu...*”. Vâkıdî bu risâlenin mühim bir kısmını kitabına almıştır. Vâkıdî'nin metninde Mümtahine sûresinin, Hudeybiye antlaşmasının maddeleriyle ilgili kısımlarına da önemli izahlar getirilmektedir.³⁸²

Sonuç olarak, ilk dönemin büyük muhaddislerinden biri olan Urve, Medine'nin yedi büyük fakihinden biridir. Hadis tenkitçileri onda hiçbir hata bulamamışlardır.³⁸³

³⁷⁸ İbn Şihâb ez-Zührî, “*Ben, Urve'nin yanına gelir, kapısında beklerdim. Girmek istediğim zaman girerdim. Ona saygımdan dolayı kapısında beklemeyi tercih ederdim.*” diyerek Urve b. Zübeyr'in üzerindeki etkisini anlatmak istemiştir. (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 432.)

³⁷⁹ Urve'nin Mûsâ b. Ukbe üzerindeki tesirlerini örneklerle görmek için bkz. Urve b. Zübeyr, *Meğazi Rasûlillah*, 77-83.

³⁸⁰ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, III, 1209.

³⁸¹ Vâkıdî, a.g.e., I, 56, 71, 148, 286, 347, 352, 354, 360, 382...

³⁸² Vâkıdî, a.g.e., II, 631-633.

³⁸³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 179; Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf (742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Müessesetü'r-

Tarih ve fıkıh ile de ilgilenen Urve, bu sahalarda mühim bir yekun teşkil eden derlemelerini haleflerine bırakmıştır.³⁸⁴ Aynı zamanda bir ilim aşığı olan Urve'nin bizzat kendisi ve oğlu Hişâm'ın kendisinden yapmış olduğu rivâyetler hadis ve tarih mecmualarının büyük bir bölümünü meydana getirmektedir. Sadece Buhârî'nin Sahih'inde beş yüz otuz iki rivâyetinin bulunması³⁸⁵ onun hadis sahasındaki gayretlerini/yetkinliğini göstermesi açısından önemlidir.

2.1.2.2.Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723)

Meğazi bilgisiyle ün yapan kimselerden biri de Ebân b. Osman b. Affân b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye b. Abdişems b. Abdimenâf el-Kuraşî el-Enevî el-Medenî'dir. Babası III. halife Osman b. Affân (r.a.) (35/656), annesi Ümmü Amr bint Cündüb'dür.³⁸⁶

Ebân b. Osman, Cemel vak'asına Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile aynı saflarda katılarak Hz. Âişe'ye esirlere nasıl muamele edilmesi gerektiğini sormak için gönderilmiştir.³⁸⁷ Bu hadise Ebân b. Osman'ın buluş çağını çoktan geçmiş ve en az 20/640 yılından önce doğmuş olabileceğini göstermektedir.³⁸⁸

Ebân b. Osman'ın, Emevi halifesi Abdülmelik tarafından 75/694'te Medine'ye vali tayin edilmesine kadar bilinen herhangi bir siyasi/idari faaliyeti yoktur.³⁸⁹ Ebân b. Os-

Risâle, Beyrut 1983/1403, XX, 15-16; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 425, 433, 436; *Kâşif*, II, 18; Suyûtî, Abdurrahmân İbnü'l-Kemâl Celâleddin (911/1505), *Tabakâtü'l-huffâz*, Dârü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, I, 30.

³⁸⁴ Zehebî, *Tezkira*, I, 62, 63.

³⁸⁵ Kütüb-ü Sitte diye bilinen meşhûr altı hadis koleksiyonunda Urve b. Zübeyr'den menkul 1700 küsür rivâyet bulunmaktadır.

³⁸⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 151; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 111.

³⁸⁷ Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 20.

³⁸⁸ Sabri Hizmetli, ilk dönem kaynaklara muhalif olarak Ebân b. Osman'ın hicretten 20 yıl önce (m. 601) doğduğunu söylemektedir. Bkz. Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, 113.

³⁸⁹ Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, VII, 97.

man, Abdülmelik tarafından 83/702 yılında görevden alınıncaya kadar yedi yıl bu görevi sürdürmüştür.³⁹⁰ Ebân b. Osman'ın Mekke valiliği yaptığı da rivâyet edilmektedir.³⁹¹ Eğer bu rivâyetler doğru ise Halife Abdülmelik tarafından her iki vazifeye de aynı zamanda tayin edilmiş olmalıdır.³⁹²

Halife Abdülmelik, 'hac emirliği' görevini her yıl Medine valisi Ebân b. Osman'a vermiştir.³⁹³ Fakat Abdülmelik savaş meşguliyetlerinden dolayı 81/700 yılında bu görevi Ebân b. Osman'a verdiğini bildirememiştir. Ebân b. Osman, nesebine ve Abdülmelik'le olan akrabalığına binaen hac emirliği vazifesini yerine getirmek amacıyla Mekke'ye gitmiş ve o yıl da bu görevi yerine getirmiştir.³⁹⁴

Ebân b. Osman'ın valiliği esnasında, Medine'de sahâbi Cabir b. Abdullah³⁹⁵, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefîyye³⁹⁶ ile Hz. Ali'nin kardeşinin oğlu Abdullah b. Ca'fer³⁹⁷ gibi Medine büyüklerinden bazıları vefat etmiştir. Ebân b. Osman, bizzat

³⁹⁰ Zübeyrî, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah (236/851), *Nesebu Kureyş*, (tsh. E. Levi Provençal), Dârü'l-Maârif, Kahire 1982, 82; Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkâr b. Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit (256/870), *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, (thk. Sâmî Mekki el-Ânî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996/1416, 275-276. Veki', diğer kaynaklara muhalif olarak Ebân b. Osman'ın h. 76-82 yılları arasında Medine valisi olduğunu bildirmektedir. Bkz. Veki', Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan ed-Dabbî (306/918), *Ahbârü'l-kudât*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts., I, 125, 130.

³⁹¹ İbn Fehd, Ebû'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed (920/1515), *Gâyetü'l-merâm bi-ahbâri saltanatı'l-beledi'l-harâm*, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), Câmiâtü Ümmi'l-Kurâ Merkezi Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâs, Mekke 1986/1406, I, 228-229.

³⁹² Polat, Selahaddin, "Ebân b. Osman b. Affân", DİA, X, 66-67.

³⁹³ Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah (250/865), *Ahbâru Mekketi'l-Müşerreffe*, Medresetü'l-Mahrûse, (Tıpkı basım) Göttingen 1275/1858, III, 159.

³⁹⁴ Halife b. Hayyat, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Târîhu Halife b. Hayyat*, (thk. Süheyl Zekkar), Beyrut 1993, I, 276, 279. Ayrıca bkz. Horovitz, a.g.e., 21.

³⁹⁵ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, I, 220; Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman (902/1497), *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi Medîneti's-şerîfe*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, I, 233.

³⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 116.

³⁹⁷ İbn Abdülber, *el-İstîâb*, III, 881; Taberî, Ebû'l-Abbâs Muhibbüddin Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed Muhibbüddin (694/1295), *Zehâirü'l-ukbâ fî menâkıbi zevi'l-kurbâ*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1997, I, 221; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, IV, 42.

kendisi bu kimselerin cenaze namazlarını kıldırıştır.³⁹⁸ Ebân'ın resmi görevi ile ilgili olarak, yeni bir kâdî tayin etmesi,³⁹⁹ kalpazanları cezalandırması⁴⁰⁰ ve Medine ölçü biriminin hacmini artırmasından⁴⁰¹ başka bir şey bilinmemektedir.

Valilikten azlinden sonra kâdî olarak görevlendirilen Ebân, vefatından bir yıl önce felç olmuştur.⁴⁰²

Ebân'ın, doğum tarihi gibi vefat tarihi de ihtilaflıdır. Vefat tarihine dair 96/714 ve 105/723 yıllarını gösteren farklı rivâyetler bulunmaktadır.⁴⁰³

Ebân b. Osman Medine'nin meşhur fakihlerindendir.⁴⁰⁴ Onun müctehit olduğuna dair rivâyetler de bulunmaktadır.⁴⁰⁵ Kazâ konusunda dönemin otoritelerinden biri olan Ebân⁴⁰⁶, Ebû Bekr b. Hazm'a kazâ (fıkıh) öğretmiştir.⁴⁰⁷ Babasından ve Zeyd b. Sabit'den rivâyetlerde bulunmuş, kendisinden ise oğlu Abdurrahman, Zührî ve Ebû'z-Zinâd gibi şahsiyetler ilim tahsil etmiştir.⁴⁰⁸

³⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 152.

³⁹⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 113; Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, I, 125.

⁴⁰⁰ Belâzurî, Ebû'l-Abbas Ahmed İbn Câbir (279/892), *Futûhü'l-büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987, 689.

⁴⁰¹ Vâkidî, *Kitâbü'l-Megâzi* (çev. Julius Welhausen), 288.

⁴⁰² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 153. Ayrıca bkz. Polat, Salahaddin, "Ebân b. Osman", DİA, X, 67.

⁴⁰³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 113; A'zamî, Muhammed Mustafâ, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 58.

⁴⁰⁴ Nevevî, 125; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 99.

⁴⁰⁵ Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-kütübi's-sitte*, (thr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb, Muhammed Avvâme), Dârü'l-Kıble, Cidde 1992, I, 206.

⁴⁰⁶ Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, I, 129; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b Ahmed el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, (thk. Maufred Fleischhammer), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 1959, I, 67.

⁴⁰⁷ İbn Asâkîr, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafî (571/1176), *Tehzîbu Târîhi Dimaşki'l-kebîr*, (haz. Abdülkadir Bedran), Dârü'l-Mesîre, Beyrut 1979, 134-135; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 353.

⁴⁰⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 79.

Ebân b. Osman, meğaziyi ilk tedvin edenlerden biridir. Ancak siyer kitaplarında ona isnâd edilen rivâyetler pek bulunmaz.⁴⁰⁹ Özellikle İbn İshâk, Vâkıdî ve İbn Sa'd (Tabakât'ının Hz. Peygamber'in sîresine tahsis ettiği özel bölümde) Ebân b. Osman'ı hiç zikretmezler. İbn Sa'd, Ebân b. Osman'ı siyer konuları dışında zikreder. Nitekim Hz. Ömer'in (r.a.) son nefesinde söylediği sözleri, İbn Sa'd, Ebân'dan, Ebân da bu rivâyetleri babasından aldığını ifade eder.⁴¹⁰

İbn Sa'd, Bedir gazvesinde Hz. Abbas'ın ve bazı Haşimîlerin esir alınmaları rivâyetini de Ebân'a atfeder.⁴¹¹ Ancak Horovitz, Yakût el-Hamevî'nin⁴¹² Ebân b. Osman'ın “*el-Mebde*’”, “*el-Meb'as*” ve “*el-Meğazi*” konusunda tedvini olduğuna işaret ettiğini bildiğinden “*Ebân b. Osman > Muâviye b. Ammâr > Ca'fer b. Muhammed (147/764)*” isnâdıyla gelen rivâyetlerde ismi geçen şahsın Şîî müellif Ebân b. Osman el-Becelî olabileceğini söyler.⁴¹³

⁴⁰⁹ Ebân b. Osman'ın rivâyetleri için bkz. Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musâ b. Haddâd (322/934), *ed-Duafâü'l-kebîr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, III, 147, 367; İbn Hibbân, *Mecrühîn*, I, 110; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, III, 121; V, 30; *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 308; VIII, 198; İbn Hacer, *Tehzib*, XII, 424.

⁴¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, III, 360, 361; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 58.

⁴¹¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, IV, 29.

⁴¹² Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbuddin Yakût b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, (thk. Ferîd Abdülazîz Cündî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y, IV, 321.

⁴¹³ Horovitz, a.g.e., 22. Horovitz bu görüşünü J. Fück'e dayandırmaktadır. (Fück, Johann, *Muhammad Ibn Ishaq: literarhistorische untersuchungen*, b.y.y., 1925, s. 8, 27. dipnot) Aynı görüşü tekrarlayan Fârûkî ise kaynak olarak Suyûtî'nin *Buğyetü'l-vuât* isimli eserini vermektedir. (Fârûkî, Nisâr Ahmed, *Early muslim historiography a study of early transmitters of Arab history from the rise of Islam up to the end of Umayyad period (612-750 A.D.)*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 1979, s. 181). *Buğyetü'l-vuât*'ta Ebân b. Osman el-Becelî'nin ismi dahi geçmemektedir. Ebân b. Osman b. Saîd b. Bîşr b. Gâlib b. Feyz el-Lahmî ve Ebân b. Osman b. Yahya el-Lü'lûi el-Ahmer'in zikredildiği eserde sadece Ebân b. Osman b. Yahya el-Lü'lûi için “*onun eserleri vardır*” denilmektedir. Kaynaklar tahkik edildiğinde Ebân b. Osman el-Becelî'nin “*Meğazi*” isimli bir eserinin olduğu görüşünün her hangi bir ilmi temelini de olmadığı görülmektedir. Bkz. Suyûtî, Abdurrahmân İbnü'l-Kemâl Celâleddin (911/1505), *Buğyetü'l-vuât fi tabakâtü'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, (tsh. Muhammed Emin el-Hancı, kıraa. Ahmed b. el-Emin eş-Şinkâtî), Matbaatü's-Saâde, Kahire 1326, 177.

Vâkıdî'nin dediğine göre Muğîre b. Abdurrahman, Ebân b. Osman'ın meğaziye dair tedvinatını almış, aynı zamanda bunları ona kıraat yoluyla arz etmiştir. Ebân b. Osman, Muğîre'ye verdiği haberleri başkalarına da öğretmesini emretmiştir.⁴¹⁴

Muğîre b. Abdurrahman, Anadolu'ya sefere gönderilen Mesleme'nin ordusu içerisinde bulunmuştur. Ömer b. Abdülaziz 99/717'de bu ordunun geri dönmesini emretmiştir. Bu durum Muğîre b. Abdurrahman'ın meğaziye Ebân b. Osman'dan aldığını gösterir. Ebân b. Osman el-Beceli'den alması mümkün değildir. Çünkü bu zat bahsedilen hadiseden iki veya üç nesil sonra yaşamıştır.

Horovitz'e göre Muğîre b. Abdurrahman'ın Ebân'dan yaptığı rivâyetler Resûlullah'ın siyerine dair bütün haberleri kapsamaktadır.⁴¹⁵ Netice itibariyle Ebân b. Osman'ın meğazi konularını içerisine alan bir mecmua tedvin ettiği söylenebilir.⁴¹⁶ Fakat çeşitli sebeplerden dolayı müstakil bir nüsha olarak günümüze kadar ulaşmamıştır.⁴¹⁷

“*Kitâbü'l-Meğazi*” isimli eseriyle haklı bir şöhret yakalayan İbn İshâk Ebân b. Osman'dan hiç rivâyette bulunmamıştır. Fakat Zehebî ve İbn Hacer'e göre Ebân b.

⁴¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 210; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 58; Emin, Ahmed, *Fecrû'l-İslâm*, 244.

⁴¹⁵ Muğîre b. Abdurrahman'ın Ebân b. Osmandan yaptığı rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel rivâye ibn Ebi'l-fadl Salih*, (thk. Fazlurrahman Din Muhammed), Dâru'l-İlmiyye li't-Tıbaa, Delhi 1988, II, 115, III/185; *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel rivâye ibnihi Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, (thk. Muhammed Zühayr Şâviş), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1988, s. 361; Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Dâru't-Turas, Beyrut 1970, VII, 84 (12308); İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asâr*, (haz. Kemal Yusuf Hut), Dâru't-Tac, Beyrut 1989; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1352, VII, 359.

⁴¹⁶ Horovitz, a.g.e., 22; Şiblî, Mevlânâ, *Asr-ı Saadet (Büyük İslâm Tarihi)*, I, 30-32. R. Şeşen, Ebân b. Osman'ın bir hadisçi olduğu, meğaziye dair bir eseri olmadığı ve -her hangi bir delil göstermeden- ona atfedilen meğaziye ait eserin de Osman el-İclî'ye ait olduğunu, bundan dolayı da onun ilk siyer/meğazi yazarlarından sayılamayacağını belirtmektedir. (Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 22.)

⁴¹⁷ Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 27.

Osman, İbn İshâk'ın râvileri arasındadır.⁴¹⁸ Buradan hareketle İbn İshâk'ın Ebân b. Osman'ı başka eserlerinde zikrettiğini söyleyebiliriz.

Dönemin bir başka büyük tarihçisi Vâkıdî ise her ne kadar eserinde Ebân b. Osman'ın rivâyetlerine yer vermemişse de yaptığı nakillerden, Ebân b. Osman'ın yazdıklarına, Muğîre b. Abdurrahman'ın oğlu Yahya vasıtasıyla ulaştığı düşünülebilir.⁴¹⁹ Buhârî ise Sahih'inde Ebân'a tarih ile ilgili bir mevzuda sadece bir yerde muallak olarak yer vermiştir.⁴²⁰

Netice itibariyle kendisinden sonraki müelliflere kaynaklık etmesi hakkında birbiriyle çelişkili haberlerin bulunduğu Ebân b. Osman'ın siyer/meğazi yazıcılığına ve metodolojisine çok ciddi etkisinden ve katkısından bahsetmek mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte hadis ve siyerin büyük âlimlerinden İbn Sa'd⁴²¹, Yâkût el-Hamevî⁴²² ve Zehebi⁴²³ gibi önemli müelliflerin Ebân b. Osman'ı ilk siyer/meğazi yazarları arasında göstermeleri onun bu sahadaki yetkinliğini gösteren delillerden biridir. Bütün bunlara rağmen bazı araştırmacıların Ebân b. Osman'ın eserinin ilk dönem

⁴¹⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 34; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, IX, 34.

⁴¹⁹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, I, 58, 141, II, 745.

⁴²⁰ Buhârî Ebân'ı Sahih'inde "*Minâ günlerinde ve Arafat'a giderken tekbir getirmek*" bâbı altında tarihle ilgili bir konuda zikretmiştir. Bkz. Buhârî, İydeyn 19. Fakat Buhârî'nin farklı eserlerinde Ebân'dan noral rivâyetleri de vardır. Bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Mugîre (256/870), *el-Edebü'l-müfred*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989/1409, I, 230.

⁴²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 151-152.

⁴²² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 321. Yâkût el-Hamevî, bir diğer eserinde Ebân b. Osman b. Yahya b. Zekeriyya el-Ahmer el-Becelî'nin el-Mebde', el-Meb'as, el-Meğazi, el-Vefat, es-Sakîfe ve Ridde konularını içine alan bir kitabından bahsetmektedir. (Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddin Yakût b. Abdullah (626/1229), *İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*, (tsh. Dâvûd Samuel Margoliouth), Kitâb Bhavan, New Delhi 1982, 35-36) Yâkût'un bu bilgiyi Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (460/1067) "*el-Fihrist*" isimli eserinden alması kuvvetle muhtemeldir. (Tûsî, Ebû Cafer Şeyhüttâife Muhammed b. Hasan b. Ali (460/1067), *el-Fihrist*, Müessesetü'l-Vefa, Beyrut 1983, 46-47.) Buradan hareketle Ebân b. Osman'a ait olan eseri, Ebân b. Osman el-Becelî'ye izafe eden kişinin adresi ortaya çıkmış olmaktadır. Bir ikinci ihtimal de Ebân b. Osman el-Becelî'nin de yukarıda ismi geçen konulara ait bir eserinin olabileceğidir. Böyle bir durum söz konusu olsa bile Ebân b. Osman'ın meğaziye dair bir eserinin olmamasından hareketle onun bir tarihçi olmadığını söylemek oldukça zordur.

⁴²³ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, I, 79.

kaynaklarda mütedavil olarak kullanılmamasından hareketle onu ilk siyer/meğazi yazarları arasında saymamaları⁴²⁴ kanaatimizce doğru görülmemektedir. Çünkü Zübeyr b. Bekkâr'ın naklettiği bir rivâyete göre Emevi veliahtı Süleyman b. Abdülmelik Ebân b. Osman'ın Medine valiliği döneminde şehre gelmiş ve meğaziye dair eserinden kendisi için bir nüsha istinsah edilmesini istemiştir. Ebân da on kişiyi istinsah işiyle görevlendirmiştir.⁴²⁵ Bu rivâyetten anlaşılacağı üzere Ebân'ın en az on cüz/risale/ciltten oluşan bir eserinin olduğu söylenebilir.⁴²⁶ Belki de Ebân'ın en büyük talihsizliği eserini rivâyet ederek günümüze taşıyan talebelerden mahrum olması ve eserin şöhret bulmadan unutulmasıdır denilebilir.

2.1.2.3.İbn Şihâb ez-Zührî (124/741)

Siyer/meğazi sahasındaki çalışmalarıyla tarih yazıcılığının doğup gelişmesine ışık tutan ve meğaziye dair ilk müstakil eser yazan Zührî'nin asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb el-Kuraşî, ez-Zührî, el-Medenî'dir.⁴²⁷ Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin mensup bulunduğu Kureyş'in büyük ailelerinden sayılan, Zühre kabilesine nisbetle ez-Zührî adıyla ün yapmıştır. Bazen dedesine nisbetle İbn Şihâb adıyla da anılmaktadır.⁴²⁸

⁴²⁴ Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 22; Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, 194.

⁴²⁵ Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, 275-276.

⁴²⁶ Ebân b. Osman'dan yapılan rivâyetler için bkz. Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Dâru't-Turas, Beyrut 1970, I, 21; II, 175, 266; III, 49, 360, 595; IV, 48; VII, 84; VIII, 88; IX, 238, 302; X, 152, 382, 423; XI, 23, 179, 296, 444.

⁴²⁷ Müslim, *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*, I, 114; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 326; *Tezkira*, I, 108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 394; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 49.

⁴²⁸ Koçyiğit, Talat, "Zührî", İA (MEB), XIII, 644.

Zührî'nin büyük dedesi Abdullah b. Şihâb, Bedir savaşına müşrikler safında katılan Uhud'da Hz. Peygamberi öldürmeye yemin eden üç kişiden birisidir.⁴²⁹ Babası, Müslim b. Ubeydillah'ın ise, Abdullah b. Zübeyr ayaklanmasında (67/686-75/694) Mus'ab b. Zübeyr ile birlikte Emevilere karşı savaşanlar arasında yer aldığı bilinmektedir.⁴³⁰ Zührî'nin doğum tarihi hakkında 50/670-58/677 yılları arasında değişen rakamlar verilmektedir.⁴³¹ Bu tarihleri değerlendiren Süheyl Zekkâr “*Rivâyetlerden en tercih edileni, onun Medine’de h. 51 yılında doğduğudur.*”⁴³² demektedir.

İlk tahsiline küçük yaşta Kur’ân-ı Kerîm’i ezberleyerek başlayan Zührî⁴³³ daha sonraları “*neseb ilmi*”nin meşhur âlimlerinden olan Abdullah b. Sa’lebe b. Su’ayr el-Adevî’nin derslerine devam etmiştir.⁴³⁴

İlim öğrenmeye son derece istekli olan Zührî, Medine’nin meşhur fakihlerinden biri olan Saîd b. Müseyyib’in derslerine sekiz sene devam etmiştir.⁴³⁵ Zührî, Hz. Âişe’nin himayesinde yetişen Amre bint Abdurrahman, Urve b. Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman ve Ubeydullah b. Abdullah’a talebelik yaptığını bizzat kendisi ifade etmektedir.⁴³⁶ O, Ubade b. es-Samit, Ebû Hureyre, Rafî’ b. Hadîc ve daha

⁴²⁹ Vâkıdî, *Kitâbü’l-Megâzi*, I, 243; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, IV, 125; İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 239; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, II, 325.

⁴³⁰ İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 329.

⁴³¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kamil fi’t-tarih*, V, 260; IX, 395, 398; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 326. Ayrıca bkz. Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 54.

⁴³² Zührî, *el-Megâzi*, (takdim), s. 23.

⁴³³ Sezgin, Fuad, *Tarîhu’t-turâsi’l-Arabî*, I-II, 74.

⁴³⁴ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 326.

⁴³⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 332; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 395, 400.

⁴³⁶ İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-safve*, II, 138-139; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 326-327, 347; Abdülhâdi, Yusuf b. Hasen, *Kitâbu bahri’d-dem fî men tekelleme fihi el-İmam Ahmed bi-medhin ev zemmin*, (thk. Ebû Üsâme Vasıyyullah b. Muhammed b. Abbas), Dârü’r-Râye, Riyad 1409/1989, I, 385.

başkalarından mürsel hadisler rivâyet etmiştir.⁴³⁷ Kendisinden ise Abdülaziz b. Mâcişûn, Atâ b. Ebî Rebâh, Ebû Hanife, Ebü’z-Zinâd, Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Cüreyc, İbn Ebî Zi’b, İbn İshâk, Katâde b. Diâme, Leys b. Sa’d, Ma’mer b. Râşid, Mâlik b. Enes, Ömer b. Abdülaziz, Salih b. Keysân, Süfyan b. Üyeyne, Süleyman b. Kesîr, Yahya b. Saîd el-Ensârî ve Zeyd b. Eslem gibi meşhur tabiîlerin çoğu rivâyette bulunmuştur.⁴³⁸

Zührî, hadis ve siyer/meğazide otorite idi.⁴³⁹ Araştırmaları neticesinde Hz. Peygamber ile ilgili ne kadar rivâyet/haber toplanmışsa onları yazıyla tesbit etmeye de çalışmıştır. Bu nedenle Ebü’z-Zinâd (131/748) şöyle demiştir: “*Biz helal ve harama dair bilgileri yazardık, Zührî ise her şeyi yazardı.*” Salih b. Keysân (140/757) bir hatırasını anlatırken: “*Zührî ve Ben ilim tahsilinde beraberdik. Ben, yalnız sünnete dair olanları yazacağım*” dedim ve öyle yaptım. Zührî ise, “*Sünnete ait olanları yazdığım gibi Peygamber’in ashabına dair olanları da yazarım, çünkü bunlar da sünnettir.*” dedi. Ben, “*Onlar sünnetten değildir, dedim ve onları yazmadım. Zührî ise yazdı. O kazandı, ben kaybettim.*” demektedir.⁴⁴⁰

Zührî, hadislerin tesbit ve tedvini için var gücüyle çalışmış ilim uğrunda bütün güçlüklerle göğüs germiştir. Bunu hadis âlimlerinin şu sözlerinden açıkça anlamak mümkündür: “*Zührî, Medine’de Ensar’ın evlerini birer birer dolaşır, her eve uğrar,*

⁴³⁷ Zehebî, *Tezkira*, I, 108; Ayrıca bkz. Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, 40.

⁴³⁸ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 327-328; Suyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, I, 50.

⁴³⁹ İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-safve*, II, 136-137; Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Zikru esmâi men tüküllime fihi ve huve müvessak*, (thk. Muhammed Şekûr Meyadinî), Mektebetü’l-Menâr, Zerkâ 1986, I, 169; *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 334, 336; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 397; Suyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, I, 50.

⁴⁴⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kebîr*, II, 338, 339; Ebû Nuaym, Ahmed İbn Abdullah el-Esbehânî (430/1038), *Hilyetü’l-evliya ve tabakâtü’l-asfiya*, Beyrut 1967, III, 360-381; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, 106-107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 398.

karşısına çıkan kadın, erkek, genç, ihtiyar ayırt etmeden herkese Hz. Peygamber'in hadislerini, siyerini ve hallerini sorardı. Hatta perde arkasındaki cariyelerden bile Peygamber'in hallerine, sözlerine dair bildikleri haberleri sorup yazardı."⁴⁴¹

Onun güçlü hafızası, hadisleri toplamaya olan bitmez tükenmez sevgisine yardım etmiştir. O: "*Allah'ın emanet olarak kalbime koyduğu hiçbir şey hıyanet görmemiştir.*"⁴⁴² diyerek hafızasının kuvvetine dikkat çekmiştir.

Zührî'nin işittiği hadisleri hafızasına iyice yerleştirebilmek için müzakere usûlüne başvurması onun hadis öğrenme hususundaki derin arzusunun başka bir delilidir. Nakledilen haberlere göre o, Urve b. Zübeyr ve diğer hadis imâmlarından hadis dinledikten sonra cariyesine gelir, onu uyur bulsa bile uyandırır ve öğrendiği hadisleri ona tekrar ederdi. Bazen köylüler arasına karışıp onlara öğrendiği hadisleri tekrarlaması, onun müzakere usullerinden sadece birisidir.⁴⁴³

Zührî otuz yaşına kadar Medine'de kalır. Zehebî, onun 80/699 senesinden sonra Abdülmelik'e geldiğini, halifenin, onun ilmini takdir ettiğini ve bütün borçlarını ödediğini kaydeder.⁴⁴⁴

Zührî, cömertliği ile meşhur bir şahsiyetti. Bu sebeple ağır borçlar altına girmiş, ancak halifenin yardımı ile borçlarından kurtulmuştur.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ İbn Hacer, *Tehzib*, IX, 448; Zehebî, *Tezkira*, I, 109.

⁴⁴² Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, III, 364; Zehebî, *Tezkira*, I, 109.

⁴⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 334; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 395. Konuyla ilgili olarak: "*Unutmak ve müzakereyi terk etmek ilmi öldürür.*" demıştır. (Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 337; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 400.)

⁴⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 329; *Tezkira*, I, 109.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Sıfatü's-safve*, (thk. Mahmûd Fahûrî - Muhammed Revvas Kal'acî), Dârü'l-Meârif, Beyrut 1979, II, 138-139; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 340-341.

Emevi halifeleriyle münasebetleri zaman zaman olumsuz nitelik arzetsse de genellikle iyi ilişkiler içinde olmaya çalışmıştır. Halife Abdülmelik'in yanında kendisine daima başvurulmuş bir kişi olarak kaldığı gibi vefatından sonra sırasıyla halife olan Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715), Süleyman b. Abdülmelik (96-99/715-718), Ömer b. Abdulaziz (99-101/717-719), Yezîd b. Abdülmelik (101-105/720-723) ve Hişâm b. Abdülmelik (105-125/723-743) ile de münasebetini sürdürmüş böylece 45 sene içinde Şam ile Hicaz arasında sık sık gidip gelmiştir.⁴⁴⁶

Zührî'nin, Emevilere yağcılık/dalkavuklukta bulunduğu suçlaması yapılmıştır.⁴⁴⁷ Yağcılık o asrın insanının özellikle de Zührî'nin bilmediği bir şeydir. O'nun iddia edildiği şekilde davranması sahip olduğu kültüre ve ilmî derinliğine aykırıdır. Nitekim Zührî'nin babası, Abdullah b. Zübeyr'in yanında Emevilere karşı mücadelede bulunduğu Halife Abdülmelik, Zührî ile ilk karşılaştığında ona bunu hatırlatma lüzumu duymuş,⁴⁴⁸ tanışmaları bu şekilde olmuştur. Bu hadise Abdülmelik'in Zührî'yi daha önceden tanıdığını ve adeta tanışmak için fırsat kolladığını gösterir. Zührî, daha sonraları Hişâm b. Abdülmelik'in evlatlarının eğitimiyle de ilgilenmiş ve sarayın allâme fakihî diye isimlendirilmiştir.⁴⁴⁹ Ne var ki halifelerle arası her zaman böyle nezaket içerisinde yürümemiştir. Kaynaklarımız konuyla ilgili şöyle bir hadise naklederler: Bir gün Süleyman b. Yesâr, Hişâm b. Abdülmelik'in huzuruna girdiğinde, halife ona “*ifk*” hadisesine dair “*içlerinde elebaşılık yapan kimseye büyük azap vardır*” (Nur sûresi, 24/11) meâlindeki âyetin

⁴⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 375.

⁴⁴⁷ Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, London 1967, 11, 35. Zührî, Emevilere yağcılık/dalkavuklukla tenkit edilmenin yanında irsâl veya tedlis yapma ve mevâlî'den hadis rivâyet etmeme yönleri ile de eleştirilmiştir. Bkz. A'zamî, Muhammed Mustafâ, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 258-259.

⁴⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 379; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, III, 368.

⁴⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 396.

tefsirini ve âyette kastedilen elebaşının kim olduğunu sorar. Süleyman b. Yesâr: *“Bu, münâfıkların başı olan Abdullah b. Übey b. Selûl’dur”* deyince, Halife; *“Yalan söylüyorsun, o, Ali b. Ebî Tâlib’tir!”* diye karşılık verir. Süleyman, halifenin gazabından korkarak *“Emîrû’l-mü’minîn daha iyi bilir”* meâlinde bir cevap verip sohbet mahallinden ayrılır. Daha sonra Hişâm aynı soruyu Zührî’ye sorar. Ondan da *“Abdullah b. Übey b. Selûl”* cevabını alınca, aynı şekilde *“Yalan söylüyorsun, o, Ali’dir!”* der ve Zührî’yi azarlamak ister. Fakat haksızlık ve yanlışlık karşısında susmayan Zührî, Süleyman b. Yesâr gibi davranmaz ve halifeye: *“Ben mi yalan söylüyorum? Dikkat et! Allah’a yemin ederim ki, gökten bir nida gelse ve Allah’ın yalanı helal saydığını bildirse, yine yalan söylemem. Bana Urve b. Velîd, Saîd b. Müseyyib, Ubeydullah b. Abdullah ve Alkâme b. Vakkâs hepsi de Âişe’den rivâyetle âyette kastedilen elabaşının Abdullah b. Selûl olduğunu haber verdiler.”*⁴⁵⁰ diyerek doğruları söyleme noktasında kimseye boyun eğmeyeceğini göstermiştir.

Zührî, yukarıda saydığımız özelliklerinin yanı sıra hem hadis hem de tarih ilimleri açısından şu iki önemli noktada öncü kabul edilmiştir:

1. Birleşik Sened/Metin Kullanma

İsnâd metodu gerçek değerini Zührî ile kazanmış olup kendisinden sonraki hadisçiler isnâdsız hadis rivâyet edenleri daima tenkit etmişler ve hadis aldıkları kimselerden ellerindeki malzemenin nereden alındığını açıklamalarını istemişlerdir. Zührî, kendi dönemine kadar yazılı ve şifahî olarak nakledilen çok miktardaki rivâyetin sahabe ve tâbiînden kaynağını araştırıp isnâdıyla birlikte rivâyet edilmesini sağlamış ve bunu yaygınlaştırmıştır. Zührî’nin Hz. Peygamber devrine zaman itibarıyla yakınlığı ve

⁴⁵⁰ Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 60, 61; Accâc el-Hatîb, Muhammed, *es-Sünnetü kable’t-tedvin*, 509-510.

Emevî halifeleriyle güçlü diyalogu bu konuda kendisine yardımcı olmuştur. Az önce bahsedilen husustan dolaydır ki Buhârî'nin isnâdları gözden geçirildiğinde Zührî isminin, Rasûl-i Ekrem'in isminden sonra en çok yer alan isim olduğu görülmektedir.⁴⁵¹ Her ne kadar Zührî isnâd kullanımında haklı bir şöhrete sahip olsa da bu isnâdın Zührî'den önce bilinmediği ve kullanılmadığı anlamına da gelmez.⁴⁵²

Zührî'nin isnâd konusunda muasırlarına nisbetle İslâm tarihçiliği açısından önemli ve yeni sayılan bir uygulaması olmuştur. Zührî'nin gayretiyle ortaya çıkan bu uygulama, onun birçok senedi birleştirip “*birleşik sened*” şeklinde metinden önce kaydetmesidir.⁴⁵³ Haliyle farklı senedleri birleştirdiği için, farklı kanallardan gelen bilgileri de birleştirip tek bir metin halinde ve bütün unsurları birbirine bağlı tek bir üslûpla aktarmaktadır. Zührî'nin bu tarz anlatımları daha çok tarihe dair konularda görülmektedir.⁴⁵⁴ Başka bir deyişle Zührî, aynı tarihi olgunun farklı kesitlerini yansıtan rivâyetleri müteselsil bir anlatımla birleştirip “*birleşik sened*” ve “*birleşik metin*” içinde aktarmaktadır. Bu da hadiselerin “*tarihi anlatım üslûbu*” ile ifade edilmesini sağlamada önemli bir adım olmuştur.⁴⁵⁵

2.Hadislerin Tedvin Edilmesi

Hadislerin tedvin edilmesi Zührî ile başlamış, onun muasırları ve talebeleri ile en yaygın şeklini almıştır. Tedvînü'l-hadis ıstılahının, kitâbetü'l-hadis terimi ile

⁴⁵¹ Buhârî, eserinde Zührî'yi 482 defa referans göstermiştir. Bkz. Tekin, Hikmet, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi İndeksi*, 487, 488.

⁴⁵² Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 203.

⁴⁵³ İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-eser fî funûni'l-meğâzî ve's-şemâil ve's-siyer*, I, 20.

⁴⁵⁴ Zührî'nin tarihi konularda “birleşik sened/metin” kullandığına dair örnekler için bkz. Buhârî, Şehâdât 15. Ayrıca bkz. Müslim, Salât 213; Salâtü'l-müsâfirîn 227.

⁴⁵⁵ Dûrî, *İlmü't-târih*, 24, 94; Salim, Abdülaziz, *et-Târih ve'l-muerrihîni'l-Arab*, 59; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, 25.

karıştırılmaması gerekir. F. Sezgin'in ifadesiyle: “Zührî'nin hadisleri ilk tedvin eden kişi olması deyiminden maksat, Zührî'nin hadis tedvini (ve hadis kitâbeti) safhalarının son merhalesini oluşturmastır. Bu, yazıyla hadisi ilk tesbit eden kişinin Zührî olduğu anlamını ifade etmez.”⁴⁵⁶

A. Dûrî, “es-Sîre” kelimesini teknik anlamda bir ıstılah olarak ilk kullanan kişinin Zührî olduğunu belirtir.⁴⁵⁷ A. Dûrî'ye göre Zührî; siyere Hz. Peygamber'in hayatıyla alakadar İslâm öncesine ait bazı bilgilerle başlamış sonra Mekke dönemiyle ilgili önemli olayları, ardından da Medine'ye hicret, bilahare meğazi konularını ve Mekke'nin fethini, Hz. Peygamber'in komşu ülkelere gönderdiği elçileri, Rasûl-i Ekrem'e gelen heyetleri, Resûlullah'ın diğer faaliyetlerini, hastalığını ve vefatını ele almıştır.⁴⁵⁸

Zührî, siyer/meğazi konularını tarihî anlatım metoduyla (birleşik sened/metin) ve önemli hadiselerin tarihini de belirterek vermiştir. Siyer/meğazi malzemesinin çoğunu hadislerden almıştır. Yazdıklarında kıssa üslûbunu kullanmamıştır. Kısâs-ı Enbiya'ya çok az temas etmiştir. Çağdaşları gibi şiirle de ilgilenmiştir. Ancak siyer/meğazi konularında sınırlı bir şekilde şiire yer vermiştir.⁴⁵⁹ Ancak Zührî'nin anlatımında “*eyyamü'l-Arab*” üslûbu da görülmez.⁴⁶⁰ Zührî'nin tarih ile ilgili

⁴⁵⁶ Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 11, 16.

⁴⁵⁷ Ayrıca bkz. Vâfî, Muhammed Abdülkerim, *Menhecü'l-bahs fi't-târîh ve't-tedvînü't-târîhi'l-Arab*, Câmiatü Karyunus, Bingazi 1990, 217; Sâvî, Emine - Şeref, Abdülazîz – Hafâcî, Muhammed Abdülmün'im, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve i'lâmü'l-İslâmî*, Mektebetü Mısır, b.y.y., t.y., s.356.

⁴⁵⁸ Dûrî, *İlmü't-târîh*, 23-25.

⁴⁵⁹ Örnekler için bkz. Zührî, *el-Meğazi*, s. 37, 105; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, I, 241; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 617.

⁴⁶⁰ Dûrî, *İlmü't-târîh*, 23-25, 78, 102; Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 68.

eserleri şunlardır: *el-Meğazi*, *es-Sîre*, *Nesebu Kureys*, *Esnânu'l-hulefa* ve *Maşâhidu'n-Nebî*.⁴⁶¹

Zührî'nin siyer/meğaziye ait rivâyetlerini, bir çok tarihçinin doğrudan veya dolaylı olarak (râviler vasıtasıyla) naklettiği bilinmektedir. Bunlar arasında Ma'mer b. Râşid ve Musâ b. Ukbe'nin ayrı bir yeri vardır. Her iki müellif de eserlerini Zührî'nin rivâyetlerini esas alarak telif etmişlerdir. Bu hususu Zührî'nin, Ma'mer rivâyetlerini bir araya toplayan Süheyl Zekkâr şöyle ifade etmektedir: “*Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin Musannef'inin Kitâbü'l-Meğazi kısmına baktığımızda az farklılıklarla beraber, Abdurrezzâk'ın bu kısmı, Zührî'nin öğrencisi ve ilminin râvisi Ma'mer'den aldığı görülmektedir.*”⁴⁶² Buradan hareketle Ma'mer'in Zührî literatürünün oluşumunda büyük katkısının olduğu söylenebilir. Zührî, Musâ b. Ukbe'nin neseb listeleri konusundaki en önemli kaynağıdır. Musâ, Zührî'den Habeşistan'a hicret edenler, Bedr savaşı ve Akâbe biatlarına katılanlar ile Bi'ru Maûne'de şehid olanların isimlerini nakletmiştir.⁴⁶³

İbn İshâk ise hocası Zührî'den çok az denebilecek sayıda (20) rivâyette bulunmuştur. Bu rivâyetlerin büyük bir çoğunluğu Zührî > Urve > Âişe, diğer bir kısmı da Zührî > Saîd b. Müseyyib > Ebû Hureyre kanalıyla Hz. Peygamber'e ulaşmaktadır.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Zührî'nin eserleri için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1746-1747; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 253, 254; Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, 219; Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, 42.

⁴⁶² Zührî, *el-Meğazi*, (takdim), s. 22.

⁴⁶³ Zührî, *el-Meğazi*, s. 96; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, III, 602; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 384; İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî*, I, 246, 261; III, 399-414; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, I, 160; III, 201, 521.

⁴⁶⁴ İbn İshâk, *Siyer*, (yay. haz. Muhammed Hamidullah, çev. Sezai Özel), Akabe yay., 1988.

İsnadları farklı olmakla birlikte Zührî'nin rivâyetleri Buhârî'nin Sahih'inde 1462, Müslim'in Sahih'in de ise 1186 farklı yerde geçmektedir.⁴⁶⁵

Zührî'nin tedvin ettiği rivâyetler Vâkıdî'nin de en önemli bilgi kaynağını oluşturmaktadır. Zührî'nin rivâyetlerinin Vâkıdî'nin eline geçtiğini Dârekutnî gibi muhaddisler belirtmişlerdir.⁴⁶⁶ Vâkıdî'nin *el-Meğazi*'sinde farklı senedlerle Zührî'den alınmış seksen civarında rivâyet bulunmaktadır.⁴⁶⁷ Vâkıdî Zührî'ye farklı senedlerle ulaşmakla birlikte çoğunlukla onun en mühim râvilerinden olan Ma'mer b. Râşid⁴⁶⁸ ve Zührî'nin yeğeni Muhammed b. Abdullah b. Müslim⁴⁶⁹ vasıtasıyla ona ulaştığı görülmektedir. Bu iki zat aynı zamanda Hz. Peygamber'in hâl tercümesine dair rivâyetler hususunda, Vâkıdî'nin ana kaynaklarını gösteren birleşik senedlerde devamlı müracaat ettiği şahsiyetlerdir. Sınırlarını ve miktarını tesbit etmek güç olmakla birlikte Vâkıdî, Zührî'nin yazılı malzemesinin mühim bir kısmına Zührî'nin yeğeni Muhammed b. Abdullah b. Müslim aracılığıyla ulaşmış ve rivâyet hakkını elde etmiştir.⁴⁷⁰

Hadis ilminin en önde gelen otoritelerinden biri kabul edilen Zührî, 124/741 yılında vefat etmiştir.⁴⁷¹

⁴⁶⁵ Örnekler için bkz. Buhârî, Vahy 1; İman 10, 18, 19, 20, 23, 24; Müslim, İman 237, 238, 242, 254, 256, 272, 276.

⁴⁶⁶ A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 83'ten naklen.

⁴⁶⁷ Zührî'den Vâkıdî'ye intikal eden tarihi rivâyetler için bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, III, 1232.

⁴⁶⁸ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, III, 1239.

⁴⁶⁹ Vâkıdî, a.g.e., III, 1233.

⁴⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlâel*, II, 236.

⁴⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-tarih*, V, 260; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 349-350; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 396, 398;

2.1.2.4.Mûsâ b. Ukbe (141/758)

Zührî'nin talebesi ve takipçilerinden biri olan Mûsâ b. Ukbe'nin uzun adı Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî'dir.⁴⁷² Künyesi Ebû Muhammed'dir.⁴⁷³ Zübeyr b. Avvam ailesinin mevlası⁴⁷⁴ olup doğum tarihi bilinmemektedir.⁴⁷⁵ Fakat çocuk yaşta (68/687) hacca giderken Mekke yolunda sahabeden Abdullah b. Ömer ile karşılaştığına dair rivâyet onun, en uzak bir tahminle 55/674 yılı civarında doğduğunu göstermektedir. Medine'de yaşamıştır.⁴⁷⁶

Mûsâ b. Ukbe, Ümmü Hâlid bint Hâlid, Urve b. Zübeyr, Hişâm b. Urve, Salim b. Abdillâh, Ebû Seleme b. Abdurrahman, Muhammed b. Münkedir, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî ve A'rac gibi bir çok kimseden rivâyette bulunmuştur.⁴⁷⁷ Musâ b. Ukbe, Ma'mer b. Râşid ve Muhammed b. İshâk'ın yanında Zührî'nin meğazi telif eden üç önemli talebesinden birisidir.⁴⁷⁸

⁴⁷² İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, I, 80; Abdülhâdi, *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi el-İmam Ahmed bi-medhin ev zemmin*, I, 420; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 115; Zehebî, *el-Müktenâ fî serdi'l-künâ*, II, 44; *el-Kâşif*, II, 306; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 552; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 70; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbar-i men zeheb*, I, 210; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye fî't-târîh ve't-terâcim ve'l-cuğrâfiyâ ve'r-rehalât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, 638; *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957, XIII, 43.

⁴⁷³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 154; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 115.

⁴⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 154; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 116; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 114; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556.

⁴⁷⁵ Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 69.

⁴⁷⁶ Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 69, 70. A'zamî, Musâ b. Ukbe'nin yaklaşık 60/679 yılında doğmuş olabileceğini zikretmektedir. Bkz. A'zamî, *Dirâsât*, I, 213.

⁴⁷⁷ İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, I, 80; *es-Sikât*, V, 404; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIX, 116-117; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 114-115; *el-Kâşif*, II, 306; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 70.

⁴⁷⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VI, 114-115; *el-Kâşif*, II, 306; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556. Ayrıca bkz. Kitapçı, Zekerîya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler: I*, 194.

Mûsâ b. Ukbe siyer/meğazi yazımında⁴⁷⁹ Medine tarih ekolü'nü⁴⁸⁰ dikkatle takip etmiştir. İsnad konusunda titiz davranmakla birlikte hocası Zührî'nin birleşik sened/metin uygulamasını aynen devam ettirmiştir. O'na çok güvendiğinden dolayı⁴⁸¹ Zührî'den sonraki senedleri zikretmeyerek⁴⁸² senedlerdeki karışıklık ve tahrifleri önlemeye çalışmıştır.⁴⁸³ Olayları tarihlendirmeye özen göstermesi, kronolojik bir sisteme göre hareket ettiğini göstermektedir.⁴⁸⁴ Rivâyetlerinde yazılı ve sözlü vesikalara ver vermiştir.⁴⁸⁵ Abdullah b. Abbas'ın yazdıklarının bir kısmı 98/717 tarihinde vefat eden kölesi Kureyb aracılığı ile Mûsâ b. Ukbe'ye ulaşmıştır. Ayrıca elinde Hz. Peygamber'in Münzir b. Sâvâ'ya gönderdiği mektup gibi orijinal belgeler de bulunmaktadır.⁴⁸⁶

Mûsâ b. Ukbe, tarih sahasındaki gayretini Hz. Peygamber'in meğazisi üzerine yoğunlaştırmıştır.⁴⁸⁷ Bununla beraber o üstadı Şurahbîl b. Sa'd'dan⁴⁸⁸ da yararlanarak Habeşistan'a hicret edenlerin⁴⁸⁹, Akabe beyatına katılanların⁴⁹⁰, Bedir

⁴⁷⁹ Musâ b. Ukbe'nin eseri ve kaynakları hakkında bkz. Schoeler, Gregor, "Musâ b. Uqbas Maghazi", *The biography of Muhammad : the issue of the sources*, (Edited by Harald Motzki), Brill, 2000, 90-95.

⁴⁸⁰ İslâm tarih yazıcılığında belli başlı iki ekol vardır. Bunlar 'Medine Tarih Ekolü' ve 'Irak Tarih Ekolü'dür. Metodları ve temsilcileri için bkz. Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 20-43; Mustafa, Şakir, *et-Tarihü'l-arabi ve'l-müerrihun*, 149-202.

⁴⁸¹ Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 77.

⁴⁸² Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 120, 186, 200, 214, 216, 222.

⁴⁸³ Musâ b. Ukbe, Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî (141/758), *el-Meğazi*, (cem. Muhammed Bakış Ebû Malik), Câmîatü İbn Zühr, Rabat 1994, 353.

⁴⁸⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 74; Horovitz, *el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*, 73; Terhîni, Muhammed Ahmed, *el-Müerrihûn ve't-târih inde'l-arab*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991, 50. Musâ b. Ukbe'nin bazı tarihlendirmeleri hakkında İbn Kesîr'in ciddi tenkitleri olmuştur. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 471, 476, 570; V, 117.

⁴⁸⁵ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, V, 284; Taberî, *Târih*, II, 305.

⁴⁸⁶ Belâzurî, *Futûhü'l-büldân*, 116-117. Ayrıca bkz. Dûrî, *İlmü't-târih*, 27; Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 72; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 41.

⁴⁸⁷ Brockelmann, Carl, *Târihü'l-edebi'l-Arabî*, III, 10. Ayrıca bkz. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 186-189.

⁴⁸⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556.

⁴⁸⁹ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, I, 104; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I, 439; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 74.

savaşında bulunanların⁴⁹¹ listesini tesbit etmiştir. Mâlik b. Enes'in: "*Mûsâ'nın kitabında ismi kayıtlı olan Bedir'e katılmıştır, kayıtlı olmayan Bedir'e katılmamıştır*"⁴⁹² şeklindeki beyanı onun bu konudaki yeterliliğini göstermesi açısından önemlidir.⁴⁹³ Mûsâ b. Ukbe çok fazla olmasa da Emeviler devriyle de ilgilenmiştir.⁴⁹⁴ Rivâyetlerinde şiiri nadiren kullanan⁴⁹⁵ Mûsâ b. Ukbe'nin meğazisinin sahih⁴⁹⁶ ve rivâyetlerinin mevsuk oluşu genel kabul görmüştür.⁴⁹⁷

Musâ b. Ukbe'nin kendisinden sonraki siyer/meğazi yazarlarını ne ölçüde etkilediğini tesbit etmek mümkün görülmemektedir. Dönemin tarihçilerinden İbn İshâk, Mûsâ b. Ukbe'den herhangi bir rivâyette bulunmamıştır. Bu durum da her ikisinin de Zührî'nin talebesi olmaları hasebiyle aralarında tenafüs ihtimalini akla getirmektedir. Yoksa ders arkadaşlarının birbirlerini tanımamaları, eserlerini bilmemeleri düşünülemez.

⁴⁹⁰ Semhûdî, Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed (911/1506), *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, I, 151-152.

⁴⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 318, 326-327.

⁴⁹² İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 556.

⁴⁹³ Musâ b. Ukbe'yi döneminin diğer tarihçilerinden daha önemli kılan özelliklerinden biri de olaylara katılan kimselerin listesini vermesidir. Musâ b. Ukbe, Hz. Peygamber dönemi ile ilgili olarak, ilk Müslüman olanların, Habeşistan'a hicret edenlerin, Akabe biâtına katılanların, Bedir savaşına katılanların, Huneyn ve Mu'te savaşlarında şehid olanların, Meğazi ve Seriyelerin sayısı ve isimleri konularında listeler oluşturmuştur. Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, IV, 224; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, III, 129, 139-140; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I, 467, II, 382; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 74, 161, 334, 337; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 424; II, 237; III, 40; IV, 144; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, I, 223.

⁴⁹⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 85, 168, 312; II, 238; III, 25, 51, 114, 482; VI, 459, 528; VII, 84.

⁴⁹⁵ Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 72; Sezgin, *Fuad Tarîhu't-turâsi'l-Arabî*, I-II, 84.

⁴⁹⁶ İbn Kâdî Şehbe, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Muhammed b. Ömer (789/1385), *Ehâdîsu muntehabe min meğazi Musâ b. Ukbe*, (nşr. Meşhur Hasan Selman), Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1991, 10-15.

⁴⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 404; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 214, *Tezkira*, I, 148; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 552; Kannevcî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddık Hasan Han (1307/1890), *Ebcedü'l-ulûm*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1978, II, 514.

Ünlü tarihçi Vâkıdî de “*el-Meğazi*” isimli eserinde Mûsâ b. Ukbe’den çok az (beş) rivâyette bulunmuştur.⁴⁹⁸ Bu rivâyetlerin bir kısmı (ikisi) İbn Ebî Sebre,⁴⁹⁹ diğer bir kısmı (üçü) ise Mûsâ b. Ukbe’nin yeğeni İsmâil b. İbrâhim b. Ukbe vasıtasıyla Vâkıdî’ye ulaşmıştır.⁵⁰⁰ Rivâyetlerin sayısı az olmasına rağmen, Mûsâ b. Ukbe’nin yeğeni aracılığıyla nakledilenler metin yönünden daha uzundur. Mesela bu rivâyetlerden, Mekke’nin fethi ile ilgili olanı beş, Tebuk gazvesi esnasında Hâlid b. Velid’in komutasında Dûmetü’l-cendel’in reisi Ukeydir b. Abdülmelik’e karşı yapılan seriyye ile ilgili olanı otuz sayfa civarındadır. Bu rivâyetlerden ve rivâyeti nakleden İsmâil b. İbrâhim b. Ukbe’nin Vâkıdî’nin *Kitâbü’l-Meğazi*’sinin ana kaynakları arasında bulunmasından,⁵⁰¹ Mûsâ’nın meğazi konulu kitabının İsmâil vasıtasıyla Vâkıdî’nin eline geçtiğini tahmin etmek güç değildir. Vâkıdî’nin Mûsâ b. Ukbe’nin hem rivâyet malzemesinden hem de tarzından istifade ettiği söylenebilir. Çünkü Mûsâ b. Ukbe vefat ettiğinde (141/758)⁵⁰² Vâkıdî henüz on bir yaşındaydı.⁵⁰³ İbn Sa’d da Vâkıdî kanalı ile Musâ b. Ukbe’nin rivâyetlerini oldukça sık kullanmıştır.⁵⁰⁴ Bu bilgilerden hareketle Musâ b. Ukbe’nin, siyer/meğazi yazıcılığına, içerik yönünden kısmî bir etkisinin olduğundan söz edilebilir. Hadis ilmi açısından da rivâyetleri ve verdiği tarihi bilgilerle önemli bir yere sahip olan

⁴⁹⁸ Vâkıdî, *Kitâbü’l-Meğâzi*, I, 144; II, 849, 850; III, 890, 1025.

⁴⁹⁹ Vâkıdî, a.g.e., II, 849, 850.

⁵⁰⁰ Vâkıdî, a.g.e., I, 144; III, 890, 1025.

⁵⁰¹ Vâkıdî, a.g.e., I, 2.

⁵⁰² Musâ b. Ukbe’nin ölüm tarihi için bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 405; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fi esmâi’r-ricâl*, XXIX, 119, 121; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VI, 117; *el-İber fi haber-i men gaber*, I, 192; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 552; Suyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, I, 70; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb fi ahbar-i men zeheb*, I, 209.

⁵⁰³ İbn Hacer, *Takrîb*, 552.

⁵⁰⁴ Horovitz, *el-Meğazi’l-ülâ ve müellifuhâ*, 72.

Musâ b. Ukbe'nin farklı isnâdlarla (çoğu zaman Nafi' ve Zührî tarikiyle) Buhârî'nin Sahih'inde 64⁵⁰⁵, Müslim'in Sahih'in de ise 44⁵⁰⁶ rivâyeti bulunmaktadır.

2.1.2.5. Muhammed b. İshâk (151/768)

Zührî'nin siyer/meğazi sahasında eser veren öğrencilerinden birisi de Muhammed b. İshâktır. O, telif ettiği “*Kitâbü'l-Meğazi*” isimli eseriyle bütün seleflerinin ve çağdaşlarının şöhretini geride bırakmıştır. Nesebi hakkında Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr⁵⁰⁷, İbn Kevsân⁵⁰⁸, İbn Habbâz⁵⁰⁹ ve İbn Cebbâr⁵¹⁰ şeklinde farklı görüşler vardır. İbn İshâk'ın künyesi olarak Ebû Bekr⁵¹¹ ve Ebû Abdillâh⁵¹² olmak üzere iki farklı rivâyet bulunmaktadır.

Muhammed b. İshâk b. Yesâr'ın büyük dedesi Yesâr, Aynu't-temr esirlerindendir. Hâlid b. Velid (21/642), Irak'ta Aynu't-temr kilisesinde Kisrâ'nın elinde rehin bulunan Arap çocuklarını bulur (12/633). Bu çocuklar rehin olmaktan kurtarılır, Şam ve Irak'a ailelere dağıtılır. İşte neseb bilgini el-Kelbî'nin (204/819) dedesi ile Muhammed b. İshâk'ın dedesi onlardandır. Herhalde bu sebepten, bazı şarkiyatçılar

⁵⁰⁵ Örnekler için bkz. Buhârî, Vudû 51; Gusl 20; Salât 89, 97; Ezan 42, 81; Sıfatü's-Salât 5.

⁵⁰⁶ Örnekler için bkz. Müslim, İman 274; Salâtü'l-müsâfirîn 214, 227, 306; Cenâiz 100; Zekât 22, 78.

⁵⁰⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 33; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26.

⁵⁰⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 33; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26.

⁵⁰⁹ Sehâvî, *Tuhfe*, II, 447.

⁵¹⁰ Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, VI, 8.

⁵¹¹ Müslim, *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*, I, 120; Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musâ b. Haddâd (322/934), *ed-Duafâü'l-kebîr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, IV, 23; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 191; İbn Hibbân, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, I, 139; *es-Sikât*, VII, 380; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 33; *Tezkira*, I, 108; *el-Kâşif*, II, 156; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26; Sehâvî, *Tuhfe*, II, 447.

⁵¹² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 33; *el-Kâşif*, II, 156; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Lisânü'l-mîzân*, Müessesetü'l-İlm li'l-Matbûât, Beyrut 1971/1390, VII, 351; *Tehzîb*, V, 26; Sehâvî, *Tuhfe*, II, 447.

İbn İshâk'ın dedesinin Hıristiyan olduğunu iddia eder.⁵¹³ Ancak kilisede rehin tutulan Arap çocuklarının Hıristiyan olduğu konusunda herhangi bir delil yoktur. İncil'i iyi bilen İbn İshâk bu malumatı döneminin bilginlerinden öğrenmiştir.

İbn İshâk ailesi, Kays b. Mahreme b. Muttalib b. Abdümenaf'ın mevalisidir. Çünkü Aynu't-temr kilisesinden Hâlid b. Velîd tarafından alınan çocuklar arasında bulunan İbn İshâk'ın dedesi Yesâr, Kays b. Mahreme'ye verilmiştir. Bilahere Yesâr'ın Müslüman olduğu ve efendisinin ona Hıyâr ismini verdiği belirtilir.⁵¹⁴ Bu nedenle İbn İshâk'a el-Mahremî, el-Kuraşî, el-Muttalibî ve el-Medenî gibi çeşitli nisbet isimleri verilir.⁵¹⁵

İbn İshâk 85/704 yılı civarında Medine'de doğmuştur.⁵¹⁶ İlimle iştigal eden bir ailede dünyaya gelen İbn İshâk⁵¹⁷ yaklaşık otuz yıl Medine'de yaşamıştır. Burada Enes b. Mâlik ile Saîd b. el-Müseyyib'in ilim halkasına katılmıştır. Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddîk, Ebân b. Osman b. Affân, Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Abdurrahman b. Hürmüz el-A'rac, Abdullah b. Ömer'in azadlı kölesi Nâfi', Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zühri ve daha başkalarından rivâyet almıştır. Ayrıca Âsım b. Katâde'den, Abdullah b. Ebî Bekr'den, Urve b. Zübeyr'in öğrencisi Yezîd b. Rûman'dan ilim tahsil etmiştir.⁵¹⁸ Muhammed b. Ebî Ahmed ve Muğîre b. Lebîd'in tefsir ve Vehb b. Münebbih'in israiliyat ile ilgili kitaplarını okumuştur.⁵¹⁹

⁵¹³ Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 593; Brockelmann, Carl, "İbn İshâk", İA (MEB), V-2, 752. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 321; Taberî, *Târîh*, IV, 193.

⁵¹⁴ İbn İshâk, *Siyer*, 20-22, (M. Hamidullah'ın Önsöz'ü.)

⁵¹⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 343, el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 216; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 468.

⁵¹⁶ İbn İshâk'ın yaklaşık 85/704 yılı civarında doğduğunun delilleri için bkz. Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 76-77.

⁵¹⁷ Fayda, Mustafa, "İbn İshâk", DİA, XX, 93-96.

⁵¹⁸ Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 77.

⁵¹⁹ Ebî Hâtım, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 191; Halîlî, Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdullah b. Ahmed (446/1054), *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, (thk. Muhammed Saîd b. Amr İdrîs), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989, I, 296; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 218; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-*

Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında ise, Abde b. Süleyman, Abdullah b. Nümeyr, Seleme b. Fadl er-Râzî, Cerîr b. Hâzım, Harun b. Ebî İsa, Yunus b. Bükeyr el-Kûfî, Ziyâd b. Abdillâh el-Bekkâî gibi kimseler bulunmaktadır.⁵²⁰ İbn İshâk'ın râvileri üzerini kapsamlı bir çalışma yapan Tarâbişî, bu sayıyı meçhullerle beraber yüz otuz bire çıkarmaktadır.⁵²¹

İbn İshâk, uzun bir süre Medine'de kaldıktan sonra 115/733'te İskenderiye'ye göç etmiştir. Burada Mısır hadis ekolünün en önemli şahsiyetlerinden Yezîd b. Ebî Habîb'in (128/745) hadis derslerine katılır. Birkaç yıl sonra doğum yeri olan Medine'ye döner, 132/749 yılında Süfyan b. Uyeyne (198/814) ile karşılaşır. Medine'deyken hocası Zührî, İbn İshâk'ın ilmî kifâyetini ilan eder.

İbn İshâk, daha sonra Bağdat'a göçmek zorunda kalmıştır. Kısa bir süre el-Cezîre, Kûfe ve Rey'de kalır; 146/763 yılında Bağdat'a tekrar döner. Hocası Zührî'den farklı olarak Emevilerle münasebet içerisinde değildir. Ancak Bağdat'a gidişinin Abbasilerin iktidara gelişinin etkisiyle olduğu da söylenemez.⁵²²

İbn İshâk, 150/767 veya 151/768 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁵²³

İbn İshâk, Medine'de Hişâm b. Urve'nin⁵²⁴ ve Mâlik b. Enes'in (179/795)⁵²⁵ hasmane tavırlarıyla karşılaştı.⁵²⁶ İbn İshâk, Hişâm'ın babası Urve b. Zübeyr'in rivâyetlerini Zührî

eser, I, 55; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIV, 406-410; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 34; *Tezkira*, I, 172; *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 56; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26; Sehâvî, *Tuhfe*, II, 448; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 82.

⁵²⁰ Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 191; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIV, 410-411; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 35; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 82.

⁵²¹ Tarâbişî, *Muta'*, *Ruvâtu Muhammed b. İshâk b. Yesâr fî'l-Meğazî ve's-Siyer ve Sâiri'l-Mervîyyât*, Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 1994, 22. Râvilerin şehirlere göre tasnifi için bkz. 25-27.

⁵²² Horovitz, *İlk Siyer, Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 77.

⁵²³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII, 322; İbn Hacer, *Takrîb*, 467.

⁵²⁴ Hişâm b. Urve, eleştirisel yönü çok gelişmiş bir kimsedir. Dönemin halifelerine bile sözünü esirgememiştir. Örnekler için bkz. Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkâr b. Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit (256/870), *Cemheratü nesebi Kureyş ve ahbârihâ*, (thk. Mahmûd Muhammed Şakir), Dârü'l-Beyânî'l-Arabî, Kahire 1961/1381, 291-293, 299-304. Urve, İbn İshâk için ise "yalancıdır" demiştir. Bkz. Ukaylî,

aracılığıyla biliyordu. Bu sebeple eserlerinde Urve b. Zübeyr'in malumatından çokça yararlandı. Aslında Hişâm b. Urve, Zührî ve Yezîd b. Ebî Habîb, üçü İbn İshâk'ı Urve b. Zübeyr'e ulaştıran en önemli râvilerdir.

J. Horovitz, İbn İshâk'ın "*el-Mebde' ve'l-meb'as ve'l-meğazi*" kitabını tamamen Halife Mansur'un (158/775) emri ile yazdığını söylemenin mümkün olmadığını ifade eder. Çünkü, İbn İshâk küçüklüğünden beri hadis rivâyeti ile meşgul olmuştur. Hz. Peygamber'in siyerine ait bilgi ve vesikaları derin bir alaka ile toplamıştır.⁵²⁷ Hatta bu çalışmaları esnasında bir süre Medine'nin hadis bilginleriyle, özellikle Mâlik b. Enes ile ihtilafa bile düşmüş, şîi olmak, çeşitli menkibe ve şiirlerin düzenleyicisi olmasından şüphe edilerek tenkit edilmiştir.⁵²⁸ Oysa İbn İshâk, kitabındaki rivâyetleri hadis isnâdı esasına göre yazmaya çalışmıştır.⁵²⁹ Kitabındaki hadislerin senedlerine bakarak onun eserini Medine ve Mısır'da topladığı rivâyetlere istinat ederek yazdığı söylenebilir.⁵³⁰ Diğer taraftan eserinde Irak râvilerinin isimlerine yer vermediği ve Hz. Abbas'la ilgili Abbasileri pek memnun etmeyecek

Duafâ, IV, 23; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 193; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 38; *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 57.

⁵²⁵ İmâm Mâlik, İbn İshâk için tavrını "*Deccâllerden bir deccâl*" diyecek kadar ileriye götürmüştür. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VI, 103; İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 60; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 38; *Tezkira*, I, 173; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 27.

⁵²⁶ İmâm Malik ve Hişâm b. Urve'nin İbn İshâk'a olan husumetinin sebepleri için bkz. İbn İshâk, *Siyer*, 20-22, (M. Hamidullah'ın Önsöz'ü.)

⁵²⁷ Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 80-81.

⁵²⁸ İbn İshâk, a- Yalan söylemek, b- Gayr-ı İslâmî kaynakları kullanmak, c- Tedlis yapmak, d- Nisbet edildiği kişilere aidiyeti şüpheli şiirler rivâyet etmek, e- Meçhul ve zayıf râvilerden münker şeyler rivâyet etmek, f- Şîi ve kaderî olmak, g- Hüccet olmamak, h- Abbasilerin tesiri altında kalmak gibi hususlarda tenkit edilmiştir. Farklı eleştiriler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 242; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 470; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 41; Ebû Suaylik, Muhammed Abdullah, *Muhammed b. İshak*, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 1994/1415, 31.

⁵²⁹ Hamâde, Faruk, *Mesâdirü's-sîreti'n-nebeviyye ve takvîmuhâ*, Dârü'l-Beyzâ - Dârü's-Sekâfe, Ribât 1989/1410, 95-96.

⁵³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 58-59.

rivâyetlere yer verdiği de görülmektedir.⁵³¹ Bu yüzden onun şîf olma ihtimali pek sıhhatli görülmemektedir.

A. Dürî'ye göre siyer ve meğazinin tekamül seyri izlenip İbn İshâk'a gelindiğinde “*muhaddis tarihçiler*” devrinin kapandığı “*tarihçi muhaddisler*” devrinin başladığı görülmektedir.⁵³² İbn İshâk'tan itibaren siyer ve meğaziye dair kitaplarda hadis rivâyetleri ile birlikte israiliyat ve mahalli kıssalar yer almaya başlamıştır. Siyer ve meğazinin sade ve açık üslûbuna, mübalağalar karışır olmuştur.⁵³³

İbn İshâk'ın tarihi olayları birleşik sened/metinle anlatma metodunu kullanmada hocası Zührî'yi takip ettiği görülmektedir.⁵³⁴ Muhaddislerin İbn İshâk'a yönelttiği en büyük eleştiri, onun hadisleri tedlis ettiği noktasında toplanmıştır.⁵³⁵ Oysa ki bu durum tamamen hadis ile tarih arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Hadiste, bütün öğeleri birbirine bağlı bir anlatım istenmemektedir. Belki bir râvinin, naklettiği rivâyeti bildiğine şهادeti istenmektedir. Tarih ilminde ise, olayı tam olarak birbirine bağlamak ve senedleri, açıklamaları tekrarlamadan ortaya koymak esastır.⁵³⁶ Bu mesele İbn İshâk'ın buluşu değildir. Aynı şeyi daha önce

⁵³¹ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 7.

⁵³² İzmirli İsmail Hakkı da benzer bir tasnifle tarihçileri “*Muhaddis/Fakih Tarihçiler*” ve “*Nahiv/Edebiyatçı Tarihçiler*” olmak üzere ikiye ayırarak birincilerin ikincilerden güvenilirlik açısından daha önde olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İzmirli, İsmail Hakkı, *Siyer-i celîle-i nebeviyye*, 46-47.

⁵³³ Dürî, *İlmü't-târih*, 27-30.

⁵³⁴ Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîretü İbn Hişâm*, II, 396-402.

⁵³⁵ Ukaylî, *Duaîfâ*, IV, 28; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 470; IV, 59; Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halîl b. Keykeldî b. Abdullah (761/1359), *Câmiü't-tahsîl fî ahkâmî'l-merâsîl*, (thk. Hamdî Abdülmecîd Selefi), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1986, s. 261; İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim (826/1423), *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*, (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998/1419, 274; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Tabakâtü'l-müdebbisîn*, (thk. Asım b. Abdullah Karyûtî), Mektebetü'l-Menar, Zerkâ 1983, 51.

⁵³⁶ Fayda, Mustafa, “İbn İshâk”, *DİA*, XX, 94-95.

Urve⁵³⁷ de Zührî de başarıyla uygulamışlardır.⁵³⁸ Nitekim Buhârî'nin Sahih'inde, Zührî'den alınmış rivâyetlerde bunun örneklerine de rastlamak mümkündür. Mesela bir rivâyette Zührî'nin, “*her bir râvi, bana bu hadisin bir kısmını rivâyet etti, bazısı bazısından daha anlayışlı idi. Ben, herkesin bana anlattıklarını bir araya getirip topladım*”⁵³⁹ dediği kaydedilmektedir.

İbn İshâk, Zührî'nin en olgun öğrencilerindendir. Tarihi anlatımda Zührî'nin yolunu izleyen İbn İshâk'ı, Zührî de diğer öğrencilerinden farklı bir yere koymaktadır.⁵⁴⁰ Zührî'nin İbn İshâk'ın meğazi ile ilgili rivâyetlerini Âsım b. Ömer vasıtasıyla elde ettiği bilgisinden⁵⁴¹ hareketle aralarındaki hoca-talebe ilişkisinin karşılıklı olduğu da söylenebilir.

İbn İshâk'ın tarih sahasındaki en önemli telifi “*Kitâbü'l-Mebde' ve'l-meb'as ve'l-meğazi*” isimli eseridir. Bu kitap, “*Kitâbü'l-Meğazi*”, “*Kitâbü's-Siyer ve'l-meğazi*” isimleri ile de bilinir.⁵⁴² Her ne kadar İbn İshâk'ın kitabı, onun elinden çıkmış şekliyle bize kadar gelmemişse de kitabın önemli bir kısmı M. Hamidullah'ın gayreti ile ilim alemine kazandırılmıştır.

İbn İshâk, Juynboll tarafından isnâd kullanmama ve zayıf rivâyetler üretme gerekçesiyle itham edilmiştir.⁵⁴³ Onun bir araya getirdiği malzemenin bolluğu ve çeşitliliği, onu yeterli

⁵³⁷ Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, (cem. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü't-terbiyeti'l-Arabî, Riyad 1981, 120, 147, 172, 174, 192, 207, 216. Ayrıca bkz. Taberî, *Târîh*, III, 36, 163-164, 220; İbn Hacer, *Fethü'l-bâri*, VII, 353, 421.

⁵³⁸ Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, II, 336-337.

⁵³⁹ Buhârî, Şehâdât 15. Örnekler için bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, I, 2, 354; III, 408.

⁵⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 191; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIV, 412; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 36; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 26.

⁵⁴¹ İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyünü'l-eser*, I, 56; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXIV, 416; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 39; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 27.

⁵⁴² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 142.

⁵⁴³ Juynboll, G.H.A., “İlk Devir İslâm Toplumunun Isnâd Kullanma Yöntemleri”, *Oryantalistik hadis araştırmaları : makaleler*, (der. ve çev. Mustafa Ertürk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 85, 118.

derecede güvenilir olmayan bazı rivâyetleri kabul etmeğe mecbur bırakmış olsa da⁵⁴⁴ bu onun bizzat kendisinin böyle rivâyetler imal ettiğini kesinlikle göstermez. Nitekim, İbn İshâk'ın isnâd kullanımı ile ilgili bir makalesi bulunan J. Robson: “Eğer İbn İshâk, muttasıl isnâdlar elde edemedi ise, bunu açıkça göstermesi tabiidir ve böyle isnâdlar verdiği zaman onun yalan söylediğini kabul etmek güçtür.”⁵⁴⁵ demektedir. İbnü'l-Medînî ve İbn Hibbân ise İbn İshâk'ın doğrudan rivâyette bulunabileceği kaynaklara bir başka râvi vasıtasıyla ulaşmasını onun doğruluğunun ve adaletinin şöhretine delil olarak yorumlamaktadırlar.⁵⁴⁶ Nitekim İbn İshâk'ın, İbn Hişâm rivâyetinde tekrarları ile beraber yaklaşık 560 sened zikretmesi onun sened ilminin kurallarını bildiğini ve senede verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte İbn İshâk'ın bazan telifik yaptığı⁵⁴⁷ ve bazı rivâyetlerinde senedi haberin sonunda verdiği⁵⁴⁸ de görülmektedir.

İbn İshâk, rivâyetlerinde vesika kullanımına ayrı bir önem vermiştir. Bu konuda vesikanın güvenilir olmasına dikkat etmiş ve çapraz sorgulamalar yapmıştır. Mesela Yezîd b. Ebî Habîb'in Resûlullah'ın krallara gönderdiği elçilerle ilgili bir rivâyetinin sıhhatini Zührî'ye danışması⁵⁴⁹ bunun bir örneğini teşkil etmektedir. İbn İshâk eserinde bir çok vesikaya yer vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Resûlullah'ın Habeş melikine mektubu⁵⁵⁰ ve onun

⁵⁴⁴ Vida, Della, “Sîre”, İA (MEB), X, 701.

⁵⁴⁵ Robson, James, “İbn İshâk'ın Isnâd Kullanışı I”, (çev. Talat Koçyiğit), AÜİFD, X (1962), 125.

⁵⁴⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 384; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 51; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 28-29. Bu konuda en dikkat çeken râvi Zührî'dir. İbn İshâk, Zührî'den doğrudan rivâyette bulunma imkanına sahipken bazen ondan farklı râviler vasıtasıyla haber naklinde bulunmuştur. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 223, 321.

⁵⁴⁷ Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 588, 605, 606; III, 51, 60, 184, 281; IV, 516; İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abîde en-Nemerî (262/876), *Târîhü'l-Medîneti'l-Münevvere: Ahbârü'l-Medîneti'l-Münevvere*, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), Dârü'l-İsfahânî, Cidde 1973, I, 328; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 105, 109, 111, 112, 181.

⁵⁴⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 661.

⁵⁴⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 607.

⁵⁵⁰ Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 131-132.

cevabı⁵⁵¹, Medine Sözleşmesi⁵⁵², Hudeybiye anlaşması⁵⁵³, Resûlullah'ın Kisra'ya mektubu⁵⁵⁴, Hâtıb b. Beltaa'nın mektubu⁵⁵⁵, Müseylime'nin Resûlullah'a⁵⁵⁶, Resûlullah'ın da ona cevabî mektubu⁵⁵⁷, Resûlullah'ın Sakiflilere yazdığı mektub.⁵⁵⁸

İbn İshâk, şiir kullanımı noktasında tenkitlere maruz kalmıştır.⁵⁵⁹ Fakat onun şiir kullanımında tarihi objektiflik anlayışının şiir rivâyetlerine de yansıdığı görülmektedir. Bu anlayıştan dolayı eserinde müşrik şiirlerine, müşrikleri öven, Resûlullah ve ashabını yeren şiirlere de rastlamak mümkündür.⁵⁶⁰ Ayrıca İbn İshâk şiiri istişhad (delil getirme) için kullandığı⁵⁶¹ ve bazı tercihlerini şiirle dile getirdiği⁵⁶² görülmektedir.

İbn İshâk, çağdaşı Musâ b. Ukbe gibi neseb listelerine önem vermiş ve hâdiselere konu olan şahısların neseplerini zikretmiştir.⁵⁶³ İbn Kesîr'in onu neseb âlimi olarak da kabul etmesi⁵⁶⁴ bu konudaki yetkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Neseb listelerinin hazırlanmasında kabile nesebcilerine baş vurduğu⁵⁶⁵ gibi divan kayıtlarını da incelediği⁵⁶⁶ görülen İbn İshâk'ın bu kayıtlara Abbâsî sarayına intisabından sonra Bağdat'ta ulaştığı kuvvetle muhtemeldir. İbn İshâk'ın oluşturduğu listelerden bazıları şunlardır: İlk Müslüman olanların

⁵⁵¹ Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 132.

⁵⁵² İbn Hişâm, *Sîre*, II, 501-504.

⁵⁵³ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 317-319.

⁵⁵⁴ Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 133.

⁵⁵⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 398; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 155.

⁵⁵⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 600; Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 203.

⁵⁵⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 600-601.

⁵⁵⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 543; Ebû Dâvûd, Harac 36.

⁵⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 242; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 41; Ebû Suaylik, *Muhammed b. İshak*, 31.

⁵⁶⁰ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 174-177; II, 637, 651; III, 10-11, 45-46, 52, 54, 61, 68, 75-76, 91-92, 129-131, 136-137, 139-140, 141-142, 143-144; IV, 637.

⁵⁶¹ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 596; III, 310-311.

⁵⁶² İbn Hişâm, *Sîre*, III, 311.

⁵⁶³ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 21, 222-223.

⁵⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 553.

⁵⁶⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 11, 76, 91.

⁵⁶⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 507.

listesi⁵⁶⁷, Münafıkların listesi⁵⁶⁸, Habeş hicretine katılanların listesi⁵⁶⁹, Medine'ye ilk hicret edenlerin listesi⁵⁷⁰, Bedr savaşına katılanların listesi⁵⁷¹, Uhud'da şehid olanların listesi⁵⁷², Mu'te savaşında şehid olanların listesi⁵⁷³, Mescid-i Dırâr'ı yapanların listesi.⁵⁷⁴

İbn İshâk eserinde, mitolojiden⁵⁷⁵ sosyal hayata dair anlatılara⁵⁷⁶, dini hayattan⁵⁷⁷ delâilü'n-Nübüvve haberlerine⁵⁷⁸ kadar çok geniş bir sahada rivâyetlere yer vermiştir. Anlatmış olduğu olayları yer⁵⁷⁹ ve zaman⁵⁸⁰ açısından kayıtlar altına almış, az da olsa bazı rivâyetleri tenkit ederek⁵⁸¹ kendi yorumları⁵⁸² ile değerlendirmeye tabi tutmuştur.

İbn Hişâm (218/813), İbn İshâk'ın eserini Ebû Zeyd b. Abdullah b. Tufeyl el-Bekkâi el-Âmirî'nin (183/799) rivâyeti ile almıştır.⁵⁸³ İbn Hişâm, İbn İshâk'ın eserini bazı ayıklamalar yaparak yeniden düzenlemiştir. Özellikle eserin “*el-Mebde*” kısmında zayıf bulunduğu

⁵⁶⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 240-260; Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 541.

⁵⁶⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 519-527.

⁵⁶⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 365-369.

⁵⁷⁰ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 472.

⁵⁷¹ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 677-706.

⁵⁷² İbn Hişâm, *Sîre*, II, 122-126.

⁵⁷³ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 388-389.

⁵⁷⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 530

⁵⁷⁵ Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 27-28, 36-37; Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, I, 526.

⁵⁷⁶ Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 132, 147, 180, 224; II, 618; III, 173, 294.

⁵⁷⁷ Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 23, 33, 47, 82, 85, 111, 146, 199; Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, I, 567; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 587-588, 710-711.

⁵⁷⁸ Örnekler için bkz. İbn İshâk, *Siyer*, 26-28, 63, 92-93, 101-102, İbn Hişâm, *Sîre*, I, 159, 179, 211-212, 217, 234; II, 390, 409, 600, 670; III, 217-219; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 670, 711-712, 714-715,

⁵⁷⁹ İbn İshâk, nakletmiş olduğu hadiselerle konu olan yerlerin coğrafi özelliklerini detaylarıyla vermeye çalışmıştır. Buradan hareketle onun bu yerleri bizzat gidip gördüğünü söylemek mümkündür. Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 34, 113, 148-150; II, 491-492, 598-599, 613-616; III, 184, 280, 324, 330; Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 340-341.

⁵⁸⁰ İbn İshâk, nakletmiş olduğu hadiseleri tarihlendirmeye özen göstermiştir. Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 158, 240, 342; II, 416, 590, 612; III, 43, 60, 100-102, 203, 279, 308, 328; IV, 370, 373, 437, 543, 606; İbn Kuteybe, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, 158; Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, II, 11, 139.

⁵⁸¹ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 159, 239; IV, 607; Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, I, 533-534; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 20.

⁵⁸² İbn Hişâm, *Sîre*, I, 113, 183; II, 428, 668.

⁵⁸³ Sehâvî'ye göre Bekkâi'nin rivâyeti, İbn İshâk'ın diğer önemli râvilerinden Yunus b. Bukeyr eş-Şeybanî'nin (199/814) rivâyetinden daha sağlamdır. Bkz. Sehâvî, *el-İ'lân*, 158.

kısımları çıkarmıştır. Eser, İbn Hişâm'ın elinden geçtikten sonra tarihçiler arasında daha çok hüsn-ü kabul görmüştür.⁵⁸⁴

İbn İshâk'ın “*Târîhü'l-hulefa*”⁵⁸⁵, “*Kitâbü'l-Fütüh*”⁵⁸⁶ ve “*Kitâbü's-Sünne*”⁵⁸⁷ isimli üç meşhur eseri daha bulunmaktadır.

İbn İshâk'ın *Kitâbü'l-Meğazi* isimli eseri, selefleri ve çağdaşları için örnek bir çalışma olmuştur. İbn İshâk, kendisinden önce amatörce yapılan siyer/meğazi çalışmalarını içerik ve yöntem bakımından disiplin altına almıştır. Siyer/meğazi haber anlatımında kronoloji ve birleşik sened/metin unsurlarını kullanmada gösterdiği yetkinlik kendisinden sonrakilerde bu metodun siyer anlatım tarzı olarak benimsenmesini sağlamıştır.

İbn İshâk'ın siyer/meğazi rivâyetleri yanında âlemin yaratılışı, geçmiş peygamberlerin haberleri gibi konulara da girerek bir genel tarih oluşturma çabası, daha sonraki dönemlerde bu literatürün özellikle kaynak ve içerik açısından genişlemesine sebep olmuştur. Onun diğer milletlerin tarihlerini kendi kaynaklarından araştırma gayreti, eserinde Tevrat ve İncil kaynaklı söylemlere yer vermesi, İslâm tarih yazıcılığında kaynak genişlemesine ve bu kaynakların daha yoğun olarak kullanılmasına sebep olmuştur. İbn İshâk'ın rivâyetler hakkında fazla bir tenkit, tahlil ve tercih yapmamasından hareketle daha sonrakiler de aynı tarzı benimseyerek İslâm tarihçiliğinin karakteristik özelliği olan “*rivâyetçi tarih*” anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olduğu söylenebilir.

⁵⁸⁴ Dûrî, *İlmü't-târîh*, 31-32.

⁵⁸⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 142.

⁵⁸⁶ Bu eser Vâkıdî'nin, “*Fütûhu'l-Mısır ve arz-rabî'a*” ile “*Fütûhu'l-furs*” adlı kitaplarının temel kaynağıdır. Bkz. Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, III, 11-14; Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turâsi'l-Arabî*, I-2, 91.

⁵⁸⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 48; Brockelmann, Carl, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, II, 11. İbn İshâk'ın başka eserleri için bkz. Ebû Suaylik, *Muhammed b. İshak*, 36; Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/823), *Kitâbü'r-ridde*, (thk. Mahmûd Abdullah Ebû'l-Hayr), Dârü'l-Furkân, Amman, ts., (takdim) 21.

İbn İshâk'ın tarih sahasındaki etkisini en yakın çağdaşı olan Vâkıdî'de görmek mümkündür. Vâkıdî, İbn İshâk'ın tarihe ait malzemesinden ve konuları işleme tarzından etkilenmiştir. İbn İshâk'ın tersine Vâkıdî, israiliyata fazlaca önem vermeyerek, meğazi bilgilerinin yanında tarih çalışmalarına İslâm öncesi yakın cahiliye devri ile başlamıştır. Olayları tarihlendirmeyi prensip edinen Vâkıdî'nin bu konuda çok titiz davrandığı, şiirlere İbn İshâk kadar önem vermediği, tarihi anlatımda birleşik sened/metin kullanmayı bir metod olarak benimsediği ve bunu geliştirip yerleştirdiği⁵⁸⁸ görülmektedir. Bununla beraber isnâda İbn İshâk'tan daha fazla önem verdiği de bilinen bir gerçektir.

Hadis ilmine katkılarının yanında vermiş olduğu tarihi bilgilerle de kendisinden sonrakiler için vazgeçilmez bir kaynak olan Muhammed b. İshâk'ın Buhârî'nin Sahih'inde -çoğu tarihi konularla ilgili- mutâbaaten ve ta'likten 12⁵⁸⁹, Müslim'in Sahih'in de ise 5⁵⁹⁰ rivâyeti bulunmaktadır.

Burada, râvîlik/tarihçilik özelliklerinden ve metodlarından bahsetmiş olduğumuz kişilerin yanı sıra genel olarak h. 200 yılına kadar hadisçi/tarihçi olarak tanınmış ve eser vermiş olan diğer bir kısım müellif ve eserlerine de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Fred McGraw Donner'ın "*The Beginnings of Islamic Historical Writing/İslâm Tarih Yazıcılığının Başlangıcı*" isimli eserinde bir liste halinde bulmanın mümkün olduğu⁵⁹¹ bu müellif ve eserlerine tez sınırlarını zorlayacağı düşüncesiyle yer veremiyoruz. Ancak konu ile ilgili F. Rosenthal'ın da İbn Nedîm

⁵⁸⁸ Vâkıdî'nin dönemine gelindiğinde birleşik sened/metin kullanma yaygınlaş ve herkesin uyguladığı bir metod halini almıştır. Bkz. İbn Zebâle, Muhammed b. Hasen, *el-Müntehab min kitâbi ezvâci'n-nebî (s.a.s)*, (thk. Ekrem Ziya Ömeri), el-Câmiâtü'l-İslâmiyye, Medine 1981/1401, 24.

⁵⁸⁹ Örnekler için bkz. Buhârî, Ezân 38; Zekât 50; Ebvâbu'l-muhsar ve cezâi's-Sayd 23; Musakât 18; İtk 4; Şurût 4; Menâkıbü'l-ensâr 28; Meğazi 1, 29, 32; Zebâih ve's-Sayd 27; Hudûd 18.

⁵⁹⁰ Örnekler için bkz. Müslim, Müslim, Salât 213; Salâtü'l-müsâfirîn 293; Cum'a 52; Hac 78; Eyman 28; Hudûd 31.

⁵⁹¹ Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, 297-306.

(385/995) ve Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (460/1067) “*el-Fihrist*” isimli eserlerinden istifade ederek ilk dönem tarih çalışmalarını yazar ve konularına göre tasnif etmiş olduğunu da⁵⁹² belirtmeden geçemeyeceğim.

2.2. Maddî Kaynaklar

2.2.1. Hadis ve Tarih Kitapları

Birinci bölümde hadis ve tarih ilimlerinin başlangıç ve gelişim dönemleri üzerinde durmuş, ikinci bölümde ise Ebân b. Osman, Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zührî, Mûsâ b. Ukbe ve İbn İshâk gibi hadis ve tarih ilimlerinde ihtisas sahibi âlimleri tanıtmıştık. Hadis ile tarih ilimleri arasındaki ilişkiyi daha iyi anlayabilmek için bu bölümde ilk üç asırda meydana getirilen hadis ve tarih kitaplarının yazılış gayeleri ve kısaca muhteva değerlendirmeleri yapılacaktır.

2.2.1.1. Hadis Kitapları

Hadislerin yazımı/kayıt altına alınması kısmen Hz. Peygamber hayatta iken başlamıştır.⁵⁹³ İsnad sistemi sayesinde hadislerin yazımı ve güvenli bir şekilde daha

⁵⁹² Rosenthal, Franz, *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, 273-316. Ayrıca mevzuyla alakalı olarak Taşköprülüzade'nin (968/1561) “*Miftahü's-seâde*” ve Kâtip Çelebi'nin (1067/1657) “*Keşfü'z-zunûn*” isimli eserlerinde de birçok tarihi kaynağa yer verilmektedir. (Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 1.)

⁵⁹³ Hadislerin Hz. Peygamber zamanında yazılmasıyla alakalı tartışmalar için bkz. Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turâsi'l-arabî*, II, 8; *Buhârî'nin Kaynakları*, 213-362; Halil, İmaduddin, *İslâm Tarihi- Bir Yöntem Araştırması*-, 121-122.

sonraki nesillere aktarımı sağlanmaya çalışılmıştır. Biz burada ilk ilk üç asırda meydana getirilen hadis çalışmaları hakkında kısa bilgiler vereceğiz.

Hiz. Peygamberden duyulan veya görülen şeylerin yazılmasıyla meydana getirilen ilk eserlere “*Sahife*” veya “*Cüz*” ismi verilmektedir. İlk dönemde bu tarz eserler meydana getirenler arasında Ebû Bekr es-Sıddîk (13/634), Sa’d b. Ubâde (15/636), Abdullah b. Mes’ud (31/651), Ali b. Ebî Tâlib (40/661), Semûre b. Cundeb (50/679), Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd el-Ensârî (52/672), Âişe (58/677), Ebû Hureyre (58/677), Abdullah b. Amr (63/682), Abdullah b. Abbâs (68/687), Abdullah b. Ömer (73/693), Abdullah b. Zübeyr (73/692), Câbir b. Abdullah (78/697)ve Enes b. Mâlik (93/711) gibi sahabîleri saymak mümkündür.⁵⁹⁴ Bu eserlerden günümüze yalnızca Ebû Hureyre’nin sahifesi bize talebesi Hemmâm b. Münebbih tarafından ulaştırılmış olup “*Hemmâm b. Münebbih’in Sahifesi*” ismiyle bilinmektedir. Sahife’nin bütün hadisleri Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde Ebû Hureyre’ye ayrılmış olan sayfalar arasında yer almaktadır.⁵⁹⁵ Daha sonraları fetihlerle genişleyen İslâm toplumu içerisinde meydana gelen kültürel, sosyal ve siyasi bazı problemlerden dolayı dağınık halde bulunan hadis sahifeleri, resmi ve sistemli bir şekilde bir araya getirilmeye başlanmıştır.⁵⁹⁶

Diğer yandan hadis kitaplarından daha kolay istifade edilebilmesi için hadisleri fıkıh bâblarına göre ayıran Musannef, Sünen ve Câmi’ türünden eserler meydana getirilmiştir. Bu eserler kendi içlerinde “*ale’r-ricâl*” (sahabi râvilerin isimlerine

⁵⁹⁴ A’zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, 34-161.

⁵⁹⁵ Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde Ebû Hureyre’nin rivâyet ettiği 3862 hadis bulunmaktadır. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 3-650). Muhammed Hamidullah’ın araştırmaları neticesinde de Hemmam İbn Münebbih’in Sahifesi’nde 138 hadis bulunduğ u tesbit edilmiştir. (Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm İbn Münebbih*, 86, 132.)

⁵⁹⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîd*, 105-106.

göre) ve “*ale’l-ebvâb*” (konularına göre) olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Musannef türünde kaleme alınan ilk eserler Malik b. Enes’in (179/795) *el-Muvatta*’ı ile Abdurrahman b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî’nin (211/817) *el-Musannef* isimli eserleridir.

İlk iki asırda kayıt altına alınan hadisler, üçüncü asra gelindiğinde özellikle râvi güvenilirliği esas alınarak tasnife tabî tutulmuştur. Bunun sonucunda “*Sahih*” isminin verildiği eserler ortaya çıkmıştır. Yine bu dönemde meydana getirilen eser grubundan birisi de sünenlerdir.

Yukarıda da belirtildiği gibi musannef türü eserler Musannef, Câmi’ ve Sünen’lerden oluşmaktadır. Ve kendi aralarında da içerik yönünden farklılıklar vardır. Abdürrezzâk’ın *el-Musannef*’i, Müslim’in *Sahih*’i ve Nesâî’nin *Sünen*’ini esas alarak bir değerlendirme yapılırsa içerik açısından büyük ölçüde birbirine yakın oldukları görülecektir. Özellikle Nesâî’nin temsil ettiği Sünen grubu, zaten Câmi’lerin bir bölümünü oluşturmaktadır. Aynı kısmın (taharetten vasiyete kadar bütün fıkıh konularıyla alakalı hadisler) Musannef’te de olduğu görülmektedir. Sünenlerde ibâdât, muâmelât ve ukûbat konuları olmasına rağmen Câmi’lerde bunlara ilaveten iman, zühd, edeb, siyer, menâkıb, tefsir, fiten ve melâhim konuları da bulunmaktadır. Musannef’te ise, Sünen’e ilaveten siyer/meğazi ve menâkıb konuları bulunmaktadır. Tabi ki bu ifadeler Sünen türü eserlerde siyer/meğazi ve menâkıb konuları ile bir Câmi’de bulunan diğer konulara ait hadislerin bulunmadığını ifade etmez. Daha önceden de ifade edildiği gibi hadis kitaplarının karakteristik özelliği gereği bir bâb başlığı altında farklı konulara ait hadisler bulunabilmektedir. Cami’ türünün en önemli eserleri olan Buhârî ve Müslim’in siyer/meğaziye ait rivâyetleri yukarıdaki

tanıma uygun olarak farklı kitap ve bâb başlıkları altında kullanmaları da bu tezimizi destekleyen faktörlerden bir tanesidir.

2.2.1.2.Tarih Kitapları

İslâm tarihinde kronoloji ve coğrafi özelliklere yer veren, ciddi bir tenkit süzgecinden geçirilerek meydana getirilen tarih yazıcılığı ve tarih ilmi Medine’de tefsir ve hadisle meşgul olan âlimler arasında ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁷ Bu âlimler önceleri Hz. Peygamber’in hayatından ve savaşlarından bahseden siyer/meğazi sahasındaki araştırmalarla işe başlamışlardır. Bir asır kadar devam eden çalışmalar neticesinde toplamış oldukları rivâyet malzemesini zaman (kronoloji) ve mekan (coğrafi özellikler) içerisine yerleştirerek bu sahanın ilk eserlerini vermeye başladılar. İbn Şihâb ez-Zührî (124/742) ve İbn İshâk (150/767) ile beraber siyer/meğazi ve İslâm tarihi sahalarında ilmî tasnife uygun eserler yazılmaya başlandı.⁵⁹⁸ Bu çalışmalar Vâkıdî (207/823) ile gerçek bir tarih ekolü hüviyetine kavuştu. Zamanla bu ekol, Basra ve Kûfe’deki hadis, dil ve şiir çalışmaları sırasında Arap kabileleri arasında yazılı ve sözlü olarak dolaşan haberlerin toplanması ve tedvin edilmesiyle meydana gelen Irak haber ekolü’yle birleşerek İslâm tarihi geleneğini oluşturmuştur. Daha sonraki asırlarda meydana getirilen İslâm tarihinin nadide eserleri bu sağlam blokaj üzerine kurulmuştur.⁵⁹⁹ Biz burada yukarıda anlattığımız oluşum süresinde dikkatleri

⁵⁹⁷ Günaltay, Şemseddin, -*Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları*, 17.

⁵⁹⁸ İlk dönem siyer/meğazi ve tarih yazarları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, 297-306. Rosenthal’da konuyla alakalı olarak İbn Nedîm’in (385/995) “*el-Fihrist*” ve Ebû Ca’fer et-Tûsî’nin (460/1067) “*el-Fihrist*” isimli eserlerinden faydalanarak ilk dönem tarihi çalışmaları yazar ve konularına göre tasnif etmiştir. (Rosenthal, Franz, *İlmü’t-târih inde’l-müslimîn*, 273-316.)

⁵⁹⁹ Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 20-21.

eken  eser üzerinde durmak istiyoruz. Bunlardan ilki: İbn Şihâb ez-Zührî'nin *el-Meğazi*'sidir.

2.2.1.2.1. İbn Şihâb ez-Zührî ve el-Meğazi'si

Zührî, toplamış olduğu rivâyet malzemesini siyer/meğazi ve İslâm tarihi konularına göre yazan ilk kişidir.⁶⁰⁰ Çok sayıda âlimden ders alan Zührî, devlet arşivlerinden de istifade etmiş, toplamış olduğu rivâyetleri defterlere kaydetmek suretiyle tasnif etmiştir. O, bu yönüyle ilmî anlamda ilk hadisçi ve tarihçidir. Hayatının bir bölümünü Emevî saraylarında talebe yetiştirmekle geçiren Zührî'yi özellikle halife Ömer İbn Abdülaziz ve Hişâm b. Abdülmelik, hadisleri ve siyer/meğazi rivâyetlerini yazması için teşvik etmişler, hatta bu konuda zorlamışlardır.⁶⁰¹ Zührî, Hz. Peygamber'in sîreti, gazaları, dört halife ve Emeviler devri ile ilgilenmiş, elde ettiği bilgileri tenkid süzgecinden geçirerek çeşitli kaynaklardan (senedlerden) elde ettiği bilgileri birleştirmiş, olayların tarihi akışına dikkat çekerek önemli olayları göstermiştir. Eserine kıssaları ve şiirleri almamıştır. O, bir olaya dair çeşitli rivâyetleri bir araya toplayıp tek bir metin halinde veren ilk kişidir. Bu metod tarihçilikte ileri bir merhaledir.⁶⁰² O, bilhassa dört halife devrine, hilafet meselesinin, divanların, vergilerin ve siyasi hiziplerin ortaya çıkması gibi konulara önem vermiştir. Eseri 121/739 tarihinde bitirmiştir.⁶⁰³

⁶⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 400.

⁶⁰¹ Râmezhurmûzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, 397; Zehebî, *Siyer*, V, 333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 396.

⁶⁰² Dûrî, *İlmü't-târih*, 24, 94; Salim, Abdülaziz, *et-Târih ve'l-muerrihîni'l-Arab*, 59; Şulul, Kasım, *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, 25.

⁶⁰³ Eser hakkında daha geniş bilgi için bkz. Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, 206-209.

2.2.1.2.2. İbn İshâk ve es-Sîretü'n-Nebeviyye'si

İbn Şihâb ez-Zührî'nin en ünlü talebelerinden İbn İshâk, ilk büyük İslâm tarihçisidir. İbn İshâk'ın eserini meydana getirirken kullandığı kaynaklar çok çeşitlidir. Medineli çok sayıda hadisçi ve tarihçiden istifade ettiği gibi ehl-i kitaptan yararlanmayı da ihmal etmemiş çeşitli vesika, şiir ve halk rivâyetlerinden de faydalanmıştır. Bu kadar çeşitli kaynak kullanması nedeniyle bazılarınca ciddi mânâda tenkit edilmiştir. Eser, günümüze talebesi Bekkâî'nin talebesi Abdülmelik b. Hişâm'ın (218/833) tehzibiyle ulaşmıştır. İbn Hişâm kitabın aslındaki bazı şiirleri ve zayıf gördüğü rivâyetleri atmıştır. Bu haliyle eser, Hz. Peygamber'in sîreti, meğazisi ve İslâmiyetin ortaya çıktığı zamandaki Hicaz'ın durumu hakkında başlıca kaynağımızdır.

İbn İshâk'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye'si* kendisinden önceki ve kendi devrindeki siyer/meğazi yazarlarının eserlerinden daha kapsamlı olan bir tarih görüşünün mahsulüdür. O, yalnız Hz. Peygamber'in değil, peygamberlik müessesesinin de tarihini vermek istemiştir. Eser üç bölümden meydana gelmektedir.

el-Mübtede' (Başlangıç): Bu bölüm, yaratılıştan itibaren İslâmiyet öncesi Peygamberler tarihinden bahsetmektedir. Bu bölümde, Vehb b. Münebbih'ten çokça nakillerde bulunmuştur.⁶⁰⁴ Bunun yanında Ka'bu'l-Ahbâr⁶⁰⁵ ve Muhammed İbn Ka'b el-Kurazî'den⁶⁰⁶ de istifade etmeyi ihmal etmemiştir. Bazen de isimlerini söylemeksizin “*Tevrat ehlerinden ...*”⁶⁰⁷, “*Geçmiş kitaplara inanan bir ehli*

⁶⁰⁴ Taberî, *Târih*, I, 322, 401, 407, 432, 464, 476, 478.

⁶⁰⁵ Taberî, a.g.e., I, 265, 401.

⁶⁰⁶ Taberî, a.g.e., I, 418, 420.

⁶⁰⁷ Taberî, a.g.e., I, 44, 183. Ayrıca bkz. Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, II, 331.

ilimden”⁶⁰⁸ gibi lafızlarla rivâyetlerde bulunduğu da görülmektedir. İbn İshâk bu dönemdeki rivâyetlerinin çoğunda isnâd kullanmamıştır.⁶⁰⁹ Bu bölümde Cahiliye Devri Araplarından da bahsetmiştir. Haklı olarak, israiliyat başta olmak üzere, sözlü ve yazılı nakledilen rivâyetlerden faydalanmıştır. Zira, bu konunun başka kaynağı da yoktur. Belki de hadisçiler daha çok bu bölümü tenkit etmişlerdir. Bu konuda Taberî gibi tarihçiler de İbn İshâk’ın yolunu takip etmişlerdir.⁶¹⁰

el-Meb’as (Peygamber gönderiliş): Bu bölümde, Hz. Peygamber’in doğumundan Hicret’in ilk yılına kadar geçen hayatı anlatılmaktadır.

el-Meğazi (Hz. Peygamber’in savaşları): Bu bölümde de Hicret’ten Hz. Peygamber’in vefatına kadarki hayatı anlatılmaktadır. Bu son iki bölüm sağlam rivâyetler esas alınarak kaleme alınmıştır. Gerçek mânâda tarihtir. Büyük hadisçi Buhârî (256/870) İbn İshâk’ın hadislerini kitabına almadığı halde, tarihi konulardan bahsederken daima ondan söz etmiş, bir çok eleştirilerini onun rivâyetlerine dayandırmıştır. İbn Adî’in şu sözü de onun siyer/meğazi sahasındaki yerini göstermesi açısından önemlidir: “*Meğazi alanında yazılan eserlerin hiçbiri onunki ile yarışamaz.*”

2.2.1.2.3. Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî ve Eserleri

Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, İbn İshâk’ın talebesidir. Onunla Medine ekolü zirveye ulaşmış ve sona ermiştir. Abbasi Devleti’nin kurulmasıyla

⁶⁰⁸ Taberî, a.g.e., I, 140.

⁶⁰⁹ Örnekler için bkz. Taberî, a.g.e., I, 34, 145, 165, 234, 461, 462.

⁶¹⁰ Ukaylî, *Duafâ*, IV, 25; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VII, 53; *Mizânü’l-i’tidâl*, VI, 59. Ayrıca bkz. Horovitz, *İlk Siyer/Megâzi Eserleri ve Müellifleri*, 89.

Hicaz ve Şam bölgeleri önemlerini yitirmiş, İslâm Devleti'nin kültürel başkenti Irak, bilhassa Bağdat olmuştur. Bu yüzden Vâkıdî hayatının son otuz senesini Bağdat'ta geçirmiştir. Vâkıdî, büyük bir tarihçi olmasına rağmen bazı hadisçiler tarafından itimada şayan olmamakla suçlanmıştır.⁶¹¹ Vâkıdî, hocası İbn İshâk gibi sadece Hz. Peygamber'in hayatı ile değil, zamanına kadarki İslâm tarihi ile de ilgilenmiştir. Peygamber'in hayatının safhalarını, olayların geçtiği yerleri inceleyerek araştırmıştır. Tarihe dair eserleri şunlardır: *Kitâbü't-Târih* ve *'l-Meb'as* ve *'l-Meğazi*⁶¹², *Kitâbü Ahbâri Mekke*⁶¹³, *Kitâbü't-Tabakât*, *Futûhu's-Şam*, *Futûhu Irak*, *Futûhu'l-Cezîre*⁶¹⁴, *Kitâbü'l-Cemel*⁶¹⁵, *Maktelu'l-Huseyn*, *Kitâbü's-Sîre*⁶¹⁶, *Ezvâcu'n-Nebi*⁶¹⁷, *Kitâbü'r-Ridde* ve *'d-Dâr*⁶¹⁸, *Harbu'l-Evs* ve *'l-Hazreç*, *Kitâbu Stıffîn*, *Mevlidu'n-Nebi*⁶¹⁹, *Kitâbü Vefâti'n-Nebi*⁶²⁰, *Emru'l-Habeşe* ve *'l-Fîl*, *Kitâbü's-Sakîfe* ve *Bey'atü Ebî Bekr*, *Sîretu Ebî Bekr* ve *Futûhuhü*⁶²¹, *et-Târihü'l-Kebîr*⁶²², *Vaz'ü Ömer ed-Devâvîn* ve *teşrîfu'l-kabâil* ve *merâtibüha* ve *ensâbüha*, *Kitâbü's-Şûrâ*, *Darbu'd-Denânîr* ve *'d-Derâhim*.⁶²³

⁶¹¹ Sellûmî, Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır, *el-Vâkıdî ve kitâbuhü'l-Megazî menhecuhu ve mesadiruhu*, I, 110-120.

⁶¹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 280.

⁶¹³ Taberî, a.g.e., I, 495, 511-512.

⁶¹⁴ Brockelmann, *Târihü'l-edebi'l-Arabî*, II, 19-20.

⁶¹⁵ Taberî, *Târih*, III, 133.

⁶¹⁶ İbn Hayr, Ebû Bekr b. Hayr b. Ömer (575/1179), *Fihrist*, el-Mektebetü'l-Endelüsiyye - Müessesetü'l-Hancî, Kahire, ts, 231.

⁶¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VIII, 11-19, 52-140.

⁶¹⁸ İbn Hayr, *Fihrist*, 237.

⁶¹⁹ Brockelmann, *Târihü'l-edebi'l-Arabî*, II, 18.

⁶²⁰ Taberî, *Târih*, II, 218-220. Ayrıca bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn-Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâri'l-Musannifîn*, II, 10.

⁶²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, III, 203.

⁶²² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 280.

⁶²³ Vâkıdî'nin eserleri hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 28-31; Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 377-388.

Eserlerinden de anlaşılacağı üzere Vâkıdî, İslâm tarihinin ilk devirlerindeki önemli olayların hepsiyle ilgilenmiştir. Hatta, divanların tesisinden, altın ve gümüş paraların basılmasından bahseden kültür tarihiyle ilgili eserler yazmıştır. *et-Târihü'l-Kebîr* isimli büyük İslâm tarihi yıllara göre tertip edilmiş olup 179/795 yılına kadarki olaylardan bahsediyordu. *Kitâbü't-Tabakât* isimli eseri ilk tabakat kitabı olup Medineli, Kûfeli, Basralı hadisçilerden, diğer âlimlerden bahsediyordu. Bu eseri, talebesi İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-Kebîr* isimli eserine esas teşkil etmiştir. Eserlerinde kronoloji ve coğrafyaya büyük önem verdiği görülen Vâkıdî'nin yukarıda isimlerini verdiğimiz eserlerinden sadece *Kitâbü't-Târih* ve *'l-Meb'as* ve *'l-Meğazi*, *Kitâbü'r-Ridde* ve *'d-Dâr* ve *Mevlidü'n-Nebî* isimli eserleri günümüze kadar gelebilmiştir.

2.2.2. Hadis ve Tarih Kitaplarının Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Önceki bölümlerde hadis ve tarih ilmi, rivâyetleri kullanma ve râvilerinin özellikleri esas alınarak incelenmişti. Bu bölümde ise daha öncekilerin devamı olması ve konuya bütünlük katması amacıyla hadis ve tarih kitaplarında siyer/meğazi rivâyetlerinin hangi bölümler (Kitâb) içerisinde yer aldığı ve ne maksatla kullanıldığı gibi konular karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Siyer/meğazi kitapları kronolojik bir düzlemde mevzuya ait bütün detayları incelemekte ve bir sonuca varmaktadır. Hadis kitapları ise kronolojik bir kaygıdan uzak, herhangi bir siyer/meğazi rivâyetini nerede ihtiyaç duyarsa orada zikretmekte, rivâyetler arasında kronolojik bir bağ kurmamaktadır. Bu gerçeğin hadis ve tarih kitaplarındaki yansımaları burada örnekleriyle gösterilmeye çalışılacaktır.

2.2.2.1. Hadis Kitaplarının Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Materyalist tarih görüşünün aksine Müslümanların tarih kültürünün bir neticesi olarak ilk yaratılanın ne olduğu sorusuna verilen cevaptan başlayarak dünyada meydana gelen her hadise hadis kitaplarına konu olmuştur. Hatta bu anlayış dünya ile de sınırlı kalmayıp ahirete kadar uzanan dairesel bir tarih anlayışıdır. Bunun bir neticesi olarak hadis kitapları da kainatın yaratılmasından (Kitâbu Bed'i'l-halk) başlayıp insanın ölüp cennet ve cehennem (Kitâbu Cennet, Kitâbu Cehennem) ahvaline kadar hayatın bütün yönlerini içine alan bir malzemeye sahip olmuştur. Bu genel yaklaşımın bir yansıması olarak siyer/meğazi rivâyetleri de hadis kitaplarındaki yerini almıştır. *Kütüb-i Sitte* diye bilinen meşhur hadis koleksiyonu incelendiğinde bu eserlerin hepsinde de siyer/meğazi rivâyetlerini içinde barındıran *Kitâbu Bed'i'l-halk* (Buhârî 59) *Kitâbu Bed'i'l-vahy* (Buhârî 1) *Kitâbü't-Tefsir* (Buhârî 65, Müslim 54, Tirmizî 44), *Kitâbü'l-Cihad ve's-siyer* (Buhârî 56, Müslim 32, Ebû Dâvûd 15, Tirmizî 21, Nesâî 25, İbn Mâce 24, Dârimî 16, Mâlik 21, *Kitâbü's-Siyer* (Tirmizî 19, Dârimî 17), *Kitâbu Fedâilu ashabi'n-Nebi* (Buhârî 62, Müslim 44) *Fedâilu'l-Cihad* (Tirmizî 20) *Kitâbü'l-Meğazi* (Buhârî 64) *Kitâbü'l-Menâkıb* (Buhârî 61, Tirmizî 46), *Kitâbu Menakıbi'l-ensar* (Buhârî 63) gibi bölümlerin varlığı görülecektir. Bununla beraber siyer/meğazi rivâyetleri hadis kitapları içerisinde homojen bir yapıya da sahip değildir. Bunun sebep ve sonuçlarını Buhârî ve Müslim'in sahihleri özelinde yapılacak bir çalışmada görmeye çalışacağız.

Aşağıda Buhârî'nin sahihinde siyer/meğazi rivâyetlerini nasıl kullandığı ve nelere dikkat ettiği örnekleri ile incelenecektir.

2.2.2.1.1. Buhârî'nin Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Buhârî, hadisçilik yönü kadar tarihçilik yönüyle de bilinen ve ön plana çıkan bir âlimdir. Onun hem hadis hem de tarih ilminin ortaklaşa kullanmış olduğu “*et-Târîhu's-Sağîr*”, “*et-Târîhu'l-Evsat*”, “*et-Târîhu'l-Kebîr*” ve “*Kitâbü'd-Duafâ*”⁶²⁴ gibi eserleri bu görüşümüzü destekleyen önemli materyallerdir. Bu eserler aynı zaman da “*Sahih*”i ile hadisçi olarak bilinen Buhârî'nin tarihçilik gibi farklı yönlerinin olduğunu göstermesi açısından da ayrıca önemlidir. Buhârî'nin “*Sahih*”inde siyer/meğazi rivâyetlerini kullanmasının onun tarihçilik yanının bir tezahürü mü yoksa hadis kitaplarının genel özelliğinden kaynaklanan bir zorunluluk mu olduğu aşağıda verilecek bilgiler ışığında aydınlığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Buhârî'nin tarihçiliğinin ortaya konulabilmesi için öncelikle onun hadisçiliği hakkında bilgi sahibi olmamız gerekmektedir.

2.2.2.1.1.1. Buhârî'nin Hadisçiliği

Buhârî'nin asıl ismi, Muhammed İbn İsmâil İbn İbrâhim İbn el-Muğîre İbn Berdizbeh el-Cu'fî'dir. Künyesi Ebû Abdullah'tır.⁶²⁵ 13 şevvâl 194 (21 temmuz 810)'te Buhârâ'da doğmuştur.⁶²⁶ Küçük yaşlardan itibaren kendisini ilme veren Buhârî, zekâsının keskinliği ve hafızasının kuvveti ile etrafındakilerin hayret ve tak-

⁶²⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 516-517; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 541-555. Ayrıca bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 157, Supp. I, 260-265; Sezgin, Fuad, *Târîhu turasî'l-Arabî*, I, 175, 204-206, *GAS*, I, 126-128; Abdü'l-Hâlık, *el-İmâmü'l-Buhârî ve sahîhuh*, 149-154.

⁶²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 188; Zehebî, *Siyer*, XII, 391. Buhârî'nin nesebi hakkında daha geniş bilgiler için bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 474-495.

⁶²⁶ Nevevî, *Mukaddimetü şerhi'l-Buhârî*, 23; *Tehzîbü'l-esmâ*, I, 68.

dirlerini kazanmıştır.⁶²⁷ Hayatı boyunca uzun ilim yolculukları yapmış, Şam, Kûfe, Bağdat ve Mısır gibi dönemin belli başlı ilim merkezlerinde hadis ilimleri tahsil etmiştir. Hicaz'da altı, Basra'da beş sene kalarak Medine ve Irak hadis okullarına ait bütün rivâyetleri toplamaya çalışmıştır.⁶²⁸ Bu uzun tahsil hayatında bine yakın hocadan ders almıştır.⁶²⁹ Ezberlemiş olduğu hadis sayısı kendi ifadesiyle yüz bini sahih olmak üzere üç yüz bini bulmuştur.⁶³⁰ Değişik yerlerde hayatını geçiren Buhârî Semerkand'ın köylerinden olan Hartenk'de 30 ramazan 256 yılında (31 ağustos 869) vefat etmiştir.⁶³¹

Hiç şüphesiz Buhârî'nin en meşhur eseri “*Sahihu'l-Buhârî*” diye de bilinen “*el-Câmi'u's-sahîh*” isimli eseridir. Eserin tam adı, “*el-Câmi'u'l-müsnedi's-sahîhi'l-muhtasar min umûri Rasûlillah (s.a.s.) ve sünenihi ve eyyâmih*”dir.⁶³² Eser -isminden de anlaşılacağı üzere- sahih hadisleri toplamak üzere telif edilmiştir. Bununla beraber asıl rivâyetleri destekleme maksadıyla ve bâb başlıklarında (terceme) zayıf hadis kullanıldığı da vakidir.

Buhârî, bâb başlıklarını çoğu zaman âyetlerden, bazen hadislerden alıntılarla bazen de kendi ifadelerinden, fikhî bir anlam taşıyacak tarzda seçmiş olduğu cümlelerle

⁶²⁷ Zehebî, *Siyer*, XII, 393; *Tezkira*, II, 555; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 502.

⁶²⁸ İbn Hacer, *Tağlik*, V, 390; el-Kandehlevî, *Mukaddimetü lâmiu'd-derârî, alâ Câmiu'l-Buhârî*, 33; Hüseyinî, *el-İmâmü'l-Buhârî muhaddisen ve fakihen*, 30. Buhârî'nin ilim yolculukları hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Subkî, *Tabakât*, II, 214; Abdü'l-Hâlık, Abdü'l-Gânî, *el-İmâmü'l-Buhârî ve sahîhuh*, 118; el-Kâsimî, *Hayatü'l-Buhârî*, 15.

⁶²⁹ Nevevî, *Mukaddimetü şerhi'l-Buhârî*, 36; İbn Hacer, *Tağlik*, V, 389.

⁶³⁰ Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, II, 25; Suyûtî, *Tedrib*, I, 50.

⁶³¹ Abdü'l-Hâlık, *el-İmâmü'l-Buhârî ve sahîhuh*, 172. Ayrıca bkz. Kufralı, Kasım, “Buhârî”, İA (MEB) II, 771-772.

⁶³² İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 10.

meydana getirmiştir.⁶³³ Bundan dolayı “*Fıkhu’l-Buhârî fî terâcimihi/Buhârî’nin fikhî görüşleri bâb başlıklarındadır*”⁶³⁴ sözü meşhur olmuştur.

Buhârî’nin özelliklerinden birisi de bazen bir hadisi, ilgisi dolayısıyla ve ondan bazı hükümler çıkarmak (istinbat) düşüncesiyle, farklı kitapların farklı bâbları içerisinde bölerek (takti’) tekrarlamasıdır. Fakat çoğu kez böyle hadisi değişik yerlerde bölerek verirken farklı senedlerle vermeye dikkat eder. Bununla da hadisin farklı senedlerini ve metin içerisinde meydana gelebilecek küçük değişiklikleri ortaya koymaya çalışır.⁶³⁵

Buhârî’nin bir hadisi, Sahih’inin on üç farklı yerinde tekrarladığı olmuştur. Her defasında da farklı hocalarından rivâyet ettiği farklı sened ve metinleri verir. Böylece hem hadisi kuvvetlendirir, hem de lafızlardaki değişiklikler dolayısıyla yeni hükümlerin elde edilmesini temin eder.⁶³⁶ Ayrıca Buhârî eserinde, hadis metinlerinde geçen bazı ğarib kelimelerin anlaşılması ve müşkilü’l-hadis konularında da açıklamalarda bulunmuştur.⁶³⁷

2.2.2.1.1.2. Buhârî’nin Tarih Perspektifi

Buhârî’nin Sahih’inde bulunan siyer ve meğazi ile ilgili rivâyetler incelendiğinde Buhârî’nin birçok râviden hadis aldığı görülür. O, bu râvilerin birçoğunun rivâyetle-

⁶³³ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 17-18.

⁶³⁴ İbnü’l-Müneyyir, *el-Mütevârî alâ ebvâbi’l-Buhârî*, 37. Ayrıca bkz. Hüseyinî, *el-İmâmü’l-Buhârî muhaddisen ve fakihen*, 165-166.

⁶³⁵ İbn Hacer, *Hedyü’s-sârî*, 17-22; Zehrânî, Abdülaziz b. Abdullah, *Mu’cemu ruvâti’l-hadisi’l-emâcid min ulemâi Zehrân ve Gâmid*, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998/1418, I, 19. Misaller için bkz. Buhârî, Cihad ve’s-siyer, 18; Meğazi 14, 30.

⁶³⁶ İbn Hacer, a.g.e., 19-21.

⁶³⁷ İbn Hacer, a.g.e., 77-220.

rine gerçekten itimat etmiştir. Geriye kalan râvilerin rivâyetlerinin bir kısmını istişhad için almış diğer bir kısmını da mütabaat ve ta'liklerinde kullanmıştır.

Buhârî'nin siyer ve meğazi konusunda önemli iki kaynağı vardır: Urve b. Zübeyr⁶³⁸ ve İbn Şihâb ez-Zührî.⁶³⁹

Buhârî'nin bir başka kaynağı da Ebû İshâk es-Sebiî'dir.⁶⁴⁰ Ebû İshâk es-Sebiî'nin rivâyetleri çoğunlukla Berâ İbn Âzib'ten rivâyet edilmiştir.⁶⁴¹ Diğer rivâyetleri ise Zeyd b. Erkam⁶⁴², Süleyman b. Surad⁶⁴³ ve Amr b. Meymûn'dan⁶⁴⁴ rivâyet etmiştir. Başka bir ifadeyle Buhârî bu râvilere Ebû İshâk es-Sebiî vasıtasıyla ulaşmıştır.

Buhârî'nin siyer ve meğazideki kaynakları arasında Âsım b. Ömer b. Katâde⁶⁴⁵ ve Mûsâ b. Ukbe'yi⁶⁴⁶ de saymadan geçemeyiz. Buhârî'nin bu şahıslardan hem müsned⁶⁴⁷ hem de muallak⁶⁴⁸ rivâyetleri bulunmaktadır. Buhârî ayrıca çok az da olsa Halife İbn Hayyât⁶⁴⁹ ve Süleyman et-Teymî'den⁶⁵⁰ de rivâyette bulunmuştur.

Buhârî'nin siyer/meğazi kaynakları arasında İbn İshâk'ı da sayabiliriz. İbn Hacer, Ebû Ya'lâ el-Halîlî'den rivâyetle Buhârî'nin İbn İshâk'tan Hz. Peygamber'in günlük

⁶³⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 224, 230, 239, 257, 264, 299, 314, 319, 335, 388, 399...

⁶³⁹ İbn Hacer, a.g.e., VII, 219, 230, 238, 239, 257, 263, 269, 274, 308, 319, 334...

⁶⁴⁰ İsmi: Amr İbn Abdullah el-Hemedânî'dir. Kûfeli tabîîlerin büyüklerindendir. İbn Ebî Hâtim (327/938) ve Yahya İbn Maîn'e (235/859) göre "Sika"dır. Doksan beş yaşında hicri 127 yılında vefat etmiştir. (Zehebî, *Siyer*, V, 399; *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 270; *Kaşif*, II, 334; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 63)

⁶⁴¹ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 240, 255, 259, 290, 341, 349, 364, 398, 441, 499...

⁶⁴² İbn Hacer, a.g.e., VII, 279.

⁶⁴³ İbn Hacer, a.g.e., VII, 405.

⁶⁴⁴ İbn Hacer, a.g.e., VII, 282.

⁶⁴⁵ İbn Hacer, a.g.e., VII, 378.

⁶⁴⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 264.

⁶⁴⁷ İbn Hacer, a.g.e., VII, 321, 329.

⁶⁴⁸ İbn Hacer, a.g.e., VII, 392, 428.

⁶⁴⁹ İbn Hacer, a.g.e., VII, 410.

⁶⁵⁰ İbn Hacer, a.g.e., VII, 293, 321.

hayatı, hal ve hareketleri ve bazı tarihlerle alakalı alıntılarında bahsetmektedir.⁶⁵¹ Fakat bu alıntılar genellikle mutabaat⁶⁵² veya muallakat⁶⁵³ suretinde bulunmaktadır. Bu da Buhârî'nin İbn İshâk'ın rivâyetlerine mesafeli yaklaştığının bir göstergesi olsa gerektir. Bununla beraber Buhârî'nin tarihle alakalı görüşlerini temellendirmek için İbn İshâk'ın rivâyetlerini kullandığı da bilinen bir gerçektir.⁶⁵⁴

Buhârî'de bulunan siyer/meğazi ile ilgili rivâyetlerin çoğunluğunu yukarıda ismi geçen zatlardan yapılan nakiller oluşturmaktadır. Ve bu nakiller azımsanmayacak kadardır. Belki Buhârî, eserinin isminin bir gereği olarak bu mevzulara girmiş ve bu mevzularla alakalı rivâyetleri eserine koymuştur. Bu rivâyetlerin çoğu nisbi olarak “*Kitâbu Bed'i'l-vahy*”, “*Kitâbu Fadâili ashabi'n-Nebî*”, “*Kitâbü'l-Menâkıb*”, “*Kitâbü't-Tefsir*”, “*Kitâbü'l-Meğazi*”, “*Kitâbü'l-Cihad ve's-siyer*” gibi başlıklar altında bulunsa da “*Kitâbü's-Salât*”tan “*Kitâbü'n-Nikah*”a kadar çeşitli başlıkların altında da yer alabilmektedir. Kısacası Buhârî'de siyer/meğazi rivâyetlerinin homojen bir yapısı yoktur. Eserin her tarafına dağılmıştır. Bu dağılmada eserin yaklaşık üçte ikisinin tekrar edilmesinin de büyük payı vardır.⁶⁵⁵

Buhârî'deki siyer/meğazi ile ilgili rivâyetlerin dağılımı incelendiğinde Buhârî'nin eserini meydana getirirken öncelikle –olaylar hakkındaki geniş malumat kendisinde saklı olmak kaydıyla- herhangi bir olaya delalet etmeksizin bâb başlıklarını koyduğu

⁶⁵¹ İbn Hacer, *Tehzib*, IX, 46. Ayrıca bkz. Buhârî, Meğazi 1.

⁶⁵² Mutabi hadis: Ferd olarak bilinen bir hadisin râvisine, güvenilir olan ve rivâyeti kabul olunan bir başka râvinin mutabaat ederek diğerinin şeyhinden rivâyet ettiği aynı hadise denir. Suyûtî, *Tedrib*, I, 85. Örnek için bkz. Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 29.

⁶⁵³ Muallak hadis: İsnadının başından bir veya sıra ile daha fazla râvinin hazfedilerek “kale fûlan” veya “zekera fûlan” gibi kesinlik ifade eden yahutta “yurva”, “yuzkeru” “yuhka” ve “hukiye an fûlan” gibi yarı kati ifadelerle rivâyet edilen hadislerle muallak, bu çeşit rivâyete de “ta'lik” denir. İbn Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 69. Örnekler için bkz. İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 279, 329, 378, 416, 417, 428...

⁶⁵⁴ Misal için bkz. Buhârî, Meğazi 1.

⁶⁵⁵ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 465-470.

anlaşılmaktadır. Bazen bu konulan bâb başlığının altında herhangi bir rivâyetin bulunmaması⁶⁵⁶ bazen de bâb başlığında anlatılan hadiseyi uzaktan çağrıştıran bir rivâyetin bulunması⁶⁵⁷ bu tezimizi desteklemektedir.

Bütün bu sebeplerden dolayı Sahihi Buhârî’de herhangi bir siyer/meğazi hadisesini araştırmak ve onun bütün vecihlerini ortaya koymak kolay bir iş değildir. Bunun en önemli sebebi Buhârî’nin tertibi ve bâb başlığı koymadaki metodudur. Bu zorluk bindiği için bazı âlimler Müslim’in metodunun araştırmacılar için daha kolay bir metod olduğunu ileri sürerler.⁶⁵⁸

İbn Hacer, Buhârî’nin “*Fedâilu’s-Sahâbe*” kitabında geçen şahıslar hakkındaki bilgilerin güzel bir tertip içerisinde tasnif edilmediğinden⁶⁵⁹ bahsederek “*Buhârî’nin özelliklerinden birinin de bir olay hakkında çoğunluğun bilmesi muhtemel bilgileri tekrar etmek yerine bazı detaylara yer vermek*”⁶⁶⁰ olduğunu ifade etmektedir. Buradan Buhârî’nin bir olay hakkında bütün detayları vermek yerine hikmetli bir metod tercih edip -kendince- verilmesi ve bilinmesi gerekli olan rivâyetleri vermeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır.

Buhârî bu metoduyla bir hadiseyle alakalı bütün rivâyetleri bir arada veren birçok siyer ve meğazi yazarından ayrılır. Buhârî’deki siyer ve meğaziye ait bir olayın tam

⁶⁵⁶ “Menâkıbü’l-ensâr”da “*Tezvicu’n-Nebî sallallahu aleyhi ve sellem Âişete...*” bâb başlığı altında Hz. Âişe’nin evlenme hikâyesi, düğünü vs. anlatılmamaktadır. (Buhârî, Menâkıbü’l-ensâr 44) “*İbn Hacer, bu bâbdaki hadisler bâb başlığıyla birebir uyuşmamakta fakat bâb başlığında anlatılan mânâyı gerektirmektedir.*” demektedir. (İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, VII, 277).

⁶⁵⁷ “Menâkıbü’l-ensâr”da “*İslâmu Selman el-Fârisî radiyallahu anh*” bâb başlığı altında onun Müslüman olma hikâyesi anlatılmamaktadır. Buhârî’ce bilinen Selman el-Fârisî’nin Müslüman olma hikâyesine işaret edilip geçilmiştir. (Buhârî, Menâkıbü’l-ensâr 53)

⁶⁵⁸ Nevevî, *Şerhu’n-Nevevî alâ Müslim*, I, 14-15.

⁶⁵⁹ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, VII, 91.

⁶⁶⁰ İbn Hacer, a.g.e., VII, 572.

olarak bilinmesi o mevzunun eser içerisinde bütün yönleriyle araştırılmasını gerektirir ki bu da zor bir iştir.⁶⁶¹

Bununla beraber Buhârî'nin bâb başlıklarını koymadaki titizliğini ve dikkatini de gözden kaçırmamak gerekir. Mesela: *“Habeshistan’a Hicret”* mevzuunda *“Necâşî'nin Ölümü”*⁶⁶² isimli bir bâb başlığı koymuştur. Bilindiği üzere Necâşî hicretten sonra ölmüştür. Böyle bir bâb başlığının konulması, onun Müslüman olarak ölmüş olmasının -Buhârî tarafından- bilindiğinin bir delilidir. Fakat bâb başlığında neden *“Necâşî'nin Müslüman Oluşu”* değil de *“Necâşî'nin Ölümü”* denilmiştir? İbn Hacer bu soruya şöyle cevap vermektedir: *“Buhârî'nin elinde Necâşî'nin Müslüman olduğunu anlatan “kıssa”lar bulunmamasına rağmen onun Müslüman olduğunu bildiren “rivâyet”ler de bulunmaktadır. Zaten Necâşî'nin öldüğü de kesindir. Buhârî “Necâşî'nin Ölümü” şeklinde bir bâb başlığı kullanmak suretiyle, onun kendisine yapılacak dualardan istifade etmesini dilemiştir.”*⁶⁶³

Buhârî'nin bir özelliği de siyer/meğazi rivâyetlerini, bilinen kronolojik bir sırayla takip etmemesidir. İbn Hacer'e göre: *“Buhârî, siyer/meğazi rivâyetlerini kendince sahih ve doğru olan bir tertibe göre tasnif etmiştir.”*⁶⁶⁴ Mesela: Hendek savaşının tarihi için Mûsâ b. Ukbe'nin hicretin dördüncü senesinde meydana geldiğine dair rivâyetini esas almıştır. Ve bu görüşünü de İbn Ömer'in bir rivâyetiyle kuvvetlendirmiştir. Rivâyette anlatıldığı üzere İbn Ömer on dört yaşında Uhud savaşına katılmak istemiş fakat Hz. Peygamber izin vermemiştir. On beş yaşında Hendek savaşına katıl-

⁶⁶¹ Mesela: “Birinci Akabe Biâtı” ile alakalı hadisler İman, Menâkıbü'l-ensâr, Tefsir, Hudud, Diyât, Ahkam, Tevhid gibi yedi farklı kitap içerisinde bulunmaktadır.

⁶⁶² Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 38.

⁶⁶³ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VII, 191.

⁶⁶⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 472.

mak için yine izin isteyen İbn Ömer’e bu sefer izin verilmiştir.⁶⁶⁵ Olayların değerlendirilmesini yapan İbn Hacer: “Her iki olay arasında bir sene fark olduğu görülmektedir. Uhud savaşının hicri üçüncü senede olduğu bilindiğine göre Hendek savaşı da hicri dördüncü senede olmuştur. Fakat bu yeni tarihleme siyer/meğazi yazarlarının meşhur olan görüşünün hilafıdır. Meşhur olan görüşe göre Hendek savaşı hicretin beşinci senesinde vuku bulmuştur.”⁶⁶⁶

Buhârî, “Zâtü’r-rika’ Gazvesi”nin tarihi mevzuunda da İbn İshâk⁶⁶⁷ gibi siyer/meğazi yazarlarının meşhur olan görüşlerinin hilafına yeni bir tarih ortaya koymaktadır. Buhârî’ye göre Zâtü’r-rika’ Gazvesi Hayber’in muhasarasından hemen sonra meydana gelmiştir. Çünkü Ebû Mûsâ el-Eş’ârî de bu gazveye katılanlar arasındadır. Ebû Mûsâ el-Eş’ârî ise Medine’ye Hayber’in fethinden sonra gelmiştir.⁶⁶⁸ Bu da gösteriyor ki Zâtü’r-rika’ Gazvesi Hayber’in fethinden sonra gerçekleşmiştir.

Buhârî, “Benî Mustalik/el-Müreysî Gazvesi”nin tarihi hakkında İbn İshâk’ın hicretin altıncı senesi ve Mûsâ b. Ukbe’nin dördüncü senesinde olduğuna dair rivâyetleri⁶⁶⁹ verdikten sonra Zühri’den “İfk Hadisesi”ni -ki bu hadise Benî Mustalik gazvesinde meydana gelmiştir- geniş bir şekilde anlatmış ve orada Sa’d b. Muâz’ın başarılarından da ayrıca bahsetmiştir.⁶⁷⁰ Buhârî, Zühri’nin bu rivâyetini vermek suretiyle yukarıda verilen her iki tarihinde yanlış olduğunu vurgulamak istemiştir. Çünkü bilindiği üzere Sa’d b. Muâz Hendek savaşına katılmış ve Benî Kureyza muhasarasında almış

⁶⁶⁵ Buhârî, Meğazi 30.

⁶⁶⁶ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, VII, 393.

⁶⁶⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 287.

⁶⁶⁸ Buhârî, Meğazi 32.

⁶⁶⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 398.

⁶⁷⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, VII, 430.

olduğu bir yara sebebiyle vefat etmiştir.⁶⁷¹ Yukarıda da geçtiği gibi Hendek savaşı hicri dördüncü senede meydana gelmiştir. Bu duruma göre Benî Mustalik/el-Müreyssî Gazvesinin en geç Hendek savaşından önce meydana gelmiş olması gerekir.

Buhârî'nin Sahih'inin en önemli özelliği, sahih rivâyetlerden meydana gelmiş olmasıdır. Buhârî elinden geldiğince -ta'likler ve bâb başlıklarında kullanılan rivâyetler hariç- buna dikkat etmiştir. Buhârî herhangi bir konu ile alakalı sahih rivâyetlere dayanarak geniş bilgi verme imkanı yoksa elindeki sınırlı sayıdaki sahih rivâyetle yetinmiştir. Hz. Peygamber'in nesebi/soy kütüğü ile ilgili kullandığı rivâyetler bu konuya örnek verilebilir. Buhârî Hz. Peygamber'in soy kütüğünü İbn Abbas'tan (radiyallahu anhüma) rivâyetle: “*Muhammed İbn Abdullah İbn Abdülmuttalib İbn Hâşim İbn Abd-i Menâf İbn Kusay İbn Kilâb İbn Mürre İbn Ka'b İbn Lüey İbn Gâlib İbn Fihri İbn Mâlik İbn Nadr İbn Kinâne İbn Huzeyme İbn Müdrike İbn İlyâs İbn Mudar İbn Nizâr İbn Ma'd İbn Adnân*” şeklinde vermektedir.⁶⁷² Rivâyetinde de görüldüğü üzere Hz. Peygamber'in tesbit edilebilen soy kütüğü Hz. Âdem'e kadar ulaşmamaktadır. Oysaki İbn İshâk birçok hadisçi ve tarihçinin eleştirisine rağmen⁶⁷³ Hz. Peygamber'in nesebini isnâdsız olarak Hz. Âdem'e kadar ulaştırmaktadır.⁶⁷⁴

Buhârî'nin de bu rivâyeti İbn İshâk'a atfen *et-Tarihü'l-kebir* isimli eserinde kullanması⁶⁷⁵ onun hadis kritik mantalitesi ile siyer/meğazi rivâyetlerini nakletmedeki ölçüsü arasındaki farkı göstermesi açısından önemlidir. Bu aynı zamanda Buhârî'nin

⁶⁷¹ Buhârî, Meğazi 31; Cihad 18; Müslim, Cihad 67.

⁶⁷² Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 28.

⁶⁷³ Eleştiriler için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, I, 56-58; Süheylî, *er-Ravdû'l-ünf*, I, 66; İbn Hudeyde, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ahmed, *el-Misbâhü'l-mudî fî küttâbi'n-nebiyyi'l-ummî*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985, I, 16.

⁶⁷⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 1. İbn İshâk bu konuda yalnız değildir. Dönemin önenli nesep âlimlerinden Zübeyrî'de Hz. Peygamber'in nesebini isnâdsız olarak Hz. Âdem'e kadar ulaştırmaktadır. Bkz. Zübeyrî, *Nesebu Kureys*, 4.

⁶⁷⁵ Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir*, I, 5-6.

iki farklı kimliğiyle kaleme aldığı eserlerindeki aynı konuya ait rivâyetlerin sıhhat derecesinin farkının görülmesi bakımından da oldukça dikkat çekicidir.

Buhârî'nin bu hassasiyetinin daha iyi anlaşılması için İbn İshâk⁶⁷⁶ ve Tirmizî⁶⁷⁷ tarafından rivâyet edilen “*Bahîra*” rivâyetine bakmak yerinde olacaktır. Beyhakî'nin ifadesiyle: “*Bahîra hadisesi, siyer/meğazi ehli yanında meşhur bir rivâyettir.*”⁶⁷⁸ Buhârî'nin siyer/meğazi ile alakalı konularda kendisine itimat ettiği ve bazı rivâyetlerini kullandığı İbn İshâk'ın bu rivâyetini görmemiş ve bilmiyor olacağı pek ihtimal dahilinde değildir. Öyleyse Buhârî'yi bu rivâyeti kullanmamaya iten sebep nedir, diye düşünebiliriz. Kanaatimizce bu sorunun cevabı, İbn İshâk'ın Bahîra rivâyetini isnâdsız olarak aktarmasında ve yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi Buhârî'nin hadis kritik anlayışında yatmaktadır.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Buhârî, siyer/meğazi hadiseleri hakkında da aynen diğer rivâyetlere uygulamış olduğu tenkit metodunu uygulamış ve farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bu metod Buhârî'nin eserinin en belirleyici özelliğidir. Buhârî gayet dakik olan bu metodu kullandığından ve kendisinden sonra gelen en yakın takipçilerinin bile böyle bir metodu kullanmayı düşünmemeleri/güç yetirememeleri sebebiyle haklı bir şöhrete sahip olmuştur.

⁶⁷⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 194-197.

⁶⁷⁷ Tirmizî, *Menâkıb* 3.

⁶⁷⁸ Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, II, 26. Daha geniş bilgi için bkz. Sağlam, Ali Rıza, *İslam tarihinde Rahip Bahira meselesi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1959.

2.2.2.1.2. Müslim'in Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Müslim'in Buhârî'ye kıyasla en önemli özelliklerinden birisi, eserinde yer verdiği konuların tertip ve düzenidir. Bu yönüyle o, Buhârî'den bir adım öndedir ve yine bu özelliğiyle eseri, siyer/meğazi rivâyetlerinin kolayca bulunabilmesine ve etraflıca araştırma yapılabilmesine çok elverişlidir. Böyle olmasına rağmen yine de Buhârî'de olduğu gibi Müslim'de de siyer/meğaziye dair rivâyetler eserin içerisinde muhtelif kitaplar ve bâblar altındadır. Bu özellik daha önce de bahsedildiği gibi hadis kitapları ile siyer/meğazi kitapları arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Siyer/meğazi kitapları, kronolojik bir düzlemde mevzuya ait bütün detayları incelemekte ve bir sonuca varmaktadır. Hadis kitapları ise, kronolojik bir kaygıdan uzak olarak herhangi bir siyer/meğazi rivâyetini nerede ihtiyaç duyarsa orada zikretmekte, rivâyetler arası bir bağ kurmamaktadır.

Müslim'in tarihçiliğinin/tarih kültürünün ortaya konulabilmesi için öncelikle onun hadisçiliği hakkında bilgi sahibi olmamız yerinde olacaktır. Ancak bu bilgilere sahip olduktan sonra Müslim'in siyer/meğazi rivâyetlerini kullanımı hakkında etraflıca bilgi edinmek mümkün olabilecektir.

2.2.2.1.2.1. Müslim'in Hadisçiliği

Asıl ismi: Ebü'l-Huseyn Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî'dir.⁶⁷⁹ 202/817 veya 206/821 yılında Nişabur'da doğmuştur.⁶⁸⁰

⁶⁷⁹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, 100; Zehebî, *Siyer*, XII, 557. Müslim'in hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zirikli, *A'lam*, VII, 221; Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957, XII, 232; Selman, Meşhur Hasan Mahmud, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc Sâhibü'l-Müsnedi's-Sahih*

İlk eğitimini Nişabur'da aldıktan sonra ilim seyahatlerine başlamış ve dönemin belli başlı ilim merkezleri olan Hicaz, Mısır, İran, Suriye, Mezopotamya ve Türkistan'a gitmiştir.⁶⁸¹ Gezdiği yerlerdeki hadis âlimlerinden ders almıştır. Hocaları arasında Ahmed b. Hanbel ve İmâm Şafî'nin talebesi olan Harmele b. Yahyâ (243/857) ile İshâk b. Râhûye (238/852), Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî (221/836), Ebû Zûr'a er-Râzî (264/877) ve Kuteybe b. Saîd (240/854) gibi dönemin en meşhur âlimleri bulunmaktadır.⁶⁸² Talebeleri arasında da yine Ebû İsâ et-Tirmizî (275/888), Ebû Hâtim er-Râzî (277/890), Ebû Bekr, Muhammed b. İshâk İbn Huzeyme (311/923) ve Ahmed b. Mübârek el-Müstemlî (284/897) gibi meşhur âlimler vardır.⁶⁸³

Ömrünün sonlarına doğru Buhârî'yle tanışan Müslim, onun hadisteki derinliğini takdir etmiş ve dönemin siyasi çalkantıları içerisinde birçokları onu terk ederken o, Buhârî'nin yanında olmayı tercih etmiştir. Hatta kendi hocası Yahyâ ez-Zühlî'nin (257/870) “*Kim ‘mes’eletü’l-lafz’da (Kur’ân’ın lafzını telaffuz etmenin mahlûkiyeti meselesi) Buhârî’nin fikrine kailse bizim meclisimizden ayrılınsın*” demesi üzerine Müslim, herkesin gözü önünde meclisi terketmiş ve Zühlî’den dinlemiş olduğu hadisleri bir çuvala koyarak kendisine göndermiştir. Sahih’ine de Zühlî’den hiçbir rivâ-

ve muhaddisu’l-İslâmi’l-kebîr; Fahûrî, Mahmut, *el-İmâm Müslim İbnü’l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbüri*.

⁶⁸⁰ İbn Salâh, *Siyânetü Müslim*, 64; Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 11. Müslim’in doğum tarihindeki ihtilaflar için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yan*, V, 195; Zehebî, *el-İber*, II, 23, *Siyer*, XII, 558, *Kâşif*, III, 123; İbn Hacer, *Tehzib*, X, 127; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmü’z-zâhira*, III, 33; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, I, 145.

⁶⁸¹ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, II, 6-7; Zehebî, *Siyer*, XII, 558; İbn Hacer, *Tehzib*, X, 127; Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*, 27-36.

⁶⁸² Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*, 38-76; Selman, *el-İmâm Müslim İbnü’l-Haccâc*, 41-43.

⁶⁸³ Tavâlibe, a.g.e., 77-83.

yet almamıştır.⁶⁸⁴ Eserine Buhârî'den de hiçbir rivâyet almayan⁶⁸⁵ Müslim, 261/874'de vefat etmiştir.⁶⁸⁶

Hadis ve hadis ilimleri mevzuunda birçok eser⁶⁸⁷ kaleme alan Müslim'in en meşhur eseri "*el-Müsnedü's-Sahih*" ismini verdiği Sahih'idir.⁶⁸⁸

Müslim, Sahih'ini üç yüz bin hadis içerisinde seçerek meydana getirmiştir.⁶⁸⁹ Eserinde diğer bazı müelliflerin çok önemsemediği bir hususa dikkat ederek hocalarından sema' yoluyla almış olduğu hadisleri naklederken "*haddesenâ*", kendisinin hocalarına okumak suretiyle onların tasvibine arzettiği hadisleri naklederken de "*ahberenâ*" tabirini kullanmıştır.⁶⁹⁰

Müslim, ihtisar etme veya daha başka sebeplerden dolayı eserini bâblara ayırmamış ve bâb başlıkları (terceme) koymamıştır.⁶⁹¹ Merfu hadisleri toplamaya çalışmış mevkuf ve maktu' hadisleri almamıştır.⁶⁹² Diğer hadis kitaplarından (Kütüb-i Sitte) farklı olarak eserine "*Mukaddime*" ile başlamış ve burada ne yapmak istediğini açıklamıştır.⁶⁹³

⁶⁸⁴ Zehebî, a.g.e., XII, 570-573.

⁶⁸⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XIII, 100.

⁶⁸⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 34.

⁶⁸⁷ Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 10; Zehebî, *Tezkira*, II, 151; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 127. Ayrıca bkz. Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, III, 185; Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turâsi'l-Arabî*, I, 269; Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*, 86-99; Fâhûrî, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc*, 53-59.

⁶⁸⁸ İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 195; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 33; İbn Asâkîr, *Târîhu medînet-i Dimaşk*, XVI, 468.

⁶⁸⁹ İbn Salâh, *Siyânetü Müslim*, 68; Zehebî, *Siyer*, XII, 580; Suyûtî, *Tedrib*, I, 50; Hâzîmî, *Şurûtü'l-eimmeti'l-hamse*, (İbnü'l-Kayserânî'nin "*Şurûtü'l-eimmeti's-sitte*"si ile beraber) 68.

⁶⁹⁰ Çakan, İsmail Lütfî, *Hadis Usûlü*, 56.

⁶⁹¹ İbn Salâh, *Siyânetü Müslim*, 101. Farklı görüşler için bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 574; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 555; İtr, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*, 254.

⁶⁹² Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 3-4; Tavâlibe, *el-İmâm Müslim*, 93; Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 198-199.

⁶⁹³ Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 10.

Müslim'in Sahih'inin en önemli özelliği; bir hadisin bütün varyantlarını veya aynı konudaki sened ve metinlerinde farklılık olan bütün hadisleri fıkhn ilgili bâbının altına almaktır. Bu toplama esnasında da en önce mutkîn olan hafızların rivâyetlerine yer verip mestur, hıfz ve itkanda mutavassıt olan râvilerin naklini sonraya duafâ ve metrûkînin mutabaaten ve iştişhaden rivâyetlerini de daha sonraya bırakır. Böylece aranan hadislerin daha kolay bulunması, sened ve metinlerin hep birden göz önünde bulundurularak istinbat edilecek hükümlerin kolayca çıkarılması sağlanmış olur.⁶⁹⁴

Müslim'in –az da olsa- bir hadisi birden fazla yerde tekrarladığı olmuştur. Eserinde yüz otuz yedi adet tekrar vardır.⁶⁹⁵ Tekrar edilen isnâdlarla gelen tek metin için senedlerin değiştiği noktalara (ح) harfi koymak suretiyle bu durumu belirtmek istemiştir. Ayrıca benzer metinli hadislerin en kuvvetlisini baş tarafa almış daha zayıf olan rivâyetlerin senedlerini verip metinlerini “*mislehu*” ve “*nahvehu*” tabirleriyle ifade etmiştir. Eserde bu uygulamanın örnekleri bir hayli çoktur.⁶⁹⁶

Müslim'in Sahih'i elli dört ana bölüm (Kitâb), 1322 bâbtan oluşmaktadır. Eserde mükerrerler dışında 3033 hadis bulunmaktadır. Yukarıda da geçtiği gibi bâb başlıkları Müslim'in şarihlerinden Nevevî (676/1277) tarafından konulmuştur.⁶⁹⁷ Müslim'de sadece on yedi adet ta'lik vardır. Müslim eserini yazdıktan sonra dönemin en büyük hadis münekkidi Ebû Zür'a'ya takdim etmiş ve onun tashihlerini aynen uygulamıştır.⁶⁹⁸ Bununla beraber eserdeki tefsir bölümü tam sistematik olmadığı için

⁶⁹⁴ Nevevî, a.g.e., I, 3-4. Misaller için bkz. Müslim, Cihad ve's-siyer 64, 69.

⁶⁹⁵ İbn Salâh, *Sıyânetü Müslim*, 101; Nevevî, a.g.e., I, 21.

⁶⁹⁶ Müslim, İman 1, 14, 23, 30, 34, 35, 38, 40, Tahâret 1, 5, 11, 17, 19, 22, 26...

⁶⁹⁷ Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 21. Daha detaylı bilgi için bkz. Selman, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc*, 190-192.

⁶⁹⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-zahire fî mülûkî'l-Mısr vel-Kahire*, III, 33; Zehebî, *Tezkira*, II, 165-167; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbar-i men zeheb*, II, 144-145

Müslim'in Sahih'ini "*Câmi*" saymak istemeyen bir eğilim de vardır. Eserde sadece merfu hadislerin bulunması da bu görüşü kuvvetlendiren faktörlerden bir diğeridir.⁶⁹⁹

2.2.2.1.2.2. Müslim'in Tarih Perspektifi

Müslim'in en önemli özelliklerinden birisi eserinde yer verdiği konuların tertip ve düzenidir. Bu yönüyle Buhârî'den bir adım öndedir ve bu özelliğiyle eseri, siyer/meğazi rivâyetlerinin kolayca bulunabilmesine ve etraflıca araştırma yapılabilmesine çok elverişlidir. Böyle olmasına rağmen yine de Buhârî'de olduğu gibi Müslim'de de siyer/meğaziye dair rivâyetler eserin içerisinde muhtelif kitaplar ve bâblar altındadır. Bu özellik daha önceden de bahsedildiği gibi hadis kitapları ile siyer/meğazi kitapları arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Aynı mentaliteyle meydana getirilen Müslim'de de durum farklı değildir. Mesela: "*Tebuk Gazvesi*" ile alakalı rivâyetler eserde on beş farklı yerde geçmektedir.⁷⁰⁰ Bu mevzu hakkında bilgi sahibi olmak isteyen bir araştırmacı bütün bu rivâyetleri toplamak ve incelemek zorundadır.

Bununla beraber Müslim'de siyer/meğaziye ait rivâyetler Buhârî'de olduğu kadar çok değildir. Nadiren de olsa Buhârî'de olmayan bazı rivâyetlere rastlamak mümkündür.⁷⁰¹ Müslim'deki siyer/meğazi rivâyetlerinin çoğunlukla bulunduğu üç kitap vardır. Birincisi: "*Kitâbü's-Siyer ve'l-cihad*"dır. Bu kitap en çok rivâyeti içerisinde bulunduran kitap olup şu konularla alakalı rivâyetler içermektedir: Savaş hukuku,

⁶⁹⁹ ed-Duyûbendî, *Fethü'l-mülhim bi şerhi Sahihi Müslim*, I, 105.

⁷⁰⁰ Müslim, Tahâret 77, 81, Salât 105, 244, Salâtü'l-müsâfirîn 42-43, Zekât 72, Eyman 7, Kasâme 23, Lukâta 18-19, Fedâilu's-sahâbe 31-32, Tevbe 9, Fedâil 11, Zühd ve'r-rekâik 38.

⁷⁰¹ Buhârî'de olmayan Hz. Peygamber'in Beni Sa'd kabilesinin yaşadığı bölgede ilk defa göğsünün yarılması hadisesi ve Amr b. Anbese'nin Müslüman oluşu ile ilgili rivâyetler için bkz. Müslim, İman 261; Salâtü'l-müsâfirîn 294.

ganimetlerin hükmü, esirlerin durumu, ğazve ve seriyyeler, Hz. Peygamber'in devlet başkanlarına gönderdiği mektuplar.

İkinci olarak “*Kitābu Fedâili's-sahâbe*”de sahabenin nasıl Müslüman olduğu, Allah yolunda yaptıkları cihadın özellikleri, Hudeybiye’de biat edenler ve faziletleri, Bedir savaşına katılanlar ve faziletleri, Muhacir ve Ensar arasında yapılan kardeşlik gibi konular ele alınmaktadır.

Üçüncü olarak “*Kitābü'l-Fedâil*”de ise Hz. Peygamber'in soyu, isimleri, mucizeleri, fitri ve ahlaki özellikleri, peygamber oluşu, Mekke ve Medine hayatıyla alakalı bilgiler ele alınmaktadır.

Müslim'deki siyer/meğaziye ait rivâyetler –Buhârî’de de olduğu gibi- yukarıda saydığımız birkaç kitapla sınırlı değildir. Mesela: Birinci Akabe Biatı ile alakalı rivâyetler “*Kitâbü'l-Hudud*”da ⁷⁰², İkinci Akabe Biatı ile alakalı rivâyetler “*Kitâbü'l-İmâre*”de ⁷⁰³, Medine’ye hicretle alakalı rivâyetler ise “*Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*”⁷⁰⁴ içerisinde bulunabilmektedir.

Müslim’de bazen de bir kitabın içerisinde nakledilen bir olay farklı bâb başlıklarının altında bulunabilmektedir.⁷⁰⁵ Bunun sebebi de bâb başlıklarının bizzat Müslim tarafından konulmamış olmasıdır. Bu mevzu ile alakalı olarak Nevevî şöyle demektedir: “*Müslim, Sahih’ini birçok bâblara göre tertip etti, o hakikatte bâblara ayrıl-*

⁷⁰² Müslim, Hudûd 41.

⁷⁰³ Müslim, İmare 41-42.

⁷⁰⁴ Müslim, Zühd ve'r-rekâik 75.

⁷⁰⁵ Mesela: Hendek savaşıyla alakalı iki tane bâb başlığı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi “Bâbu Gazveti'l-Ahzâb”dır. Burada Hz. Huzeyfeden nakledilen bir rivâyette savaşta yaşanan şiddetli durumdan bahsedilmektedir. (Müslim, Cihad ve's-siyer 99) İkinci bâb ise “Bâbu Gazveti'l-Ahzâb ve hiye'l-Hendek” ismiyle birincisinden yedi bâb sonra gelmektedir. Burada da çukurların kazılmasından, söylenen recezlerden ve Hz. Peygamber'in çukur kazmaya yardım edişinden bahsedilmektedir. (Buhârî, Cihad ve's-siyer 121; Müslim, Cihad ve's-siyer 125-130)

muştır. Fakat Müslim kitabın hacmi artmasın diye veya başka sebeplerden dolayı bâbların adlarını yani tercemelerini zikretmemiştir. Bir cemaat onun bâblarının adlarını koymuş yani bâbları tercemelendirmiştir. Bunların bazıı güzel bazıı değildir. Bu güzel olmayış ya terceme ibaresindeki bir kusurdan yahud lafzının rekâketinden yahud da bunlardan başka sebeplerden ileri gelmiştir. İnşallah ben onları yerlerine yakışacak birtakım ibarelerle tabir etmeye gayret edeceğim.”⁷⁰⁶

Yukarıdan da sarîh bir şekilde anlaşıldığı üzere Muhammed Fuad Abdülbâki’nin tahkik ettiği ve Nevevî’nin şerh ettiği Müslim nüshasında kullanılan bütün bâb başlıkları tamamen Nevevî’ye aittir.

Bundan dolayı eseri ihtisar eden Münzirî yeni bir tertip yapmış ve: *“Bu tertiple arayan aradığına çok daha hızlı ulaşacaktır.”*⁷⁰⁷ demiştir. Münzirî, Müslim’de bulunmayan bazı ana başlıklar (Kitâb) koymayı da ihmal etmemiştir.⁷⁰⁸ Bu kitap ismi ve bâb başlığı koyma işlerinden siyer/meğaziye ait rivâyetler de nasibini almıştır.⁷⁰⁹

Müslim’in siyer/meğazi rivâyetlerindeki kaynakları Buhârî’de olduğu kadar açık ve net değildir. Çünkü Müslim muallak rivâyetlere itimat etmemiş ve siyer/meğazi rivâyetlerini de diğer rivâyetlerde olduğu gibi muttasıl bir sened ile rivâyet etmeye özen göstermiştir. Oysaki Buhârî muallakatında ve bâb başlıklarının isimlendirilmesinde İbn İshâk ve Mûsâ b. Ukbe gibi siyer/meğazi müelliflerinden istifade ederek kaynaklarını deşifre etmiştir.

⁷⁰⁶ Nevevî, *Şerhu Müslim*, Mukaddime, 21.

⁷⁰⁷ Münzirî, *Muhtasarı Sahih-i Müslim*, 9. (M. Nasıruddin el-Elbânî’nin Mukaddimesi)

⁷⁰⁸ Münzirî’nin eklemiş olduğu kitap isimlerinden bazıları şunlardır. “Kitâbü’l-Vudu”, “Kitâbü’l-Gusl”, “Kitâbü’n-Nefakât”, “Kitâbü’l-Vakf”, “Kitâbü’d-Diyâfe”, “Kitâbü’l-Hicra ve’l-meğazi”. Daha geniş bilgi için bkz. Münzirî, *Muhtasarı Sahih-i Müslim*, 9. (M. Nasıruddin el-Elbânî’nin Mukaddimesi)

⁷⁰⁹ Münzirî, “Kitâbü’l-Cihad ve’s-siyer”i birbirinden ayırarak müstakil iki ayrı kitap haline getirmiştir. Ayrıca “Kitâbü’l-Hicra ve’l-meğazi” ismiyle de yeni bir kitap meydana getirmiştir.

Müslim'in siyer/meğazi konuları hakkında en fazla istifade ettiği râvileri Zühri⁷¹⁰, Urve b. Zübeyr⁷¹¹ ve Mûsâ b. Ukbe'dir.⁷¹²

Ayrıca Müslim, Buhârî'nin yapmış olduğu gibi ahkâm istinbatı için hadisleri muhtelif bâblarda bölmeye ve parçalamaya çalışmamıştır. Onun gayesi muhtelif hadis isnâd zincirlerini bir yerde toplamak olmuştur. Bundan dolayı mevkuf hadislere ehemmiyet vermeyip, müsned hadislerle meşgul olmuştur.⁷¹³ Bunun en güzel örneği de “*İsrâ ve Mi'rac Hadisesi*” hakkındaki Şerik b. Abdullah b. Ebi Nemir'in rivâyetidir.⁷¹⁴

2.2.2.2. Tarih Kitaplarının Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

Önceki bölümde “*Tarih Kitapları*” başlığı altında, 133 ve 138. sayfalar arasında ilk dönemdeki meşhur tarih kitapları hakkında bilgiler verilmişti. Burada o bilgilere ilâveten İbn İshâk'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si özelinde tarih kitaplarının siyer/meğazi rivâyetlerini kullanımını incelemeye çalışacağız.

2.2.2.2.1. İbn İshâk'ın Siyer/Meğazi Rivâyetlerini Kullanımı

İbn İshâk'ın eserini; “*el-Mübtede*” (Cahiliye ve İslâm öncesi dönem), “*el-Meb'as*” (Hz. Peygamber'in Mekke dönemi), “*el-Meğazi*” (Hz. Peygamber'in gazveleri ve

⁷¹⁰ Müslim, Cihad ve's-siyer 11, 26, 27, 28, 38, 39, 40, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 70, 74, 76...

⁷¹¹ Müslim, Cihad ve's-siyer 51, 52, 53, 54, 65, 67 vd.

⁷¹² Müslim, Cihad ve's-siyer 20, 30, 38, 62 vd.

⁷¹³ Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, 198-199.

⁷¹⁴ Bkz. Müslim, İman 262.

Medine dönemi) diye üç bölüme ayıranlar⁷¹⁵ olduğu gibi “*el-Mübtede*”, “*el-Meğazi*” ve “*el-Hulefa*” gibi bölümlere ayıranlar da olmuştur. Bunun yanında eserin asıl maksadının Hz. Peygamber’in meğazisini ortaya koymak olduğunu söyleyenler de vardır.⁷¹⁶

Günümüz yazarlarından Abdülaziz ed-Dûrî ise eserin “*el-Mübtede*” ve “*el-Meğazi*” ismiyle iki ana bölüm halinde telif edildiğini belirtmektedir.⁷¹⁷ Nasıl isimlendirilirse isimlendirilsin geçmişteki birçok âlim eserin “*Kısâs-ı Enbiyâ/Peygamberlerin Kısasları*” bölümündeki rivâyetlerden istifade etmiştir.⁷¹⁸ Hatta Sehavî, “*el-Mübtede*” bölümünün “*Kısâs-ı Enbiyâ*” ile ilgili rivâyetlere tahsis edilmiş olduğunu belirtmektedir.⁷¹⁹

“*el-Hulefâ/halifeler*” bölümünün siyer/meğazi ile açık bir bağlantısı olmasa da eserde Hz. Ömer’in şehid edilmesi, Müslümanların halifesinin şûrânın toplanmasını istemesi gibi halifelerle alakalı bölümlere de yer verilmiştir.⁷²⁰ Taberî’nin nakline göre Hz. Osman dönemindeki fitne⁷²¹ ile Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasındaki hadiseler⁷²² hakkında da bilgi verilmektedir.

İbn İshâk’ın siyer/meğazi rivâyetlerini kullanma/değerlendirmede uygulamış olduğu metodlarını şu başlıklar altında incelemek mümkün olacaktır.

⁷¹⁵ Horovitz, *el-Meğazi’l-ûlâ ve müellifuha*, 82; Brockelmann, *Târihü’l-edebi’l-Arabi*, III, 11; Dûrî, *Neş’etü ilmi’t-târih*, 28.

⁷¹⁶ Tarâbişî, Muta’, *Ruvâtu Muhammed İbn İshâk fi’l-Meğazi ve’s-Siyer ve Sâiri’l-Merviyât*, 35-36.

⁷¹⁷ Dûrî, *Neş’etü ilmi’t-târih*, 28.

⁷¹⁸ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, I, 215.

⁷¹⁹ Sehâvî, *el-İ’lân*, 92.

⁷²⁰ Sezgin, Fuad, *Târihü’t-turasi’l-Arabi*, 95.

⁷²¹ Taberî, *Târih*, IV, 329, 381.

⁷²² Taberî, a.g.e., IV/557; V, 46, 69, 266, 288, 296.

2.2.2.2.1.1. Bir olay hakkındaki bütün rivâyetleri toplaması

İbn İshâk'ın önemli özelliklerinden birisi herhangi bir mevzu hakkındaki bütün rivâyetleri toplayıp tek bir sened ve tek bir metin olarak nakletmesidir. Birleşik sened/metin diye isimlendirilen bu husus daha çok “*el-Meğazi*” bölümünde bulunmaktadır.⁷²³ Medine tarih yazıcılığı ekolünün (rivâyetçi ekol) en bariz özelliklerinden birisi olan birleşik sened kullanma meselesi daha önceleri Urve b. Zübeyr ve Zühri⁷²⁴ tarafından daha sonra da Vâkıdî tarafından uygulanagelmıştır.⁷²⁵

İbn İshâk'ı diğerlerinden ayıran özellik ise onun herhangi bir hadiseyi birleşik sened/metinle verdikten sonra kendi hocalarından başlamak üzere senedi tekrar vermesi ve olayı daha geniş ve detaylarıyla anlatmasıdır.⁷²⁶ Birleşik sened/metin kullananlar hadisçiler tarafından eleştirildiği gibi İbn İshâk da bu mevzuda eleştirilmekten kurtulamamıştır.⁷²⁷

İbn İshâk siresinde üslup olarak hem hadisçilerin hem de hikayecilerin üslubunu kullanmıştır. Bununla beraber eserinde hikayecilerin üslubunun etkileri biraz daha

⁷²³ İbn Hişâm, *Sire*, II, 244.

⁷²⁴ Urve b. Zübeyr'in Hudeybiye olayı ile ilgili rivâyetinde birleşik sened, Zühri'nin de ifk hadisesiyle ilgili rivâyetinde birleşik sened ve metin kullanmalarına dair bkz. Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, 192; Buhârî, *Şehadât* 15; İbn Hacer, *Fethü'l-bâri*, VII, 353, 421. Burada ilk dönem hadis/tarih yazıcılığı açısından dikkat edilmesi gereken bir ayrıntı daha vardır: Urve b. Zübeyr, birleşik sened ve metin kullanımında râvilerin hepsinin sika olmasını şart koşmuştur. İbn İshâk ise sened de sika olanı da olmayana da birleştirmiştir. (Ulyânî, Muhammed b. Sâmîl, *Menhecu kitâbeti't-târîhi'l-İslâmi*, 352.)

⁷²⁵ Dûrî, *Neş'etü ilmi't-târîh*, 31.

⁷²⁶ Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sire*, I, 221, 224, 239-240.

⁷²⁷ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 470; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 43.

fazla hissedilmektedir.⁷²⁸ Eserinde hadisçilerin genel üslubundan farklı olarak çok daha fazla şiir kullanmış ve bu yönüyle de ayrıca eleştiri oklarına maruz kalmıştır.⁷²⁹

2.2.2.2.1.2. Topladığı rivâyetlerde sıhhat şartı aramaması

İbn İshâk toplamış olduğu rivâyetlerde sıhhat şartı aramamıştır. Siyer sahasında yapmış olduğu başarılı çalışmalarından dolayı onu takdir eden Zehebî, eserine yalan ifadeler içeren şiirler ve bazı münker rivâyetler doldurduğu için de eleştirmiş⁷³⁰ ve eseri için “*Keşke onlar olmasa daha güzel olacaktı*”⁷³¹ demiştir. Bir başka yerde de eserin bu haliyle tenkih ve tashihe muhtaç olduğunu belirtmiştir.⁷³²

Zehebî’nin eleştirilerinden anlaşıldığı üzere İbn İshâk’ın, siyer/meğaziye ait toplamış olduğu malzemede sıhhat şartı aramadığı ve onun sahih ile zayıf rivâyetleri birbirinden ayırma gibi bir düşüncesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu düşüncesinden dolayı eserine asılsız haberler ve münker rivâyetler almaktan çekinmemiştir.⁷³³

İbn İshâk’ta böyle rivâyetler bulunduğu için Yahya İbn Saîd el-Kattân kendisine uğrayan bir takım kimselere: “*Nereden geliyorsunuz?*” diye sorduğunda onlar: “*Vehb İbn Cerîr’in yanından geliyoruz, o “Kitâbü’l-Meğazi”yi babasından, o da İbn İs-*

⁷²⁸ Dûrî, *Neş’etü ilmi’t-târih*, 28.

⁷²⁹ İbn İshâk’a yöneltilen eleştiriler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü’l-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 93; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, I, 242; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, III, 470; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 41.

⁷³⁰ Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, III, 469.

⁷³¹ Zehebî, *Siyer*, VII, 52.

⁷³² Zehebî, a.g.e., VII, 115-116.

⁷³³ İbn İshâk, İbn Abbas’tan naklen Ebû Tâlib’in Müslüman olarak öldüğünü rivâyet etmektedir. (İbn Hişâm, *Sire*, II, 26-27) Buhârî ve Müslim’deki rivâyetler ise Ebû Tâlib’in kesinlikle kafir olarak öldüğü yönündedir. Bkz. Buhârî, *Salât* 21; *Menâkıbü’l-ensâr* 63; *Tefsir* 9 (16), 28 (1); Müslim, *İman* 357-364.

*hâk'tan rivâyetle bize okudu.” diye cevap vermişler, Yahya, “Desenize onun yanından çok yalanlarla döndünüz” buyurmuştur.*⁷³⁴

Yukarıda sayılan sebeplerden dolayı İbn Hişâm, İbn İshâk’ın eserinde bulunan yanlışlıkları gidermeye çalışmış, bazı tenkit ve tashihlerde bulunarak yeniden tasnif etmiştir.⁷³⁵

2.2.2.2.1.3.Eserde kronoloji gözetilmesi

İbn İshâk eserinde olayları kronolojik bir tertibe göre vermeye gayret göstermiştir. Nadiren de olsa bazı olayların kronolojik tertibe uymadıkları görülmektedir. Kronolojik tertip herhangi bir mevzu ile alakalı rivâyetlerin bir araya getirilmesine de mani değildir. Bu özellik hadis kitapları ile tarih kitaplarının en belli başlı farklarından birini meydana getirmektedir. Hadis kitaplarında rivâyetlerin bölünüp farklı yerlerde nakledilmesi genel bir prensip olarak görülmektedir.⁷³⁶

İlk defa İbn İshâk’ın eserinde uygulamış olduğu bu özellik⁷³⁷ Müslüman tarih yazıcılığı konusunda bir inkılap meydana getirmiştir.

2.2.2.2.1.4.İbn İshâk’ın kaynakları

İbn İshâk’ın kaynaklarını öncelikle “*mektûbe/yazılı*” ve “*müşâfehe/sözlü*” kaynaklar olmak üzere ikiye ayırmak gerekir.

⁷³⁴ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü’l-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 193.

⁷³⁵ İbn Hişâm, *Sire*, I, 1-2.

⁷³⁶ Müslim’de “Tebuk Gazvesi”nin on beş değişik yerde geçmesiyle alakalı bkz. Müslim, Tahâret 77, 81; Salât 105, 244; Salâtü’l-müsâfirîn 42-43; Zekât 72; Eyman 7; Kasâme 23; Lukâta 18-19; Fedâilu’s-sahâbe 31-32; Tевbe 9; Fedâil 11; Zühed ve’r-rekâik 38.

⁷³⁷ Vâkîdî, *Kitâbü’l-Meğâzi*, I, 19.

İbn İshâk, eserinin ilk kısmını oluşturan “*el-Mübtede*” bölümünde yazılı kaynaklardan istifade etmiştir. Bu bölümde Hz. Âdem’in yaratılışından Hz. İsmâil aleyhimüselam dönemine kadar kullanmış olduğu kaynaklarda israiliyata da itimat ettiği görülmektedir. Mısır’da kaleme aldığı bu bölümde⁷³⁸ Vehb b. Münebbih’ten çokça nakillerde bulunmuştur.⁷³⁹ Bunun yanında Ka’bu’l-Ahbâr⁷⁴⁰ ve Muhammed İbn Ka’b el-Kurazî’den⁷⁴¹ de istifade etmeyi ihmal etmemiştir. Bazen de isimlerini söylemeksizin, rivâyetlerde bulunduğu da görülmektedir⁷⁴². İbn İshâk bu dönemdeki rivâyetlerinin çoğunda isnâd kullanmamıştır.⁷⁴³

İbn İshâk siyer/meğazi konularının naklinde sözlü rivâyetlere de çok önem vermiştir. Özellikle Medineli hocalarına, onlar içerisinde de Zübeyr ailesi ve mevalilerine ayrı bir değer vermiştir. En çok rivâyeti Urve İbn Zübeyr⁷⁴⁴, Hişâm İbn Urve⁷⁴⁵, Yahya İbn Urve⁷⁴⁶, Amr İbn Abdullah İbn Ehî Urve⁷⁴⁷, Muhammed İbn Ca’fer İbn Ehî Urve⁷⁴⁸ ve Yahya İbn Abbâd İbn Abdullah İbn Ehî Urve el-Kebîr’den⁷⁴⁹ yapmıştır. Ayrıca Zübeyr ailesinin mevalileri olan Yezîd İbn Rûman⁷⁵⁰, Vehb İbn Keysân⁷⁵¹, Salih İbn Keysân⁷⁵² ve İsmâil İbn Ebî Hakîm’den⁷⁵³ de rivâyetlerde bulunmuştur.

⁷³⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 17.

⁷³⁹ Taberî, *Târih*, I, 322, 401, 407, 432, 464, 476, 478.

⁷⁴⁰ Taberî, a.g.e., I, 265, 401.

⁷⁴¹ Taberî, a.g.e., I, 418, 420.

⁷⁴² Taberî, a.g.e., I, 44, 140, 183.

⁷⁴³ Taberî, a.g.e., I, 34, 145, 165, 234, 461, 462.

⁷⁴⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 356, 376.

⁷⁴⁵ İbn Hişâm, a.g.e., I, 259, 340.

⁷⁴⁶ İbn Hişâm, a.g.e., I, 310, 336.

⁷⁴⁷ İbn Hişâm, a.g.e., II, 220.

⁷⁴⁸ İbn Hişâm, a.g.e., II, 109, 206, 306.

⁷⁴⁹ İbn Hişâm, a.g.e., II, 102.

⁷⁵⁰ İbn Hişâm, a.g.e., I, 363; II, 242, 244, 245.

⁷⁵¹ İbn Hişâm, a.g.e., I, 253, 254.

⁷⁵² İbn Hişâm, a.g.e., I, 262; II, 195.

İbn İshâk'ın siyer/meğazi alanında en önemli kaynakları ise başta Zühri⁷⁵⁴ olmak üzere Âsım İbn Ömer İbn Katâde el-Ensârî⁷⁵⁵ ve Abdullah İbn Ebî Bekr İbn Muhammed İbn Amr İbn Hazm'dır.⁷⁵⁶

İbn İshâk'ın râvileri arasında olaylara bizzat katılanların kadın/erkek akrabalarını da saymamız gerekir.⁷⁵⁷ Hatta bunlar arasında İbn İshâk'ın babası İshâk İbn Yesâr⁷⁵⁸ ve Yezîd İbn Ebî Habîb el-Mısıri⁷⁵⁹ de bulunmaktadır.

İbn İshâk Ehli Kitap'tan da rivâyetlerde bulunmuştur.⁷⁶⁰ Fakat o bu rivâyetleri metin tenkidine tabi tutmadan eserine almamıştır. Mesela Hz. Peygamber'in Hayber, Benî Kureyza ve Benî Nadîr gibi gazveleri ile ilgili, Müslüman olan Yahudi çocuklarından babalarının durumları hakkında bilgiler almış fakat o bilgileri tenkide tâbi tutmadan ihticac/delil getirme için kullanmamıştır.⁷⁶¹ Bu hassasiyetine rağmen İbn İshâk'ın bazı meçhul şahıslardan batıl rivâyetlerde bulunduğu da bir gerçektir.⁷⁶²

İbn İshâk'ın rivâyetlerinin bir kısmını da belağları⁷⁶³ oluşturmaktadır. Bazı rivâyetlerinde de “*Güvendiğim bir kimse*”⁷⁶⁴, “*Bazı ilim sahipleri*”⁷⁶⁵ gibi kapalı, “*İddia ettikleri gibi*”, “*En iyisini Allah bilir*” gibi şüpheyi çağrıştıran ifadeler kullanmıştır.

⁷⁵³ İbn Hişâm, a.g.e., I, 257.

⁷⁵⁴ İbn Hişâm, a.g.e., II, 102, 218, 244; III, 356, 362, 377.

⁷⁵⁵ İbn Hişâm, a.g.e., II, 47, 127, 146.

⁷⁵⁶ İbn Hişâm, a.g.e., II, 127, 140, 244, 260; III, 357.

⁷⁵⁷ İbn Hişâm, a.g.e., I, 231, 311, 371; II, 47, 138, 441.

⁷⁵⁸ İbn Hişâm, a.g.e., I, 169, 418; II, 77, 428.

⁷⁵⁹ İbn Hişâm, a.g.e., I, 145; II, 116, 302; III, 382.

⁷⁶⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 470. Örnekler için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 194, 261, 263.

⁷⁶¹ İbn Seyyidi'n-Nâs, *Uyûnü'l-eser*, I, 18.

⁷⁶² el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, I, 227. Meçhul bir şahıs olan Cehm Mevlâ Hâris b. Hâtîb el-Cümahî'nin rivâyetleri için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 173.

⁷⁶³ Belağ: “Belağânî/bana ulaştı ki...” diyerek nakledilen haber. Bu şekilde nakledilen bir haber, aksi belli oluncaya kadar “munkatî”, dolayısıyla da “zayıf” hükmündedir. (Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 56) İbn İshâk'ın belağları için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, I, 251, 275, 276, 365.

⁷⁶⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, III, 48, 73, 424.

⁷⁶⁵ İbn Hişâm, a.g.e., I, 225, 263, 265; III, 52.

Bütün bunlar onun Medineli hadisçiler nazarında zayıf bir râvi seviyesine düşmesine ve rivâyetlerine önem verilmemesine sebep olmuştur.

Bütün bunlara rağmen İbn İshâk'ın eserinde muttasıl senedle rivâyet edilen rivâyetler ve Buhârî ve Müslim'in râvileri gibi sika râviler de vardır.

Şunu da hatırlatmadan geçmemek lazımdır ki İbn İshâk –el-Mübtede'de– her ne kadar sözlü rivâyetlere önem verse de bu onun yazılı kaynaklar kullanmadığı mânâsına gelmez. Yezîd İbn Habîb⁷⁶⁶ ve Abdullah İbn Ebû Bekr'den⁷⁶⁷ yapmış olduğu rivâyetler bunu göstermektedir.

İbn İshâk'ın çok sayıda râvisi bulunmaktadır. İbn Hacer bunlardan yirmi dokuz tanesinin ismini⁷⁶⁸, Zehebî ise kırk tanesinin ismini saymış ve arkasından şöyle demiştir: *“Daha başkaları da var ki onlara ulaşmak ve saymak gerçekten zordur.”*⁷⁶⁹ Günümüz araştırmacılarından Tarâbişî, İbn İshâk'ın râvilerini altmış olarak saymaktadır. Fakat bu sayıların bir mânâ ifade etmediği kanaatindeyiz. Çünkü İbn İshâk'ın, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı; Halife İbn Hayyât'ın *Târih*'i, Belâzurî'nin *Ensâbu'l-Eşrâf*¹ gibi eserlere yayılmış *“kale İbn İshâk”*, *“ve fi rivâyeti İbn İshâk”* ve benzeri ifadelerle nakledilen onlarca/yüzlerce rivâyeti bulunmaktadır. Bu da İbn İshâk'ın râvilerinin kaç kişi olduğunu belirlememizi zorlaştırmaktadır. İbn İshâk'tan en çok rivâyet eden kişi Bekkâî'dir. Daha sonra Seleme İbn Fadl ve Yunus İbn Bükeyr gelmektedir. Bu şahısların rivâyetlerinin çoğu elimizde olmasına rağmen bir kısmının da Hâkim'in *Müstedrek*'i, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübra* ve *Delâilü'n-Nübüvve*'si, İbn Asâkir'in *Târih*'i, İbn Esîr'in *el-Kâmil*'i ve İbn Hacer'in *Üsdü'l-ğâbe*'si gibi eserlerin içeri-

⁷⁶⁶ Taberî, *Târih*, II, 645.

⁷⁶⁷ Taberî, a.g.e., III, 126, 128, 146.

⁷⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzib*, IX, 39.

⁷⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, VII, 35.

sinde dağınık bir şekilde bulunduğu bilinmektedir⁷⁷⁰ İbn İshâk'ın bütün rivâyetlerine ulaşmak için yukarıda isimleri sayılmaya çalışılan eserler üzerinde kapsamlı bir çalışma yapılmasıyla mümkün olacaktır.⁷⁷¹

İbn İshâk'ın eserine bakılınca bazen aynı mevzuda bile râvilerin birbiriyle çelişen rivâyetlerine rastlamak mümkündür.⁷⁷² Bunun sebebi ise İbn İshâk'ın eserini üç farklı yerde yazması ve üç farklı nüshanın oluşmasıdır. Bunlar Medine, Kûfe ve Bağdat nüshalarıdır.⁷⁷³ Bir başka sebep de İbn İshâk'ın eserinin kendi döneminde bir kitap haline getirilmemiş râvilere sahifeler halinde okunmuş ve imla ettirilmiş olmasıdır.⁷⁷⁴

İbn İshâk'ın eseri her ne kadar çok zayıf rivâyetler ihtiva etse de rivâyetlerinin çoğu sahih hadis kitaplarında nakledilmiş veya başka bir ifadeyle İbn İshâk'taki rivâyetler sahih kitaplarında bulunan bilgilerle mutabaat arz etmektedir.⁷⁷⁵

Bu meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için Üçüncü Bölüm'de hadis ve siyer/meğazi kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak incelenen Benî Kureyza olayına ve râvi değerlendirmelerine bakmak yeterli olacaktır.

⁷⁷⁰ Tarâbişî, Muta', "Ruvâtu Muhammed İbn İshâk fi'l-Meğazi ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât", Mecelletü Mecmeu'l-Lugat, C. III, S. 56, s. 555.

⁷⁷¹ Tarâbişî, Muta', a.g.m., 543; Horovitz, *el-Meğazi 'l-ûlâ*, 83.

⁷⁷² Mesela: Âmir İbn Führeyre'nin Müslüman oluşuyla ilgili rivâyet Bekkâî ve Yunus İbn Bükeyr nüshalarında farklılıklar göstermektedir. (Süheylî, *er-Ravdü 'l-ünf*, III, 38) İbn İshâk'ın râvileri arasındaki diğer ihtilaflar için bkz. İbn Kesîr, *Üsdü 'l-ğabe fi marifeti's-sahabe*, III, 120; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 146, 216; İbn Hişâm, *Sîre*, II/36-37.

⁷⁷³ İbn Hişâm, *Sîre*, I, 13.

⁷⁷⁴ Tarâbişî, Muta', "Ruvâtu Muhammed İbn İshâk fi'l-Meğazi ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât", Mecelletü Mecmeu'l-Lugat, C. III, S. 56, s. 535, 537.

⁷⁷⁵ Umerî, Ekrem Ziyâ, *el-Müctemaü 'l-medeni fi ahdi'n-nübüvve*, 27-47.

3.ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HADİS VE TARİH RİVAYETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI OLARAK İNCELENMESİ: BENÎ KUREYZA OLAYI ÖRNEĞİ

Bu bölümde, birinci ve ikinci bölümde teorik olarak incelenen hadis rivâyetlerinin tarih ilmi açısından değeri konusu “*Benî Kureyza Olayı*” çerçevesinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeye çalışılacaktır. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hayatı ile ilgili en geniş bilgiler hiç şüphesiz siyer türü eserlerin ilgi alanına girse de Hadis Edebiyatının değişik bölümlerinde de Hz. Peygamber’in (s.a.s.) siyeri ile ilgili dağınık bilgiler bulunmaktadır. Aşağıda “*Benî Kureyza Olayı*” hakkında ilgili hadis ve tarih kaynakları karşılaştırılarak hadis kaynaklarındaki rivâyetler esas alınarak bir siyer kitabı yazılıp yazılmayacağı veya daha geniş perspektifte hadis kaynaklarındaki tarihi malzeme ile gerçek tarihi malumata ulaşıp ulaşılmayacağı araştırılacaktır. Yine böyle bir karşılaştırma ile siyer/meğaziye ait aynı konudaki rivâyetlerin farklı bakış açılarına göre tasnif edildiğinde (hadis ve tarih kitapları) ne gibi sonuçların ortaya çıkabileceği görülecektir. Ayrıca hadisçilerin isnat sistemini aynen kullanan tarihçilerin, ricâl açısından rivâyetlerde hassas davranıp davranmadıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Medine site devlet/toplum yapısını, ehl-i kitap ile ilişkileri, savaş taktiklerini, onun insanlar üzerindeki etkisini göstermesi ve sonuçları açısından da bir takım önemli fikhî kuralları içermesi nedeniyle “*Benî Kureyza Olayı*”, hem hadis hem de tarih ki-

taplarında detaylı olarak geçmektedir. Bu öneme binaen bu olayı karşılaştırmalı olarak incelemeye çalışacağız.

Mukayeseli çalışmalarda içine düşülen en önemli problemlerden birisi kronolojiye dikkat edilmeyip anakronizm'e düşülmesidir. Böyle bir kaygı nedeniyle çalışmamızda ilk dönem (h. 2-3. asır) hadis ve tarih kaynaklarını kullanmaya gayret ettik. En çok kullandığımız hadis kaynakları Abdürrezzâk'ın *Mûsannef*'i, Ahmed İbn Hanbel'in *Müsned*'i, Dârimî'nin *Sünen*'i ve Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'leri başta olmak üzere diğer hadis kitaplarıdır. Siyer kaynaklarından ise Vakıdî'nin *el-Meğazi*'si, İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın *Sîre*'leri, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı kullanılmıştır. Bazan da İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'si ve Zehebî'nin *el-Meğazi*'sine rivâyetlerin değerlendirilmesi için yer verilmiştir. Bununla birlikte olayların daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak daha sonraki dönemlere ait eserlerden de yer yer istifade edilmiştir. Konumuz, hadis rivâyetleri ile siyer/meğazi rivâyetlerinin karşılaştırması olunca siyer ve tarih kitaplarının kendi aralarındaki farklılıklara temas edilmemiştir. Söz konusu çalışmamızda köşeli parantezlerle verilen bilgiler bizlere aittir. Olayın kurgulanması için bu gerekli görülmüştür. Ayrıca metin içerisinde konuyla ilgili alt başlıklara da yer vererek konunun bir kronoloji içerisinde işlenmesine çalışılmıştır. Temel hadis kaynaklarından alınan rivâyetler ana metinde tırnak içerisinde gösterilmiştir. Olayların hadis kaynaklarında olmayıp da yalnız siyer/meğazi ve tarih kitaplarında bulunan kısımları ise dipnotlarda verilmiştir.

Şimdi bu bilgiler ışığında “*Benî Kureyza Olayı*”nın hadis ve tarih kitaplarında nasıl anlatıldığına geçebiliriz.

3.1. Benî Kureyza Olayı

1. [*Benî Kureyza Olayı ne zaman meydana gelmiştir?*]⁷⁷⁶

2. [*Benî Kureyza Olayı'nın sebebi:*]

“Hz. Peygamber Medine'deki Yahûdî kabileleriyle ayrı ayrı anlaşmalar yapmıştır. Bunlardan Benî Kaynuka ve Benî Nadîr anlaşma hükümlerine uymadıkları için Medine'den çıkarılmışlardır. Benî Kureyza ise, Uhud Savaşından sonra yapılan anlaşmayı yeniledikleri için yerlerinde kalmışlardır.”⁷⁷⁷ “Nadîr ve Kurayza yahudileri Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm ile savaştılar. O da Benî Nadîr'i sürdü. Kurayza'yı yerinde bıraktı. Kurayza'ya ihsanda dahi bulundu. Sonradan onlar da Resûlullah'la savaştılar.”⁷⁷⁸

3. [*Allah'ın, Rasûlüne Benî Kureyza ile harb etmesini emretmesi:*]

“Öğle vakti olduğu zaman Cebrâil atlastan bir sarık ile sarıklı olarak, üzerinde ipek atlastan bir kadifenin bulunduğu bir eğerle eğerlenmiş bir katırın üzerinde Resûlullah'a (Sallallahü aleyhi ve sellem) geldi ve şöyle dedi: “Ya Rasûlallah, silahı bıraktın mı?” Resûlullah “evet” dedi. Bunun üzerine Cibril: “Melekler henüz silâhı bırakmadılar ve henüz geri de dönmediler. Onların peşini takip edi-

⁷⁷⁶ Benî Kureyza olayının tarihi hakkında hadis kitaplarında her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Hişâm olayın tarihini hicri 5 olarak belirtirken İbn Sa'd bu tarihi detaylarıyla 23 Zi'l-ka'de Çarşamba günü (15 Nisan 627) olarak vermektedir. İbn Sa'd'ın kendisinden önceki rivâyetleri ve eserleri görme ve onları inceleyip değerlendirme imkanı olduğu için onun görüşü daha tutarlı görülmektedir. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 321; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 74. Ayrıca bkz. Makrizî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir (845/1442), *İmtâü'l-esmâ bimâ li'n-Nebîyyi mine'l-ahvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*, (thk. Muhammed Abdülhamîd en-Nemîsî), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1999/1420, I, 244.

⁷⁷⁷ Ebû Dâvûd, Harac 23. Olayın detayları için bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 358-363.

⁷⁷⁸ Buhârî, Meğâzî 14; Müslim, Cihad 62; Ebû Dâvûd, İmaret 23. Kurayza oğulları Hendek kazılırken kazma, kürek gibi âletler vererek Müslümanlara yardımcı olmuşlardır. Olayın detayları için bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 368-372.

yorlar. Ey Muhammed! Allah sana Benî Kureyza'ya gitmeni emrediyor. Ben de onlara gidiyorum, onları sarsacağım.” dedi.⁷⁷⁹

4. [*Resûlullah'ın Müslümanları savaşa çağırması:*]

“Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) ‘Hiç kimse ikindi namazını sakın başka yerde kılmasın, ancak Benî Kureyza yurdunda kılsın’ buyurdu. Ashâbın bir kısmı bu emrin zâhirine uyarak, namazlarını Benî Kureyza yurduna varınca kıldılar. Bir kısmı da Peygamber’in (Sallallahü aleyhi ve sellem) maksadı, acele etmemizi sağlamaktır, diyerek, vakit çıkmadan yolda kıldılar. Bu olay nebiye (Sallallahü aleyhi ve sellem) arzedilince her iki zümreyi de yaptıkları şeyden dolayı ayıplamadı.”⁷⁸⁰

5. [*Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) İbn Mektûm'u Medine'ye vali tayin etmesi:*]⁷⁸¹

6. [*Benî Kureyza'nın Ali b. Ebî Tâlib'e kötü sözler söylemesi:*]⁷⁸²

⁷⁷⁹ Buhârî, Salâtü'l-havf 5; Cihad 18; Meğazî 30; Müslim, Cihâd 67; Ebû Dâvûd, Cenâiz 8; Nesâî, Mesâcid 18; Müsned, III, 121, VI, 56, 141.

⁷⁸⁰ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 370; Buhârî, Salâtü'l-havf 5; Meğazi 30; Müslim, Cihâd 69. Hadis kitaplarında anlatılan bu hadise çok küçük değişikliklerle İbn İshâk'ta da şu şekilde geçmektedir: İbn İshâk dedi ki: Bu haberi bana babam İshâk b. Yesâr, Ma'bed b. Kâb b. Mâlik el-Ensârî'den naklen haber verdi. Ashabtan bir kısmı Benî Kureyza mahalline yatsı namazından sonra geldi. Böylece Resûlullah'ın ashâbı O'na kavuşmuş oldu. Fakat Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem): “Hiçbir kimse ikindi namazını başka yerde kılmasın, ancak Benî Kureyza da kılsın” sözünden dolayı ikindiye kılmamışlardı. Savaş gibi vazgeçilmez bir meşguliyetleri vardı. Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) “Benî Kureyza'ya gelinceye kadar” sözünden dolayı namazı kılmaktan çekindiler ve orada ikindiye yatsıdan sonra kıldılar. Allah Kitabında bu sebepten onları ayıplamadı, Resûlullah da (Sallallahü aleyhi ve sellem) bu sebeple onları kınamadı.” Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 323.

⁷⁸¹ Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Medine'ye İbn Mektûm'u vali tayin etti. Ali b. Ebî Tâlib'i de bayrağıyla beraber Benî Kureyza'ya gönderdi. İnsanlar Benî Kureyza'ya gitmek için adeta yarış ettiler. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 322.

⁷⁸² Ali b. Ebî Tâlib kalelere yaklaştığı zaman, onlardan Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) hakkında çirkin bir söz işitti. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) ile yolda karşılaştığında şöyle dedi: “Ya Rasûlallah, bu habislere yaklaşman sana yakışmaz.” Resûlullah: “Niçin? Sanırım onlardan benim hakkımda kötü sözler işittin?” Dedi ki: “Evet ya Resûlallah.” Resûlullah: “Şayet beni görselerdi böyle bir şey söylemezlerdi.” dedi. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) onların, kalelerine yaklaştığı zaman: “Ey maymunların kardeşleri! Allah sizi hakir zelil etti mi ve size

7. [*Cibril'in Dihye b. Halife el-Kelbî suretinde görülmesi:*]

“Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'ya varmadan önce Peygamber Mescidinin komşusu bulunan Benî Ganm kabilesinden bir kısım insanlarla karşılaştı⁷⁸³ ve şöyle dedi: “Kimse size rastladı mı?” onlar dediler ki: “Ya Rasûlallah bize, Dihye b. Halîfe el-Kelbî rastladı, üzerinde eğer bulunan beyaz bir katır üzerine binmişti. O katırın üzerinde atlastan bir kadife vardı.” Bunun üzerine Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem): “O Cibril'dir. “Benî Kureyza'ya gönderildi ki onların kalelerini sarssın ve kalblerine korku atsın...”⁷⁸⁴ Enes b. Mâlik (r.a.) der ki: “Ben Cibril'in melâike cemâatinin Ganm oğulları sokağından geçtikleri sıra yükselen tozunu bugün bile görür gibiyim.”⁷⁸⁵

8. [*Benî Kureyza kuşatmasına Müslümanlardan kaç kişi katıldı?*]⁷⁸⁶

9. [*Benî Kureyza kuşatmasında Yahudiler kaç kişi idi?*]⁷⁸⁷

10. [*Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'yı kuşattığında nerede konakladı?*]⁷⁸⁸

azabını indirdi mi?” diye sorduğunda onlar: “Ey Ebü'l-Kâsım bunun böyle olduğunu sen de biliyorsun” dediler. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 322.

⁷⁸³ İbn Hişâm bu mevkinin ismini ‘Savreyn’ olarak bildirmektedir. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 323.

⁷⁸⁴ Müsned, III, 121, VI, 141.

⁷⁸⁵ Müsned, III, 213. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76-77.

⁷⁸⁶ Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'yı otuzaltı atlı ve üçbin piyade ile kuşatmıştır. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 335; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 74.)

⁷⁸⁷ Benî Kureyza olayında öldürülenlerin sayısını tesbit zor olduğu gibi katılanların sayısını tespit etmek de çok zor görülmektedir. Çünkü ne hadis ne de tarih kaynaklarında sözkonusu mesele ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece öldürülen insanların sayısı hakkında dört yüzden dokuz yüze kadar farklı rivâyetler vardır. (Abdurrezzâk, *el-Musannef*, II, 311; Dârimî, *Siyer* 66; Müsned, III, 350; Tirmizî, *Siyer*, 29; Musâ b. Ukbe, *el-Meğazi*, 226; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 75; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 124.) Kuşatmanın sonucunda buluş çağına girmiş, eli silah tutan herkesin katledildiği rivâyet edildiğine göre savaşa katılanların sayısının da yaklaşık aynı rakamlar olduğu söylenebilir. Makrizî'nin Benî Kureyza'dan alınan esirlerin sayısını kadın ve çocuklar dahil “bin” olarak vermesi, savaşa katılanların sayısının dört yüz kadar olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bkz. Makrizî, *İmtâü'l-esmâ*, I, 253.

11. [*Benî Kureyza kuşatması kaç gün sürdü?*]

“Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza’yı yirmi beş gece muhasara etti ve muhasara onları güç duruma soktu; Allah onların kalblerine korkuyu attı.”⁷⁸⁹

12. [*Benî Kureyza’nın Müslamanlar tarafından kuşatılmasıyla birlikte Kâb b. Esed’in kabilesini ikna çabaları:*]⁷⁹⁰

13. [*Benî Kureyza’nın Ebû Lübâbe ile istişare etmesi:*]

“Benî Kureyza Ebû Lübâbe ile istişare etti. Ebû Lübâbe onlara eliyle boğazını işaret ederek eliyle boğazını işaret ederek öldürüleceklerini ima etti.”⁷⁹¹

⁷⁸⁸ Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza’ya geldiği zaman onların mallarının bulunduğu bölgedeki ‘Enâ kuyusu’ denilen bir kuyunun yanında konaklamıştır. İbn Hişâm’a göre bu kuyunun ismi ‘Ennî kuyusu’dur. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 323.

⁷⁸⁹ Müsned, III, 121, VI, 141; Kilâî, Ebû’r-Rebi’ Süleyman b. Musa (634/1237), *el-İktifâ fî megâzî resûlillah ve’s-selâseti’l-hulefâ*, (thk. Mustafa Abdülvahid), Mektebetü’l-Hancî, Kahire 1968, II, 177. Benî Kureyza kuşatmasının kaç gün devam ettiği konusunda ilk dönem kaynaklar arasında ihtilaf bulunmaktadır. Ahmed İbn Hanbel ve İbn İshâk’tan rivâyetle İbn Hişâm kuşatmanın 25 gün sürdüğünü ifade ederlerken İbn Sa’d, kuşatmanın 15 gün sürdüğünü belirtmektedir. Saîd İbn Müseyyeb’e göre ise kuşatma 14 gün sürmüştür. Bkz. Musâ b. Ukbe, *el-Meğazi*, 224; İbn Hişâm, *Sîre*, III, 323; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebir*, II, 74; Müsned, III, 121, VI, 141.

⁷⁹⁰ Huyey b. Ahtab, Kureyş ve Ğatafan onlardan geri döndüğü zaman, Kâb b. Esed ile yaptığı sözleşmeyi yerine getirmek için Benî Kureyza ile birlikte onların kalelerine girmişti. Resûlullah’ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) onlarla savaşıncaya kadar ayrılmayacağını anladıkları zaman, Kâ’b b. Esed onlara: “Ey Yahudiler topluluğu, gördüğünüz bu şeyler, başınıza gelmiş. Ben size üç şeyi gösteriyorum, hangisini dilerseniz onu yapın.” dediğinde onlar: “O nedir?” dediler. Bunun üzerine Ka’b b. Esed: “Bu adama tâbi olunuz ve onu tasdik ederiz. And olsun ki o apaçık bir peygamberdir ve elbette o, kitabınızda vasıfları belirtilen kimsedir. O’na tabi olmakla kanlarınızı, mallarınızı, çocuklarınızı ve kadınlarınızı emniyete almış olursunuz.” Dediler ki: “Tevrat’ın hükmünden asla ayrılmayız ve başka bir şey ile de değiştiremeyiz.” Ka’b b. Esed: “Madem bunu kabul etmiyorsunuz, geliniz çocuklarımızı ve kadınlarımızı katledelim sonra Muhammed’e ve ashâbına, kılıçlarımızı çekmiş erkekler olarak çıkalım, arkamızda bir ağırlık bırakmayalım ki Allah, Muhammed ile bizim aramızda hükmünü versin. Eğer helak olursak arkamızda üzerine korkacağımız bir nesil bırakmamış olarak helak oluruz. Eğer galip gelirsek and olsun ki yeniden kadınlar çocuklar ediniriz.” demesi üzerine: “Bu mazlumları mı öldüreceğiz. Onlardan sonra yaşamanın ne mânâsı kalır ki?” dediler. Ka’b b. Esed devamla: “Eğer bunu da kabul etmiyorsanız, bu gece Cumartesi gecesidir. Umulur ki bu gece Muhammed ve ashâbı bizden emindirler. Haydi! Belki bu gece Muhammed ve ashâbını aldatarak kuşatmadan kurtulabiliriz.” dedi. Bütün tekliflerine olumsuz yaklaşan bu kimseler bu sefer de: “Cumartesi âyini mi (Sebt) ifsat edeceğiz. Bu gece bir tuzak mı kuracağız? Halbuki biliyorsun bizden kim böyle bir şey yapmışsa muhakkak mesh (hayvanlaşma) musibetine maruz kalmıştır. Senin de başına böyle bir şey gelmesinden korkarız.” dediler. Ka’b b. Esed de: “Sanki sizden daha doğrusu yok” diyerek onlara serzenişte bulunmuştur. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 324.

14. [Resûlullah'ın Ebû Lübâbe'ye karşı tutumu ve Allah'ın onun tevbesini kabul etmesi:]⁷⁹²

15. [Benî Kureyza kuşatması esnasında Benî Hedel'den bir topluluğun Müslüman olması:]

“Benî Kureyza'da kuşatma sürerken onlardan bir kısmı Resûlullah'a iltihak etti.

Resûlullah onlara eman verdi onlar da müslüman oldular.”⁷⁹³

⁷⁹¹ Müsned, III, 121, VI, 141.

⁷⁹² Ebû Lübâbe'nin tevbesi, tevbesinin kabul edilmesi ile ilgili olaylar İbn Hişâm ve İbn Sa'd'da detayları ile şöyle anlatılmaktadır: Kuşatma altında bulunan Benî Kureyza Resûlullah'a (Sallallahü aleyhi ve sellem) haber göndererek: “Bize Ebû Lübâbe b. Abdülmünzir'i yani Benî Amr b. Avf'ın kardeşini gönder ki bizim durumumuz hakkında onunla istişare edelim.” Onlar, Evs'in halifleri idiler. Resûlullah da (Sallallahü aleyhi ve sellem) onu onlara gönderdi. Benî Kureyzalılar onu gördükleri zaman erkekleri onun yanına geldiler. Kadınlar ve çocuklar ise ağlayarak ondan meded istediler ve ona sığındılar. O da onlara acıdı. Onlar ona dediler ki: “Ey Ebû Lübâbe! Muhammed'in hükmüne razı olmamıza ne dersin, O'nun hükmüne uyalım mı?” “Evet.” dedi ve eliyle boğazını işaret etti ki O'nun hükmü boğazlanmaktır. Ebû Lübâbe dedi ki: “Vallahi ayaklarım yerlerinden ayrılmadan anladım ki ben Allah'a ve O'nun Rasûlüne (Sallallahü aleyhi ve sellem) hıyânet ettim.” Sonra Ebû Lübâbe dosdoğru mescide gitti. Resûlullah'a (Sallallahü aleyhi ve sellem) uğramadı. Mescidde direklerden birine bağlandı ve şöyle dedi: “Allah işlediğim bu hatadan dolayı tevbeni kabul edinceye kadar buradan ayrılmayacağım. Allah'a yemin olsun ki asla Benî Kureyza'ya adım atmayacağım ve Allah'a ve Rasûlüne hıyânet ettiğim bir belde ebediyen görünmeyeceğim.”

Resûlullah'a (Sallallahü aleyhi ve sellem) Ebû Lübâbe'nin durumu bildirildiğinde -ki haber biraz geç verilmişti- şöyle buyurdu: “O şayet bana gelseydi elbette onun için istiğfar ederdim. Fakat böyle yemin ettikten sonra ben, Allah onun tevbesini kabul edinceye kadar, onu serbest bırakamam.”

İbn İshâk, Yezîd b. Abdullah b. Kusayd'dan naklen olayın devamını şöyle anlatıyor: Ebû Lübâbe'nin tevbesiyle alakalı vahiy Resûlullah'a (Sallallahü aleyhi ve sellem) seher vakti indi. O, Ümm-i Seleme'nin odasında idi. Ümm-i Seleme dedi ki: Seher vaktinde Resûlullah'ı (Sallallahü aleyhi ve sellem) gördüm gülüyordu. Dedim ki, “Ya Rasûlallah neden gülüyorsun? Allah gülmekten senin dişlerini gösterdi.” Dedi ki: “Ebû Lübâbe'nin tevbesi kabul olundu.” Dedim ki: “O halde ya Rasûlallah ona müjde vereyim mi?” Dedi ki: “Evet, dilersen ver.”

Ümm-ü Seleme kendi hücresinin kapısı önünde durdu -ki bu tesettür emrinden önce idi- ve şöyle dedi: “Ey Ebû Lübâbe, müjde, Allah senin tevbeni kabul etmiş.” Bunun üzerine insanlar onun bağlarını açmak için yanına koşuştular. O dedi ki: “Hayır, vallahi Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) beni kendi eliyle serbest bırakıncaya kadar kimse benim bağlarımı çözemez.” Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) sabah namazına çıkarken onun yanına vardı ve bağlarını çözüp onu serbest bıraktı. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 325-327; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, II, 74-75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 120, 121.

⁷⁹³ Buhârî, Meğazi 14; Müslim, Cihad 62; Ebû Dâvûd, Harac 23. Bu şahısların isimleri Sa'lebe b. Sa'ye, Üseyd b. Sa'ye ve Esed b. Ubeyd'dir. Benî Hedel kabilesindendirler. Nesep itibariyle Benî Kureyza ve Benî Nadîr'in amca oğullarıdır. Benî Kureyza'nın Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) hükmüne razı oldukları gece Müslüman olmuşlardır. Bkz. Hişâm, *Sîre*, III, 327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 121.

16. [*Benî Kureyza kuşatması esnasında Amr b. Su'dâ'nın durumu:*]⁷⁹⁴

17. [*Benî Kureyza'nın, Resûlullah'ın hükmüne razı olması ve Sa'd b. Muâz'ın hakem kılınması:*]

Benî Kureyza Resûlullah'ın hükmüne razı olunca Evs kabilesinden bazı kimseler ortaya atıldı ve şöyle dediler: “Ya Rasûlallah, onlar bizim mevâlilerimizdir. Hazrec'in değil. Kardeşlerimizin mevâlileri hakkında, bildiğin şeyi dün yapmıştın.” Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'dan önce Benî Kaynuka'yı kuşatmış idi. Onlar Hazrec'in halifleri idiler. Abdullah b. Übeyy b. Selûl Resûlullah'dan (Sallallahü aleyhi ve sellem) onların bağışlanmasını istedi, o da onları ona bağışladı. Bunun üzerine Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Evs kabilesinin ileri gelenlerine dedi ki: “Ey Evsliler! onların hakkında sizden bir adamın hüküm vermesine razı olmaz mısınız?” “Evet! Razı oluruz” dediler. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem): “Bu hakemlik, Sa'd b. Muâz'a verilmiştir.” diyerek meseleyi noktaladı. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Sa'd b. Muâz'ı, Eslem kabilesinden bir kadının çadırında bırakmıştı. O kadına Rufeyde denilir. O, mescidinde yaraları tedavi ediyor ve Müslüman hastalara hizmet edi-

⁷⁹⁴ İşte yine o gecede Amr b. Su'dâ el-Kurazî çıktı ve Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) muhafızlarına rastladı. O gece, Resûlullah'ı korumakla görevli olan muhafız Muhammed b. Mesleme idi. Onu gördüğü zaman: “Sen kimsin” dedi. O da: “Ben, Amr b. Su'dâ'yım.” Amr, Benî Kureyza ile birlikte, Resûlullah'a (Sallallahü aleyhi ve sellem) ihanet etmeye çekinmiş ve şöyle demişti: “Muhammed'e asla gadr etmem.” Muhammed b. Mesleme onu tanıdığı zaman şöyle dedi: “Ey Allah'ım, beni, kerim kişilerin hatalarını izâle etmekten mahrum bırakma.” Sonra ona ilişmedi. O da hiç aldırış etmeksizin çıktı ve Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) mescidinin kapısına gitti. Sonra bugüne kadar nerden geldiği bilinmedi. Onun durumu Resûlullah'a (Sallallahü aleyhi ve sellem) arzedildiğinde: “O öyle bir adamdır ki, Allah onu vefası sebebiyle kurtarmıştır.” buyurmuştur.

Bazılarına göre o, Benî Kureyza'nın Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) hükmüne razı oldukları zaman onlardan bağlananlar içinde eski bir iple bağlanmış idi. Sabahleyin ipi yerde bulundu ve onun nereye gittiği bilinemedi. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) de onun hakkında işte o sözü söyledi. Allah bunun hangisi olduğunu en iyi bilendir. Bkz. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, II, 504; İbn Hişâm, *Sîre*, III, 228; Taberî, *Târihü'l-ümem ve'l-mulûk*, III, 55; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 121.

yordu. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Hendek'te Sâd'a ok isabet ettiği zaman Evslilere şöyle demişti: “Onu Rûfeyde'nin çadırına koyunuz, yakında onu ziyaret edeceğim.” Resûlullah Sallallahü aleyhi ve sellem) onu Benî Kureyza hakkında hakem kıldığı zaman Evsliler geldiler ve üzerine deriden minder koydular bir eşeğe bindirdiler. Sa'd cüsseli, güzel görünümlü bir adamdı. Sonra onunla birlikte Resûlullah'a (Sallallahü aleyhi ve sellem) geldiler. Onlar şöyle diyorlardı: “Ey Ebû Amr, senin mevâlin hakkında ihsanda bulun, çünkü Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) seni onlar hakkında ihsanda bulunman için bu işe tayin etti.” Sa'd'ın üzerine fazla gidilince o şöyle dedi: “And olsun ki Sa'd için Allah yolunda hiçbir kınayanın kınamasına aldırmayacağı bir zaman gelip çatmıştır.” Bunun üzerine birlikte olduğu kimselerden birisi, Benî Abdü'l-Eşhel kabilesine gitti ve Sa'd onlara gelmeden önce Benî Kureyza'nın erkeklerinin ölüm haberlerini verdi. Bu hareketi Sa'd'dan duyduğu sözlere dayanarak yapmıştı. Sa'd, Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) ile Müslümanların yanına vardığı zaman, Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) dedi ki: “Efendinizin önünden kalkınız.” Kureyşli muhacirler: “Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) bu sözüyle Ensar'ı kast etti.” dediler. Ensar ise: “Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) o efendiliği herkese umumî kıldı.” dediler ve Sa'd'ın önünden kalktılar. Daha sonra: “Ey Ebû Amr, Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) şüphesiz beni senin mevâlinin işine tâyin etmiştir ki onların hakkında hüküm veresin.” dediler. Sa'd b. Muâz da şöyle dedi: “Bu konuda Allah'ın ahdi ve misakı üzerinize olsun. Onlar hakkında verilecek hüküm benim hükmüm olmayacak mı?” “Evet.” dediler. Sa'd: “Buradakiler hakkında da...” (Bunu derken) Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) olduğu tarafı kast etmiyordu. O kendisi Resûlullah'a (Sallallahü

aleyhi ve sellem) hürmeten yüzünü ondan çevirmişti. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) de: “Evet kabul” dedi. Sa’d dedi ki: “Ben onların hakkında hükmediyorum ki: Erkekler katlolunsun, mallar taksim olunsun, çocuklar ve kadınlar da esir edilsinler.”⁷⁹⁵

18. [*Resûlullah’ın Sa’d b. Muâz’ın hükmüne razı olması:*]

Bunun üzerine Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Sa’d’e şöyle dedi: “Sen onlar hakkında Allah’ın yedi kat gök üstündeki hükmüne uygun hüküm verdin.”⁷⁹⁶

19. [*Benî Kureyza’nın Sa’d b. Muâz’ın hükmüne razı olmasının sebebi:*]⁷⁹⁷

20. [*Benî Kureyza’nın eli silah tutan erkeklerinin öldürülmesi:*]⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 368-372; Dârimî, *Siyer* 66; Müsned, III, 22, 71, 121, 350; VI, 56, 141; Buhârî, *Cihad* 168; Meğazi 30; İstizan 26; Müslim, *Cihad* 64; Tirmizî, *Siyer* 29. Ayrıca bkz. Vâkidî, *Kitâbü’l-Megâzi*, II, 512; İbn Hişâm, *Sîre*, III, 251; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebir*, II, 75; Taberî, *Târihü’l-ümem ve’l-mulûk*, III, 56; İbn Hazm, *Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî* (456/1064), *Cevâmîü’s-sireti’n-nebevîyye*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1983, 195; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, II, 186; İbn Seyyidî’n-Nâs, *Uyûnü’l-eser*, II, 72, Zehebî, *Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz* (748/1348), *Târihu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm: el-Megâzi*, (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî), Dârü’l-Kitâbi’l-Arabi, Beyrut 1990, s. 309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 121; İbn Haldun, *Târihu İbn Haldun*, II, 31.

⁷⁹⁶ Hadis kitaplarında yukarıdaki rivâyetin farklı varyantları da bulunmaktadır. Bu rivâyetlere göre Hz. Peygamber Sa’d İbn Muâz’a: “Melik olan Allah’ın hükmüyle hükmettin”, “Melik gibi hükmettin” ve “Allah’ın hükmüyle hükmettin” buyurmuştur. Bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 368-372; Müsned, III, 22, 71, 121, 350; VI, 141; Dârimî, *Siyer* 66; Buhârî, *Cihad* 168; Meğazi 30; Müslim, *Cihad* 64, 69; Tirmizî, *Siyer*, 29; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebir*, II, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 122.

⁷⁹⁷ İbn Hişâm dedi ki: Bana ehli ilimden kendisine itimat ettiğim birisi haber verdi ki: Ali b. Ebî Tâlib: Ey iman orduları diye seslendi. O ve Zübeyr b. el-Avvam öne geçtiler. O şöyle seslendi. Vallahi Hamza’nın tattığı şeyi elbette tattıracağım veya onların kalelerini fethedeceğim. Bunu işiten Yahudiler dediler ki: Ey Muhammed, Sa’d b. Muâz’ın hükmüne razı oluyoruz. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 330; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 122; Semhûdî, *Vefâü’l-vefâ bi-ahbâri dâri’l-Mustafa*, I, 307.

⁷⁹⁸ Benî Kureyza daha sonra kalelerinden çıkarıldılar. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) onları Medine’de Hâris’in kızının evinde hapsedti. O, Benî Neccâr’dan bir kadındır. Sonra Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Medine çarşısına çıktı. O çarşı bugün hâlen oranın çarşısıdır, Orada birtakım hendekler kazdırdı. Sonra onlar oraya gönderildiler ve onların boyunlarını işte bu hendeklerde vurdurdu. Onlar oraya bölük bölük çıkarıldılar ve onların içlerinde Allah’ın düşmanı Huyey b. Ahtab ve Ka’b b. Esed de (ki onların başıdır) var idi. Bunlar altı yüz veya yedi yüz kişilerdi. Onlar en fazla sekiz yüz ile dokuz yüz arasında idiler.

Benî Kureyza bölük bölük Resûlullah’a (Sallallahü aleyhi ve sellem) götürülürken Ka’b b. Esed’e dediler ki: “Ey Ka’b, bize ne yapılacağını biliyor musun?” O da dedi ki: “Hala mı anlamıyorsunuz? Görmüyor musunuz çağrılan çıkmıyor. Ve sizden götürülen kimse geri dönmüyor? Bu vallahi katildir!”

21. [*Benî Kureyza'dan sadece bir tek kadının öldürülmesi:*]

Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr, Urve b. Zübeyr'den, o da mü'minlerin annesi Âişe'den naklen haber verdiğine göre onlardan kadın olarak sadece bir kişi öldürüldü. Âişe dedi ki: Vallahi o kadın benimle birlikte konuşuyor ve gülüşüyordu. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) ise o sırada çarşıda o kadının akrabalarına ölüm cezasını uyguluyordu. Bir ara onun ismiyle “falan kadın nerededir?” diye bir ses geldi. Kadın dedi ki: “Vallahi bu çağırılan benim.” Âişe dedi ki: Ona dedim ki: “Sana ne oluyor?” Dedi ki: “Öldürüleceğim.” Dedim ki: “Niçin?” Dedi ki: “Yaptığım bir işten dolayı.” Âişe dedi ki: “O kadın götürüldü ve boynu vuruldu. Vallahi o kadının hayretine gittiğini hala unutamam. Onun gönlünün hoşluğunu ve çok gülmesini... Halbuki biraz sonra öldürüleceğini biliyordu.”⁷⁹⁹

22. [*Atiyye ve Rifâ'enin durumu:*]

“Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) onlardan bulûğa ermiş, sakalı bitmiş herkesin öldürülmesini emretmişti.

Şu'be b. Haccâc, Abdülmelik b. Umeyr'den, o da Atiyye el-Kurazî'den naklen şöyle haber vermiştir: Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'dan, sakalı çıkıp erkeklığe ermiş herkesin öldürülmesini emretti. Ben çocuktum; beni sakalı çıkmamış diye salıverdiler.”⁸⁰⁰

Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) onların işini bitirinceye kadar bu minval üzere devam etti. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 330-31; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 124.

⁷⁹⁹ Ebû Dâvûd, Cihad 111. İbn Hişâm eserine aynen Ebû Dâvûd'un konu ile ilgili rivâyetini almış ve bu kadın değirmen taşını Hallâd b. Süveyd'in üzerine atıp onu katleden kadındır diye de bir açıklama getirmiştir.

⁸⁰⁰ Tirmizî, Siyer, 29; Ebû Dâvûd, Hudud 18; Nesâî, Talak 20; Kat'u's-sârik 17; İbn Mâce, Hudud 4, 25; Müsned, IV, 310, 341, 383; V, 311; Dârimî, Siyer 26. Atiyye el-Kurazî'nin hayatının kurtuluşuna

23. [Benî Kureyza'dan alınan ganimetler nelerdir?]⁸⁰¹

24. [Benî Kureyza'dan alınan ganimetlerin taksimi:]

Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'dan elde edilen ganimetleri humus çıkarıldıktan sonra -ki o mallar şimdi Beni Fatıma'nın elindedir- ihtiyaç sahibi iki ensari dışında hepsini muhacirler arasında taksim etti.⁸⁰²

25. [Reyhâne bint Amr b. Hunâfe'nin durumu:]⁸⁰³

benzer bir olay da Rifâe b. Semev'el el-Kurazî'nin başından geçmiştir. Bu hadiseyi de İbn Hişâm ve İbn Kesîr şöyle anlatmaktadırlar: Benî Adiyy b. Neccâr'ın kardeşi Eyyûb b. Abdurrahman b. Abdullah b. Ebî Sa'saa'dan rivâyet edilen bir habere göre: Münzir'in anası Salîb b. Kays'ın kız kardeşi Selmâ bint Kays -Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) halalarından idi- Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) ile beraber iki kibleye de namaz kılmıştı ve ona kadınların bey'atıyla bey'at etmişti. Ondan Rifâe b. Semev'el el-Kurazî'yi sordu. Bulûğa ermiş bir erkek olmuştu. Selmâ'ya iltica etti. Daha önce onları tanıyordu. Selmâ şöyle dedi: "Ey Allah'ın Peygamberi, babam ve anam sana feda olsun. Bana Rifâe'yi bağışla. Çünkü yakında namaz kılacağını ve erkek deve eti yiyeceğini söylüyor."

Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) de onu Selmâ'ya bağışladı. Böylece Selmâ ona hayat vermiş oldu. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 334-35; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 120-121.

⁸⁰¹ Benî Kureyza'dan ganimet olarak 1500 kılıç, 300 zırh, 1000 mızrak ve 1500 kalkan ele geçirildiği nakledilmektedir. Bkz. Vâkıdî, *Megâzi*, II, 509- 510; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 75.

⁸⁰² Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 361; Ebû Dâvûd, *Harac* 23. Hadis kitaplarında birkaç cümle ile adeta geçirilen Benî Kureyza'nın mallarının taksimi meselesi tarih kitaplarında detaylarıyla şu şekilde geçmektedir: Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'nın mallarını, kadınlarını ve çocuklarını Müslümanlara taksim etti. O gün savaşa katılan atlıların ve piyadelerin ganimetten ne kadar pay alacakları belirlendi. Ganimetler içinden humusu (beşte birini) çıkarttı. Atlı için üç pay, at için iki pay verdi. Yaya için de bir pay verdi. Benî Kureyza olayında otuz altı at vardı. Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) bu olayda icra ettiği payların alındığı ve humusun çıkartıldığı ganimet taksimatı daha sonraki bütün savaşlarda devam ettirildi. Daha sonra Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem), Benî Abdü'l-Eşhel'in kardeşi Sa'd b. Zeyd el-Ensârî'yi Benî Kureyza'nın esirlerinden birtakım esirlerle birlikte Necd'e gönderdi. Onlar mukabilinde Müslümanlara at ve silâh satın alındı. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 335; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 75; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/923), *Tefsirü't-Taberî*, (thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Ahmed Muhammed Şakir), Dârü'l-Maârif, Kahire 1969, XIV, 142; Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (990/1582), *Târîhü'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefis*, Müessesetü Şa'ban, Beyrut, t.y., I, 499.

⁸⁰³ Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) Benî Kureyza'nın kadınlarından Reyhâne bint Amr b. Hunâfe'yi kendisine seçti. O, Benî Amr b. Kurayza'nın kadınlarından birisiydi. Bu kadın vefat edinceye kadar Resûlullah'ın (Sallallahü aleyhi ve sellem) mülkiyetinde kaldı. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) onunla evlenmeyi ve ona örtünmeyi teklif etti, o ise şöyle dedi: "Ya Rasûlallah, hayır bilâkis beni senin mülkünde bıraksan bu benim ve senin için daha iyi olur." Resûlullah da onu öylece bıraktı. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) onu esir ettiği zaman İslâm'a karşı direndi ve Yahudilikten başka bir şey kabul etmedi. Bunun üzerine Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) oradan ayrıldı, üzerine gitmeyerek meseleyi zamana bıraktı.

Bir ara Resûlullah ashâbiyle birlikte bulunurken hızlıca kendine ulaşmaya çalışan birinin ayak seslerini işitti. Sonra ashâbına: "Şüphesiz bu Sa'lebe b. Sa'ye'dir. Beni, Reyhâne'nin Müslüman

26. [*Hendek ve Benî Kureyza hakkında nazil olan âyetler:*]

Allah Teâlâ Hendek ve Benî Kureyza'nın durumu hakkında Kur'ân'da âyetler indirdi.⁸⁰⁴

27. [*Sa'd b. Muâz'ın vefatı ile meydana gelen olaylar:*]

Benî Kureyza'nın durumu son bulduğu zaman, Sa'd b. Muâz'ın yarası patladı ve bu yaradan şehid olarak öldü.⁸⁰⁵

Hiz. Cabir radiyallahu anh anlatıyor: “Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm buyurdular ki: “Sa'd İbnu Mu'az'ın vefatından Arş titredi. -Bir rivâyette “Arş-ı Rahmân titredi” buyurmuştur-.”⁸⁰⁶

Hiz. Enes radiyallahu anh anlatıyor: “Said İbnu Mu'az radiyallahu anh'ın cenazesi taşındığı zaman münafıklar: “Cenazesi ne kadar hafif!” dediler. (Bu sözleriyle) beni Kurayza hakkındaki hükmünü kastediyorlardı. Bu, Resûlullah aleyhissalâtu

olmasıyla müjdeleyecek.” Sa'lebe gelince şöyle dedi: “Ya Rasûlallah, Reyhâne Müslüman oldu.” Bu habere Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) çok sevindi. Bkz. Taberî, *Tefsir*, XIV, 142.

⁸⁰⁴ Ebû Dâvûd, Akdiye 2; Taberî, *Tefsir*, IX, 221. Benî Kureyza ile ilgili âyetler Ahzâb sûresi 9-13. âyetlerdir. Bu sûrede münafıkların sözlerine, inen belaya, Müslümanlara yapılan nimete ve Allah'ın bu belayı Müslümanların üzerinden kaldırmaya kadir olduğu üzerinde durularak şöyle denmektedir: “Ey inananlar, Allah'ın size olan nimetini anın. Hani üzerinize ordular gelmişti. Biz de onların üzerine rüzgâr ve göremediğiniz ordular gönderdik. Allah yaptıklarınızı görüyordu.” “Onlar size yukarıınızdan ve aşağıınızdan gelmişlerdi. Gözler de dönmüştü. Yürekler ağızlara gelmişti. Allah için çeşitli tahminlerde bulunuyordunuz.” “İşte orada, inananlar denenmiş ve çok şiddetli sarsıntıya uğramışlardı. İki yüzlüler ve kalblerinde hastalık olanları: “Allah ve Peygamberi bize sadece kuru vaatlerde bulundular, diyorlardı.”

İbn Hişâm konu ile ilgili âyetleri verdikten sonra anlaşılmaması muhtemel kelime ve mânâları da açıklamıştır. Bu bağlamda: “Cunûd diye geçen ‘ordular’ Kureyş, Gatafan ve Benû Kurayza’dır. Onların üzerlerine Allah'ın gönderdiği ordular ise rüzgârla birlikte meleklerdir. Onların yukarılarından gelenler Benî Kureyza, aşağılarından gelenler ise Kureyş ve Gatafan idi.” demektedir.

“İçlerinden bir takımı: ‘Ey Medineliler! Tutunacak yeriniz yok, geri dönün!’ demişti. İçlerinden bir topluluk da Peygamberden: ‘Evlerimiz düşmana açıktır.’ diyerek izin istemişlerdi. Oysa evleri açık değildi sadece kaçmak istiyorlardı.” âyetinin de Muattib b. Kureyş için inzal buyurulduğunu belirtmektedir. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 336-37.

⁸⁰⁵ Ebû Dâvûd, Tıp 7; İbn Mâce, Tıp 24; Darimi, Siyer 66.

⁸⁰⁶ Buhârî, Menâkıbü'l-ensâr 12; Müslim, Fezâilü's-sahâbe 125; Tirmizî, Siyer 50; Hâkim, *Müstedrek*, III, 206.

vesselâm'ın kulağına ulaştı. Hemen şunu söyledi: “Onun cenazesini melekler taşıyordu.”⁸⁰⁷

Bu haber Resûlullah'a (Sallallahü aleyhi ve sellem) ulaşınca şöyle dedi: “Onun sizden başka taşıyıcıları da vardı. Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki elbette melekler Sa'd'ın ruhu ile müjdelenip sevindiler ve onun için arş titredi.”⁸⁰⁸

“Eğer kabrin sıkmasından bir kimse kurtulsaydı muhakkak ki Sa'd kurtulurdu. Vallâhi öyle bir şiddetle sıkıştırıldı ki, onun tesiriyle eğe kemikleri birbirine geçti. (Bu durum) onun sidiğin eserinden sakınmamasındandır.”⁸⁰⁹

Berâ radiyallahu anh anlatıyor: “Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm'a sündüs bir cübbe hediye edildi. Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm ipek elbiseyi yasaklamıştı. Halk bu elbiseden çok hoşlandı. -bir rivâyette: “İpek bir elbise hediye edildi, elimizle yoklamaya başladık, hepimiz hayran olmuştuk” denmiştir. -Resûlullah: “Nefsim (kudret) elinde olan Zât'a yemin olsun, Sa'd İbn Muâz'ın cennetteki mendilleri bundan hayırlıdır” buyurdular.”⁸¹⁰

⁸⁰⁷ Tirmizî, Siyer 50.

⁸⁰⁸ Tirmizî, Siyer 50; Müsned, III, 121; VI, 141. Konu ilgili olarak İbn Hişâm İbn İshâktan rivâyetle şöyle demektedir. “Sa'd bedence iri bir adam idi. İnsanlar onun cenazesini taşıdıkları zaman onu hafif buldular. Bunun üzerine münafıklardan bazıları dediler ki: “Vallahi o iri yarı bir adamdı. Halbuki ondan daha hafif bir cenazeyi hiç taşımadık.” Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 347.

⁸⁰⁹ Nesâî, Cenâiz 113. İbn İshâk dedi ki: Muâz b. Rifâe, Mahmûd b. Abdurrahman b. Amr b. Cemûh'tan o da Cabir b. Abdullah'tan naklen bana şöyle dedi: Sa'd defnolunduğu zaman biz Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) ile birlikte idik. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) tesbih etti. (Sübhanallah dedi) onunla birlikte yanındakiler de tesbih etti. Sonra tekbir getirdi (Allahü ekber dedi) onunla birlikte yanındakilerde tekbir getirdi. Ve dediler ki: “Ya Rasûlallah neden tesbih getirdin?” Dedi ki: “Bu sâlih kula kabri dar geldi. Allah ondan o darlığı kaldırdı.” İbn Hişâm dedi ki: Bu hadisin dayanağı Âişe'nin şu sözüdür. Resûlullah (Sallallahü aleyhi ve sellem) şöyle dedi: “Kabir için bir sıkıştırma vardır. Şayet ondan bir kişi kurtulacak olsaydı elbette o, Sa'd b. Muâz olurdu.” Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 347.

⁸¹⁰ Buhârî, Libas 26; Bed'ül-halk 8; Menâkıbü'l-ensâr 12; Eymân 3; Müslim, Fezâil 126. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, II, 78.

28. [Benî Kureyza Kuşatmasında Müslümanlardan kaç kişi şehid olmuştur?]⁸¹¹

29. [Benî Kureyza Kuşatmasında Yahudilerden kaç kişi öldürülmüştür?]

“Onlar dörtyüz kişi idiler.”⁸¹²

3.1.1.Değerlendirme

Yukarıda yapılan karşılaştırmalı çalışmada görüldüğü üzere temel hadis kaynaklarında, Benî Kureyza olayının ana hatları ortaya konulmuş, tâli bilgiler diyebileceğimiz ayrıntılara ise oldukça az yer verilmiş veya hiç yer verilmemiştir. Bu durum hadis kaynaklarının muhtevası gereği, olayı oldukça sade bir şekilde rivâyet etmeleri, tarihçiler gibi olaylarda sebep-sonuç, kronoloji, yer ve zaman mefhumlarına girmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda hadiste otorite kabul edilen Buhârî ve Müslim’in Benî Kureyza olayı ile ilgili rivâyetleri farklı farklı yerlerde naklettiğini görüyoruz. Ancak onlar, olayın önemine ve konunun gereğine binaen “*Kitâbü’l-Cihâd*” ve “*Kitâbü’l-Meğazi*” bölümlerinde rivâyetleri alt alta sıralayarak olaya bir nebze bütüncül bakılmasını sağlamışlardır. Şu varki Buhârî ve Müslim olayı hiçbir zaman kronoloji ve sebep-sonuç ilişkisine göre kurgulayarak verme, o mevzuda kendi şartlarına uygun rivâyet olmasa dahi bâb başlığı koyarak “*aslında olay şöyle şöyle fakat bu mevzuda bizim şartlarımızı taşıyan herhangi bir rivâyet bulunamadı*”

⁸¹¹ Hadis kitaplarında isimlerinden hiç bahsedilmeyen Benî Kureyza olayı şehidleri, İbn Hişâm’a göre Hallâd b. Süveyd b. Sa’lebe b. Amr ve Ebû Sinân b. Mihsân b. Hursân olmak üzere iki kişidir. İbn Hişâm ayrıca bu kişilerin hangi mezarlığa gömüldüğü hakkında da coğrafi bilgiler vermiştir. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, III, 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 126.

⁸¹² Abdurrezzâk, *el-Musannef*, II, 311; Dârimî, *Siyer* 66; Müsned, III, 350; Tirmizî, *Siyer*, 29. Musa İbn Ukbe “*altı yüz*”, İbn Sa’d, İbn Hişâm’dan rivâyetle bunların “*altı yüz veya yedi yüz*” kişi olduklarından bahsetmektedir. Onları çok fazla gösterenlere göre onlar “*sekiz yüz ile dokuz yüz*” arasında idiler. Bkz. Musâ b. Ukbe, *el-Meğazi*, 226; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, II, 75; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 124.

deme lüzumu da görmemişlerdir.⁸¹³ Buhârî ve Müslim’in Sahihleri ile yaklaşık aynı zaman dilimini paylaşmalarına rağmen “*Musannef*” türü eserlerde durum biraz farklıdır. Musannefler herhangi bir konu ile ilgili olarak -tarihi hadiselerde buna dahildir- daha derli toplu ve daha fazla bilgi edinmeye müsait yapıda tertip edilmişlerdir. Nitekim Benî Kureyza olayı hakkında Abdurrezzâk’ın “*el-Musannef*” isimli eserinin ‘*Gazvetü’l-Hendek ve Benî Kureyza*’,⁸¹⁴ İbn Ebî Şeybe’nin “*el-Kitâbü’l-musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*” eserinin de ‘*Gazvetü’l-Hendek*’ ve ‘*Ma hafıztü min Benî Kureyza*’⁸¹⁵ başlıkları altında geniş malumat bulmak mümkündür. Her iki eserde Buhârî ve Müslim’e kaynaklık etmeleri açısından da ayrı bir öneme sahiptirler.⁸¹⁶

Elimizdeki temel hadis kaynaklarında; Benî Kureyza olayının ne zaman meydana geldiği, Resûlullah’ın (s.a.s.) İbn Mektûm’u Medine’ye vali tayin etmesi, Benî Kureyza kuşatmasına Müslümanlardan kaç kişinin katıldığı ve Yahudilerin sayısının ne olduğu, kuşatma esnasında Ebû Lübâbe, Amr b. Su’dâ’ ve Reyhâne bint Amr b. Hunâfe’nin durumları, Benî Kureyza’nın Ali b. Ebî Tâlib’e kötü sözler söylemesi, Kuşatma esnasında Hz. Peygamberin nerede konakladığı, kuşatma sonucunda Yahudilerin Sa’d b. Muâz’ın hükmüne razı olmalarının sebebi, eli silah tutan erkeklerin nasıl ve nerede öldürüldüğü, elde edilen ganimetlerin ne olduğu ve bu gazvede kaç şehid verildiği gibi bilgiler yer almamaktadır. Bu bilgiler yirmi dokuz başlık altında karşılaştırmalı olarak incelemeye çalıştığımız Benî Kureyza olayının on dört başlığını oluşturmaktadır. Rivâyet değeri açısından siyer/meğazi ve tarih kitaplarında oldukça geniş yer tutan sözkonusu haberlerin hiç itibar edilemeyecek kadar za-

⁸¹³ Buhârî’nin şartlarına uygun rivâyet bulamadığında konu ile ilgili bilgiyi bâb başlıklarında verdiği dair bkz. Buhârî, *Menâkıbü’l-ensâr* 38; İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, VII, 191.

⁸¹⁴ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, V, 367-72.

⁸¹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, VII, 373-380.

⁸¹⁶ Konu ile ilgili misaller için bkz. Buhârî, *Meğazi* 14, 30; Müslim, *Cihad ve’s-siyer* 64.

yıf veya uydurma olduğunu söylemek zordur. Özellikle İbn Sa'd'ın *'Tabakâtü'l-Ke-bîr'*inde verilen bilgilerin senedle rivâyet edilmesi, senedlerin Buhârî ve Müslim'in senedleriyle -son râviler hariç- aynı olması⁸¹⁷ bu bilgilerin değerini artırmakta, hatta ondan istifade etmeyi zorunlu kılmaktadır.⁸¹⁸ Nitekim yukarıda Benî Kureyza olayı örneğinde gördüğümüz gibi Buhârî ve diğer müsned ve sünen sahipleri siyer/meğaziye ait bilgileri Musâ b. Ukbe ve İbn İshâk gibi tarihçilerden nakletmekte bir beis görmemişlerdir. Şema: 1'de görüleceği üzere Musâ b. Ukbe'nin *"birleşik râvi"*lerden birisini oluşturduğu rivâyeti Ahmed Hanbel, Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer⁸¹⁹ tarikiyle, Buhârî bu zincire İshâk b. Nasr'ı,⁸²⁰ Ebû Dâvûd ise Muhammed b. Yahya b. Fâris'i⁸²¹ eklemek suretiyle nakletmişlerdir. Yine Ebû Dâvûd'un, Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî > Muhammed b. Seleme > Muhammed b. İshâk > Muhammed b. Ca'fer > Urve b. Zübeyr > Âişe⁸²² tarikinde görüleceği gibi İbn İshâk'tan rivâyeti de bulunmaktadır.

Her ne kadar hadisçilerin siyer/meğazi yazarları ile ortak rivâyetleri bulunsa da şemalara bakıldığında genel mânâda hadisçilerle tarihçilerin rivâyet zincirlerinin farklı olduğu da görülmektedir.

⁸¹⁷ Bkz. Şema: 3, 5.

⁸¹⁸ Burada, ele almış olduğumuz konular ile ilgili rivâyetlerin sened ve metinlerine getirdikleri tenkitlerle, sağlam ve güvenilir bir tarih anlayışının oluşmasında büyük öneme sahip bulunan Zehebî'nin *"Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: el-Meğazi"* ve İbn Kesîr'in *"el-Bidâye ve'n-nihâye"* isimli eserlerini de hatırlamak yerinde olacaktır. Bkz. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: el-Meğazi*, s. 307-322; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 117-130.

⁸¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22, 71.

⁸²⁰ Buhârî, Meğazi 14.

⁸²¹ Ebû Dâvûd, Harac 23.

⁸²² Ebû Dâvûd, Cihad 111.

Mesela Şema: 2’de ikindi namazı ile alakalı Buhârî ve Müslim rivâyetlerinin ortak isnad zincirini: Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > Nâfi’ > İbn Ömer⁸²³ oluştururken İbn Hişâm’ın isnad zincirini ise; Muhammed b. İshâk > İshâk b. Yesâr > Ma’bed b. Ka’b b. Mâlik el-Ensârî⁸²⁴ oluşturmaktadır.

Ayne şekilde Şema: 3’te görüleceği gibi Tirmizî, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel, Dârimî ve İbn Mâce’nin ilk üç müsterek râvilerini; Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî oluştururken İbn Hişâm, İbn İshâk ve İbn Sa’d’ın oluşturduğu siyer/meğazi yazarlarının rivâyet zinciri; Şu’be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî’den meydana gelmektedir.

Şema: 4’te daha açık ve seçik görüleceği gibi Sa’d b. Muâz’ın hakemliği ile ilgili rivâyetlerin İbn Hişâm tarikini; *İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde > Abdurrahman b. Amr b. Sa’d b. Muaz > Alkâmetü’bnü Vakkâs*⁸²⁵ oluşturmaktadır. İbn Hişâm’ın rivâyet zincirinde dikkati çeken önemli bir husus da kendisinden sonra gelen İbn İshâk ve Âsım b. Ömer b. Katâde’nin siyer/meğazi müellifi olmasıdır. Buradan hareketle siyer/meğazi müelliflerinin birbirlerine itimat ettiği ve kısmen de olsa⁸²⁶ kendilerine ait bir rivâyet zinciri oluşturdıkları söylenebilir. Nitekim İbn Hişâm’da, İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde tarikiyle otuz dört adet rivâyetin bulunması da bunun bir delili olsa gerektir.⁸²⁷

Diğer taraftan aynı durum hadisçiler için de geçerlidir. Şema: 4’te görüleceği üzere Ebû Dâvûd’un ilk dört, İbn Ebî Şeybe’nin beş, Buhârî, Müslim ve Ahmed b.

⁸²³ Buhârî, Salâtü’l-havf 5; Meğazi 30; Müslim, Cihad ve’s-siyer 69.

⁸²⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 195.

⁸²⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 200.

⁸²⁶ İbn Sa’d’ın rivâyet zincirlerinin Buhârî ve Müslim’in rivâyet zincirlerine yakınlığı için bkz. Şema: 3, 5.

⁸²⁷ Misaller için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 38, 273, 295; III, 58, 77, 173, 315; IV, 31, 126, 243, 252...

Hanbel'in ise altı râvisini; (Muhammed) İbn Beşşâr > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî'den⁸²⁸ meydana gelen râvi zinciri oluşturmaktadır.

Verilen misallerden hareketle hadisçiler ve siyer/meğazi müelliflerinin isnad zincirlerinde meydana gelen bu farklılığın ana sebebinin râvi güvenilirliği olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İbn Hişâm'da, İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde tarikiyle gelen rivâyetlerin önemli bir bölümünün son râvisi Mahmûd b. Lebîd b. Ukbetü'bnü Râfi' el-Evsî el-Eşhelî (97/715)'dir.⁸²⁹ Sahabenin küçüklerinden⁸³⁰ olan bu zât, mürselleriyle meşhurdur.⁸³¹ Diğer taraftan, Âsım b. Ömer b. Katâde'nin "*an ricalin min kavmihi*"⁸³², "*an eşyâhin min kavmihi*"⁸³³ ve "*an şeyhin min Benî Kureyza*"⁸³⁴ gibi "*mübhem*" ifadelerle yapmış olduğu rivâyetler hadis rivâyet kriterleri açısından "*ma'lul*" olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte Buhârî ve Müslim, Âsım b. Ömer b. Katâde'den "*müsned*" olarak gelen rivâyetleri eserlerine almakta bir beis görmemişlerdir.⁸³⁵

Bütün bu bilgiler bize rivâyetleri tercih etme ve kullanma noktasında hadis ve tarih ilmi arasındaki farkı açıkca göstermektedir. Buna göre hadis rivâyetlerinde –siyer/meğazi rivâyetlerinde de durum pek farklı değil– özellikle Buhârî ve Müslim'in

⁸²⁸ Buhârî, Meğazi 30; Müslim, Cihad ve's-siyer, 64; Ebû Dâvûd, Edeb 155; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22, 71; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asâr*, VII, 379.

⁸²⁹ Misaller için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 38, 275; IV, 74; V, 176, 202, 203.

⁸³⁰ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 522.

⁸³¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 434; Alâî, *Câmiü't-tahsîl fi ahkâmi'l-merâsîl*, I, 275. Müslim, Mahmûd b. Lebîd'den "*mevkuf*" olarak Züheyr b. Harb / Muhammed b. Müsennâ > Dahhâk b. Mahled > Abdülhamid b. Ca'fer > Babası > Mahmûd b. Lebîd tarikiyle nakledilen bir hadisi iki farklı yerde mutabaaten kullanmıştır. Bkz. Müslim, Mesâcid 24; Zühd ve'r-Rekâik 43.

⁸³² İbn Hişâm, *Sîre*, II, 37.

⁸³³ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 76, 272; III, 77.

⁸³⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, II, 38.

⁸³⁵ Bkz. Buhârî, Salât 65; Tıbb 13; Müslim, Mesâcid 24; Zühd ve'r-Rekâik 43.

çok hassas ölçülerle hareket ettiğini, tarihçilerin ise rivâyetleri alırken daha esnek davrandıklarını söyleyebiliriz. Rivâyetleri kabul açısından hadisçiler ve tarihçiler arasındaki bu farklılıktan hareketle hadis rivâyetlerinin daha güvenilir ve sıhhatli, tarih rivâyetlerinin ise diğerlerine nazaran daha eleştiriye açık oldukları anlaşılmaktadır.

Gerek hadis gerekse siyer/meğazi kaynaklarında Benî Kureyza olayı ile ilgili gelen rivâyetler genellikle Câbir b. Abdillâh, İbn Ömer, Âişe, Ebû Saîd el-Hudrî ve Enes b. Mâlik gibi hadis ilmiyle meşgul ‘muksirûn’ sahabelerden gelmektedir. Diğer yandan Benî Kureyza olayında çocukların öldürülmediğine dair hadislerin tek sahabe râvisi ise Atıyye el-Kurazî’dir. Atıyye el-Kurazî olayı bizzat kendisi yaşamış ve hadisenin canlı tanığı konumundadır. Bu durum adı geçen rivâyetlerin güvenilirliği ve olayın sıhhati açısından ayrıca önemli olsa gerektir.

Konunun iyi tetkik edilmesi ve anlaşılabilmesi için Benî Kureyza olayı ile ilgili rivâyetleri: 1. Genel rivâyetler, 2. İkinci namazı ile ilgili rivâyetler, 3. Çocukların öldürülmediğine dair rivâyetler, 4. Sa’d İbn Muâz’ın hakemliği ile ilgili rivâyetler, 5. Cebrail’in görülmesine dair rivâyetler olmak üzere beş ana gruba ayırmayı uygun bulduk. Öncelikle rivâyetlerin hadis ve siyer/meğazi kitaplarındaki dağılımı hakkında genel bir değerlendirme yapılarak ilgili hadis kaynaklarından Buhârî ve Müslim, siyer/meğazi kaynaklarından da İbn İshâk, İbn Hişâm ve İbn Sa’d’ın eserlerinde bulunan rivâyetlerin râvi değerlendirmeleri yapılacaktır.

Buhârî ve Müslim’de konu ile ilgili rivâyet bulunmadığı zaman “*Sünen-i Erbaa*” başta olmak üzere diğer hadis kitaplarından; siyer/meğazi kaynaklarından da Musâ b. Ukbe ve Vâkıdî’nin “*Megâzi*”lerinden yararlanılacaktır.

3.2. Hadis ve Tarih Kitaplarında Bulunan Benî Kureyza Olayı Rivâyetlerinin Râvi Değerlendirmeleri

3.2.1.Birinci Grup: Genel Rivâyetler

Birinci grupta, Benî Kureyza olayı hakkında genel bilgi veren on dokuz rivâyet bulunmaktadır.⁸³⁶ Bu rivâyetlerin sahabe râvileri Câbir b. Abdullah, İbn Ömer ve Âişe'dir. Rivâyetler Buhârî'de dört, Müslim'de üç, Tirmizî'de bir, Ebû Dâvûd'da iki, Ahmed b. Hanbel'de altı, Musannef'te bir ve İbn Ebî Şeybe'de iki adet bulunmaktadır.

Şimdi Buhârî ve Müslim'in konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

3.2.1.1.Buhârî Rivâyetleri:

1. Muhammed b. Selâm > Abde > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.⁸³⁷
2. Abdullah b. Ebî Şeybe > İbn Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.⁸³⁸
3. Zekeriyya b. Yahya > Abdullah b. Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.⁸³⁹

⁸³⁶ Bkz. Şema: 1.

⁸³⁷ Buhârî, Cihad ve's-siyer, 18.

⁸³⁸ Buhârî, Meğazi 30.

4. İshâk b. Nasr > Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer.⁸⁴⁰

Rivâyet zincirlerinde görüldüğü üzere Buhârî'nin, Hz. Âişe mahreçli rivâyetlerinin ortak râvileri, Abdullah b. Nümejr, Hişâm ve Babası (Urve b. Zübeyr)'dır. Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > (teyzesi) Âişe isnâdıyla gelen rivâyetler şekil yönünden “*tekli aile isnâdı*” olarak bilinmektedir.⁸⁴¹ Bu zincire birinci rivâyette Muhammed b. Selâm ve Abde, ikinci ve üçüncü rivâyetlerde ise Zekerîyya b. Yahya ile “*Musannef*” sahibi İbn Ebî Şeybe eklenmektedir. Buradan Buhârî'nin her rivâyette farklı bir hocasından rivâyet ettiği farklı sened ve metinleri vererek hem hadisi kuvvetlendirdiği, hem de lâfızlardaki değişiklikler dolayısıyla yeni hükümlerin elde edilmesini temin ettiği sonucuna varabiliriz. Dördüncü rivâyet zinciri ise İbn Ömer mahreçli olup Nâfi', “*Meğazi*” sahibi Musâ b. Ukbe, dönemin büyük âlim ve abidlerinden İbn Cüreyc, yine “*Musannef*” sahibi Abdürrezzâk ve son olarak İshâk b. Nasr kanalıyla Buhârî'ye ulaşmaktadır.

Bu bilgilerden hareketle Buhârî'nin Hz. Âişe mahreçli rivâyetlerinin birinci ve ikinci tabakada birer râvisinin bulunmasından dolayı “*ferd-i mutlak*” denebileceği ve rivâyetler hakkında bir takım kuşkuvarın olabileceği akla gelse de, bu doğru değildir. Şema: 1'e bakıldığında Hz. Âişe mahreçli rivâyetlerin, ondan sonra Urve b. Zübeyr ve Alkâme b. Vakkâs tarikiyle, Urve b. Zübeyr'den de Hişâm b. Urve ve Muhammed b. Ca'fer tarikleriyle devam ettiği görülecektir. Dolayısıyla rivâyetlerde şekil yönünden herhangi bir zayıflık emaresi görülmemektedir.

⁸³⁹ Buhârî, Meğazi 30.

⁸⁴⁰ Buhârî, Meğazi 14.

⁸⁴¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XV, 367. Aile isnâdları hakkında geniş bilgi için bkz. Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile Isnadları*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, 21-30.

3.2.1.1.1.Buhârî Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

Hiz. ÂiŖe mahreçli rivâyetlerin ilk râvisi konumundaki Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Esedî el-Medenî (91/709 veya 95/713), Hiz. ÂiŖe'nin yeğeni ve onun rivâyetlerini en iyi bilen üç kiŖiden biridir.⁸⁴² Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından "sîkâ", "sebt", "me'mûn", "hâfîz" ve "kesîrû'l-hadîs" lâfızlarıyla methedilen⁸⁴³ Urve b. Zübeyr'in rivâyetleri ile ihticâc edilebileceğinde hiçbir tereddüt yoktur.

İkinci râvi HiŖâm b. Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm el-KuraŖî el-Medenî (146/764), dönemin meŖhur muhaddis ve fakîhlerindendir. Babası Urve'den bizzat işitmediğı hadisleri nakletmemeye gayret etmişse de daha sonraları bu konuda "tesâhûl" gösterecek özellikle Irak ehliyle alakalı mürsel rivâyetler nakletmiştir. Nitekim Ümmü Zer' hadisini merfu olarak rivâyet eden tek râvidir.⁸⁴⁴ HiŖâm, İbn Sa'd, Ebû Hâtîm, İbn HırâŖ, İclî ve Ya'kub b. Ŗu'be tarafından "sîkâ", "sebt", "sadûk", "kesîrû'l-hadîs", "imâm fi'l-hadîs" ve "hüccet" lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.⁸⁴⁵ İbn Hibbân da onu "Sîkât"ına alarak "hâfîz", "mutkin", "verâ sahibi" ve "fazilet âbidesi" gibi vasıflarla övmüştür.⁸⁴⁶ Sonuç olarak HiŖâm'ın güvenilir bir râvi olduğı görölmektedir.

Üçüncü râvi Abdullah b. Nümeyr Ebû HiŖâm el-Hemedânî el-Kûfî (199/815)'yi Yahya İbn Maîn ve İbn Hibbân "sîkâ", İbn Sa'd "sîkâ", "kesîrû'l-hadîs" ve

⁸⁴² İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 164.

⁸⁴³ Zehebî, *el-KâŖîf*, II, 18; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 389.

⁸⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 45.

⁸⁴⁵ Zehebî, *Tezkira*, I, 144-5; *el-KâŖîf*, II, 337; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 45.

⁸⁴⁶ İbn Hibbân, *es-Sîkât*, V, 502.

“*sadûk*”, İclî de “*sâlihü'l-hadis*” ve “*sâhibu Sünnet*” lâfızlarıyla ta'dîl etmiştir.⁸⁴⁷

Abdullah b. Nümejr'in de “*sikâ*” bir râvi olduğu açıktır.

Şimdi birinci rivâyetin diğer râvilerinin değerlendirilmesine geçebiliriz: Abdetü'bnü Süleyman el-Kilâî el-Kûfî (180/797), Dârekutnî, Ahmed b. Hanbel ve İclî'ye göre “*sikâ*”, “*Kur'ân'a düşkün*” ve “*sâlih*” bir kimse olarak tavsif edilmiştir.⁸⁴⁸ Muhammed b. Selâm b. Ferec es-Selemî el-Bîkendî (127/745) ise dönemin Buhara ve Maverâünnehr muhaddisi olarak ün yapmış,⁸⁴⁹ “*sikâ*”, “*sebt*” ve “*sadûk*” lâfızlarıyla ta'dîl edilmiş,⁸⁵⁰ ihticâca elverişli bir râvidir. Bu bilgiler ışığında Buhârî'nin birinci rivâyetinin râvilerinde her hangi bir problem görülmemektedir. Dolayısıyla rivâyet, hadis kriterleri açısından “*sahih*”tir denilebilir.

İkinci rivâyetin son râvisi Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe (235/849), Ahmed b. Hanbel tarafından “*sadûk*”, İclî, Ebû Hâtim ve İbn Hırâş tarafından “*sikâ*”, İbn Kâni' tarafında da “*sikâ*”, “*sebt*” olarak tavsif olunmuş,⁸⁵¹ “*Musannef*” sahibi “*sikâ*” bir râvidir.

Üçüncü rivâyetin son râvisi Zekerîyya b. Yahya b. Sabîh el-Yeşkurî el-Vâsıtî (235/850) ise Zehebî tarafından “*sikâ*” olarak,⁸⁵² İbn Hibbân'ın da “*Sikât*”ında zikrederek rivâyetlerinde “*mutkin*” olduğunu belirttiği⁸⁵³ bir râvidir. Dolayısıyla Buhârî'nin ikinci ve üçüncü rivâyetleri de “*sahih*” olarak görülmektedir.

⁸⁴⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 60; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 604; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 52; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 327.

⁸⁴⁸ Zehebî, *Tezkira*, I, 312; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 405.

⁸⁴⁹ Zehebî, *Tezkira*, I, 422.

⁸⁵⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 75; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 188-9.

⁸⁵¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 419-20.

⁸⁵² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VIII, 107.

⁸⁵³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 253.

Buhârî'nin dördüncü rivâyetinin sahabe râvisi Abdullah İbn Ömer'dir. Ondan hadisi rivâyet eden Nâfi' Mevlâ İbn Ömer (117/735), cerh ve ta'dîl imâmlarının kendisinin "sîkâ" olduğu noktasında müttefik olduğu râvilerdendir.⁸⁵⁴ İmam Malik'in: "Nâfi'nin İbn Ömer'den rivâyet ettiği bir hadisi başkalarından duyma ihtiyacı hissetmem" dediği rivâyet edilmektedir.⁸⁵⁵

Rivâyetin diğer râvilerinden Musâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî (141/759), Meğazi'yi en iyi bilenlerden biri olarak kabul edilmiş ve hadis münekkitleri tarafından "sîkâ" ve "sâlih" olarak tavsif edilmiştir.⁸⁵⁶

Bir diğer râvi Abdülmelik b. Abdülaziz İbn Cüreyc er-Rûmî el-Emevî el-Mekkî (150/767), dönemin önde gelen fakîh ve müelliflerindendir. Atâ b. Ebî Rebâh'ın (114/732) on sekiz yıl talebeliğini yapmıştır. Bu yönüyle Atâ'nın rivâyetlerini en iyi bilen kimselerden biri olarak sayılmaktadır.⁸⁵⁷ Zührî'yi görmemiş, fakat rivâyetlerine icâzet yoluyla ulaşmıştır. Ahmed b. Hanbel'e göre bir "ilim dağarcığı" olan İbn Cüreyc, ibadet hayatıyla da örnek insanlardan biridir.⁸⁵⁸ Bu nedenle İbn Hacer onu, "sîkâ" ve "fakîh" olarak nitelemesinin yanında "fâdîl" olarak da tanıtmayı tercih etmiştir.⁸⁵⁹ Bu bilgiler ışığında onun "sîkâ" ve ihticâca elverişli bir râvi olduğu söylenebilir.

Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (211/827), "el-Musannef" isimli eserin sahibidir. Yedi sene Ma'mer b. Râşid'e talebelik yapmıştır. Dolayısıyla Ma'mer'in rivâ-

⁸⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 145; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 427; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 95, 101.

⁸⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 211.

⁸⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 183-4.

⁸⁵⁷ Zehebî, *Tezkira*, I, 171.

⁸⁵⁸ Zehebî, *Tezkira*, I, 169.

⁸⁵⁹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 363.

yetlerini en iyi bilen kimselerdendir.⁸⁶⁰ İbn Hacer'e göre "*sikâ*" olarak nitelenen Abdürrezzâk'ı⁸⁶¹ İbn Hibbân "*Sikât*"ında zikretmiştir.⁸⁶² Bu nedenle Abdürrezzâk'ın da "*sikâ*" bir râvi olduğunda şüphe yoktur.

Son râvi olan İshâk b. Nasr Ebû İbrahim el-Buhârî (242/857), Buhârî'nin şeyhlerindendir.⁸⁶³ İbadetine düşkünlüğü nedeniyle "*Zekkâr*" lâkabıyla da anılan⁸⁶⁴ İshâk b. Nasr, İbn Hacer tarafından "*sadûk*" olarak nitelenmektedir.⁸⁶⁵

Râvi değerlendirmeleri sonucunda Buhârî'nin İbn Ömer'den yapmış olduğu rivâyete "*sahih*"tir denilebilir.

3.2.1.2.Müslim Rivâyetleri

1. Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe > İbn Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.⁸⁶⁶
2. Muhammed İbnü'l-Alâ el-Hemedânî > İbn Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.⁸⁶⁷
3. Ebû Kureyb > İbn Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe.⁸⁶⁸

Müslim'in rivâyet zincirlerinin hepsi de Hz. Âişe mahreçli rivâyetlerden meydana gelmektedir. Rivâyetlerdeki ortak râviler -Buhârî'de olduğu gibi- Abdullah b.

⁸⁶⁰ Zehebî, *Tezkira*, I, 364; *el-Kâşif*, I, 651.

⁸⁶¹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 354.

⁸⁶² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 412.

⁸⁶³ Zehebî, *el-Kâşif*, I, 233.

⁸⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 365.

⁸⁶⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 99, 103, 720.

⁸⁶⁶ Müslim, Cihad ve's-siyer 64.

⁸⁶⁷ Müslim, Cihad ve's-siyer 64.

⁸⁶⁸ Müslim, Cihad ve's-siyer 69.

Nümeyr, Hişâm ve Babası (Urve b. Zübeyr)'dır. Müslim'in birinci rivâyeti ile Buhârî'nin ikinci rivâyetindeki râviler aynıdır. Buna göre İbn Ebî Şeybe'nin hem Buhârî'nin hem de Müslim'in rivâyetlerine itimat edip aldıkları şeyhleri arasında olduğu ortaya çıkmaktadır.⁸⁶⁹ Bu durum İbn Ebî Şeybe'nin rivâyetlerine, dolayısıyla "*Musannef*"ine verilen önemi ve güveni göstermektedir. Müslim'in ikinci ve üçüncü rivâyetlerinin son râvisi durumundaki Muhammed b. Alâ el-Hemedânî ve Ebû Kureyb aynı şahıstır. İkinci rivâyette künyesi, üçüncü rivâyette ise ismiyle anılmıştır. Buradan hareketle Müslim'in aynı hocadan bile olsa farklı sened ve metinler vererek hem hadisi kuvvetlendirdiği, hem de lâfızlardaki değişiklikler dolayısıyla yeni hükümlerin çıkarılmasını sağladığı söylenebilir.

3.2.1.2.1. Müslim Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

Yukarıda Buhârî rivâyetlerinin tahlili esnasında Müslim'in isnâd zinciri içerisinde de geçen Abdullah b. Nümeyr, Hişâm b. Urve, Urve b. Zübeyr ve Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe'nin cerh ve ta'dîl açısından değerlendirmeleri yapılmış ve hepsinin de "*sikâ*" râviler olduğu görülmüştü. Burada sadece Ebû Kureyb künyesiyle tanınan Muhammed b. Alâ el-Hemedânî değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Muhammed b. Alâ Ebû Kureyb el-Hemedânî el-Kûfî (247/862), dönemin Kûfe muhaddislerindendir. İbn Nümeyr, "*Irakta hadisi en iyi bilen ve en çok rivâyet eden Ebû Kureyb'tir*" derken, Nesâî onu "*sikâ*", Ebû Hâtim de "*sadûk*" olarak nitelemektedir.

⁸⁶⁹ Araştırmamızda İbn Ebî Şeybe'nin Buhârî'de 19, Müslim'de ise 917 rivâyetinin olduğunu tesbit ettik. Bu durum İbn Ebî Şeybe'nin, Müslim'in en önemli şeyhlerinden birisi olduğunu göstermektedir.

Ayrıca İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikretmiştir.⁸⁷⁰ Bu bilgiler ışığında Ebû Kureyb’in ihticâca elverişli “*sikâ*” bir râvi olduğu söylenebilir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde Müslim’in koru ile ilgili rivâyetlerinin tamamı “*sahih*”tir denilebilir.

3.2.1.3. Musâ b. Ukbe Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Musâ b. Ukbe’nin rivâyeti, yukarıda Buhârî’nin konu ile ilgili İbn Ömer’den yapmış olduğu rivâyetin bir bölümünü oluşturmaktadır. Rivâyetin tamamı şöyledir: İshâk b. Nasr > Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi’ > İbn Ömer.⁸⁷¹

Buhârî rivâyetinde tahlil edildiği gibi Musâ b. Ukbe tarikiyle gelen rivâyet “*sahih*” olarak görülmektedir.

3.2.1.4. Muhammed b. İshâk Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Muhammed b. İshâk’ın rivâyeti Şema: 1’de görüleceği gibi Hz. Âişe mahrecli Ebû Dâvûd rivâyetinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Rivâyet şu şekildedir: Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî > Muhammed b. Seleme > Muhammed b. İshâk > Muhammed b. Ca’fer > Urve b. Zübeyr > Âişe.⁸⁷²

Rivâyet zincirinin ilk râvisi Urve b. Zübeyr (91/709 veya 95/713), Hz. Âişe’nin yeğeni ve onun rivâyetlerini en iyi bilen üç kişiden biridir.⁸⁷³ Cerh ve ta’dîl âlimleri

⁸⁷⁰ Zehebî, *Tezkira*, II, 497-98; *el-Kâşif*, II, 208; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 342; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 500.

⁸⁷¹ Buhârî, Meğazi 14.

⁸⁷² Ebû Dâvûd, Cihad 111.

⁸⁷³ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 164.

tarafından “*sikâ*”, “*sebt*”, “*me’mûn*”, “*hâfız*” ve “*kesîrû’l-hadîs*” lâfızlarıyla met-hedilen⁸⁷⁴ Urve b. Zübeyr’in rivâyetleri ile ihticâc edilebileceğinde hiçbir tereddüt yoktur.

İkinci râvi Muhammed b. Ca’fer b. Zübeyr Gunder el-Basrî (194/810) ise Şu’be b. Haccâc’dan rivâyet hususunda en güvenilir kişi kabul edilmiştir.⁸⁷⁵ Gunder, “*sadûk*”, “*sikâ*”, “*hâfız*”, “*mutkin*”, “*mücevvid*”, “*sebt*”, “*Allah’ın kullarının en hayırlıla-rından*” ve “*verâ sahibi*” gibi ta’dîl lâfızlarıyla anılagelmiştir.⁸⁷⁶ Zehebî, “*Sihâh er-bâbî*”nın ondan ihticâc konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir.⁸⁷⁷ Netice itibariyle onun ihticâca elverişli “*sikâ*” bir râvi olduğu görülmektedir.

Râvi tahlili sonucunda Muhammed b. İshâk’ın, Muhammed b. Ca’fer > Urve b. Zübeyr > Âişe tarikli rivâyetinin “*sahih*” olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.2. İkinci Grup: İkinci Namazı İle İlgili Rivâyetler

İkinci namazı ile ilgili bilgi veren beş rivâyet bulunmaktadır.⁸⁷⁸ Bu rivâyetlerden Buhârî, Müslim ve İbn Sa’d tariklerinin sahabe râvisi İbn Ömer’dir. İbn Hişâm rivâ-yetinin ilk râvisi olan Ma’bed b. Ka’b b. Mâlik el-Ensârî tâbiîdir. Dolayısıyla İbn Hişâm’ın rivâyetine şimdiden “*Mürsel*” diyebiliriz.

⁸⁷⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 18; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 389.

⁸⁷⁵ İbn Maîn, Ebû Zekerîyya Yahya b. Maîn b. Avn (235/859), *Târîhu İbn Maîn* (ed-Dûrî Rivâyeti), (thk. Ahmed Muhammed Nûr), Mekke 1399/1979, I, 64; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *Kitâbu bahri’d-dem fî men tekelleme fîhi’l-İmâm Ahmed bi medhin ev zemm*, (thk. Ebû Üsâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs), Riyâd 1989, 366; İclî, Ebû’l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî (261/875), *Ma’rifetü’s-Sikât*, (thk. Aldûlalîm Abdûlazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, II, 234; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, II, 623.

⁸⁷⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebir*, VII, 296; İbn Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, I, 64; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, VI, 93; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 85.

⁸⁷⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IX, 101.

⁸⁷⁸ Bkz. Şema: 2.

Şimdi Buhârî ve Müslim'in konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

3.2.2.1.Buhârî Rivâyetleri

1. Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > Nâfi' > İbn Ömer.⁸⁷⁹
2. Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer.⁸⁸⁰

Rivâyet zincirlerinde görüldüğü üzere Buhârî'nin, İbn Ömer mahreçli her iki rivâyeti de aynı râviler tarafından rivâyet edilmektedir. Aradaki tek fark birinci rivâyetle Nâfi'den sonraki râvinin ismi “Cüveyriye”, ikinci rivâyetle ise “Cüveyriye b. Esmâ” olarak verilmesidir. Buhârî'nin bu tarz bir yaklaşımının arkasında, aynı hocadan farklı senedler vermek suretiyle hadisin kuvvetlenmesini sağlamak olduğu söylenebilir.

3.2.2.1.1.Buhârî Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

İbn Ömer mahreçli bu rivâyetlerin ilk râvisi olan Nâfi' Mevlâ İbn Ömer (117/735), cerh ve ta'dîl imâmlarının “*sikâ*” olduğu noktasında müttefik olduğu râvilerdendir.⁸⁸¹ İmam Malik'in: “*Nâfi'nin İbn Ömer'den rivâyet ettiği bir hadisi başkalarından duyma ihtiyacı hissetmem*” dediği rivâyet edilmektedir.⁸⁸²

⁸⁷⁹ Buhârî, Salâtü'l-havf 5.

⁸⁸⁰ Buhârî, Meğazi 30.

⁸⁸¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 145; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 427; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, V, 95, 101.

⁸⁸² İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 211.

İkinci râvi Cüveyriye b. Esmâ b. Ubeyd ed-Dabbî el-Basrî (173/790), Yahya İbn Maîn'in "*leyse bihi be'sün*" dediği, Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel'in de "*sâlih*" ve "*sikâ*" olarak nitelediği bir râvidir. İbn Hibbân da onu "*Sikât*"ında zikretmiştir.⁸⁸³

Rivâyetin diğer râvisi Abdullah b. Muhammed b. Esmâ Ebû Abdurrahman ed-Dabbî el-Basrî (231/846) de Ebû Hâtim'in "*sikâ*", Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî'nin ise "*Basra'da ondan daha faziletlisini görmedim*" diyerek ta'dîl etmiş olduğu bir râvidir.⁸⁸⁴

Bu bilgiler ışığında her üç râvinin de ihticâca elverişli "*sikâ*", her iki rivâyetin de "*sahih*" olduğu söylenebilir.

3.2.2.2. Müslim Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Yukarıda Buhârî rivâyetlerinin tahlili esnasında aslında Müslim'in isnâd zinciri de tahlil edilmiş oldu. Çünkü Müslim'in rivâyet zinciri olan; Abdullah b. Muhammed b. Esmâ ed-Dubeî > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer⁸⁸⁵ tariki Buhârî'nin konu ile ilgili rivâyetleri ile aynıdır. Tek bir fark Abdullah b. Muhammed b. Esmâ'nın isminin sonuna "*ed-Dubeî*" nisbesinin eklenmiş olmasıdır. Dolayısıyla Müslim'in râvilerine "*sika*", rivâyetine de "*sahih*" diyebiliriz.

⁸⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 153; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 298; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 107; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 143.

⁸⁸⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 356; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 320.

⁸⁸⁵ Müslim, Cihad ve's-siyer 69.

3.2.2.3.İbn Hişâm Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Hişâm'ın rivâyet zinciri şu şekildedir: Muhammed b. İshâk > İshâk b. Yesâr > Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî.⁸⁸⁶

Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik es-Selemî el-Medenî (ö.?), İbn Hacer tarafından “*makbul*” râviler arasında sayılmıştır.⁸⁸⁷ İbn Hibbân'ın da “*Sikât*”ında zikredilmiştir.⁸⁸⁸ Eldeki bilgiler ışığında zayıf olduğuna dair bir delil olmasa da rivâyet zincirinde sahabe râvisinin bulunmaması sebebiyle Ma'bed'in “*irsâl*” yaptığını söyleyebiliriz.

Rivâyet zincirindeki ikinci râvi İshâk b. Yesâr Mevlâ Kays b. Mahreme el-Kuraşî el-Medenî (ö.?), Muhammed b. İshâk'ın babasıdır.⁸⁸⁹ Muâviye b. Ebû Süfyân ile görüşmüş ve Hasen b. Ali, Urve b. Zübeyr ve Muğîre b. Abdurrahman'dan hadis rivâyet etmiştir.⁸⁹⁰ İbn Maîn, Ebû Zür'a ve İbn Hacer'e göre “*sikâ*” olarak tavsif edilmiştir. İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikretmiştir.⁸⁹¹ Eldeki bilgilere dayanılarak, onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

Son râvi Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Medenî (151/768), meşhur siyer/meğazi müelliflerindendir. Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından “*tedlis*” yaptığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁸⁹² Zehebî, kendisiyle ihticâc noktasında ihtilafların

⁸⁸⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 195.

⁸⁸⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 278; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 539.

⁸⁸⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 432.

⁸⁸⁹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 103; *Lisânü'l-mizân*, VII/175.

⁸⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 365.

⁸⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 225.

⁸⁹² Ukaylî, *Duafâ*, IV, 28; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 470; IV, 59; Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halîl b. Keykeldî b. Abdullah (761/1359), *Câmiü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, (thk. Hamdî Abdülmecîd Selefî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1986, s. 261; İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim (826/1423), *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*, (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998/1419, 274; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Tabakâtü'l-müde'llisîn*, (thk. Âsım b. Abdullah Karyûtî), Mektebetü'l-Menar, Zerkâ 1983, 51.

bulunmasına rağmen hadislerinin “*hasen*” olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir.⁸⁹³ Nitekim Buhârî’nin de Muhammed b. İshâk’tan -çoğu tarihi konularla ilgili- mutâbaaten ve ta’liken on iki rivâyeti bulunmaktadır.⁸⁹⁴

Sonuç itibariyle İbn Hişâm’ın bu rivâyetinin, ilk râvi Ma’bed b. Ka’b b. Mâlik’in “*irsâl*”i nedeniyle “*Mürsel*” olduğu görülmektedir.

3.2.2.4.İbn Sa’d Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Sa’d’ın konu ile ilgili rivâyeti yine İbn Ömer mahreçli bir rivâyettir. Rivâyet şu şekildedir: Mâlik b. İsmail Ebû Gassân en-Nehdî > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi’ > İbn Ömer.⁸⁹⁵

Rivâyet zincirinde bulunan râvilerden Nâfi’ ve Cüveyriye b. Esmâ, Buhârî rivâyeti içerisinde tahlil edilmiş ve onların “*sika*” birer râvi oldukları görülmüştü. Burada son râvi olan Mâlik b. İsmail Ebû Gassân en-Nehdî değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Mâlik b. İsmail b. Dirhem Ebû Gassân en-Nehdî el-Kûfî (219/834), takvasıyla meşhur olmuş büyük muhaddislerdendir.⁸⁹⁶ Ebû Hâtim onun hakkında “*Kûfe’de ondan daha muttakisi yok. Ne Ebû Nuaym ne de bir başkası...*” derken⁸⁹⁷, İbn Sa’d, Yahya İbn Maîn, İclî, Ebû Dâvûd ve Nesâî “*sikâ*”, “*sadûk*”, “*mutkin*”, “*sebt*”, “*mütesebbit*”, “*müteabbid*”, “*imâmün mine’l-eimme*”, “*eimmetü’l-muhaddisîn*” ve

⁸⁹³ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 156.

⁸⁹⁴ Örnekler için bkz. Buhârî, Ezân 38; Zekât 50; Ebvâbu’l-muhsar ve cezâi’s-Sayd 23; Musakât 18; İtk 4; Şurût 4; Menâkıbü’l-ensâr 28; Meğazi 1, 29, 32; Zebâih ve’s-Sayd 27; Hudûd 18.

⁸⁹⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, II, 76.

⁸⁹⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 233; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 516.

⁸⁹⁷ Zehebî, *Tezkira*, I, 402.

“ceyyidü’l-ahz” gibi birinci dereceden ta’dîl sıfatlarıyla nitelemiş,⁸⁹⁸ İbn Şâhin⁸⁹⁹ ve İbn Hibbân da onu “Sikât” isimli eserlerinde zikretmişlerdir.⁹⁰⁰ Bu bilgilere dayanarak onun “sika” bir râvi olduğunu söylemek zor olmasa gerektir.

Sonuç itibariyle İbn Sa’d’ın konu ile ilgili rivâyetinin “sahih” olduğunu söyleyebiliriz.

3.2.3.Üçüncü Grup: Çocukların Öldürülmediğine Dair Rivâyetler

Üçüncü grupta, Benî Kureyza olayında buluş çağına ulaşmayan çocukların öldürülmediğine dair on bir rivâyet bulunmaktadır.⁹⁰¹ Bu rivâyetlerin hepsinin de sahabe râvisi Atiyye el-Kurazî’dir. Abdûlmelik b. Umeyr de ikinci tabakanın tek râvisidir. Rivâyet bu yönüyle yani ilk iki tabakada sadece birer râvi bulunduğu için “el-Ferdü’l-mutlak”⁹⁰² olarak nitelenmektedir.⁹⁰³ Rivâyet üçüncü râvilerden Şu’be tarikiyle İbn İshâk, İbn Hişâm, İbn Sa’d ve Nesâî’ye, Süfyân tarikiyle Nesâî, Dârimî, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Ebî Şeybe, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa’d’a, Fadl b. Dükeyn ve Amr b. Heysem tarikiyle İbn Sa’d’a, son olarak da Hüseyim b. Beşîr tarikiyle yine Ahmed b. Hanbel’e ulaşmaktadır.

⁸⁹⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 4.

⁸⁹⁹ İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadî (385/995), *Târîhu esmai’s-Sikât mimmen nukile anhumü’l-ilm*, (thk. Abdûlmu’ti Emin Kal’aci), Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1986, s. 301.

⁹⁰⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 164.

⁹⁰¹ Bkz. Şema: 3.

⁹⁰² Ferd: Senedinin bir veya birkaç yerinde (tabakasında) râvî sayısı bire düşen hadis. Buna *el-ferdu’l-mutlak* da denir. Bkz. Aydınli, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 21-23.

⁹⁰³ Hadis usûlüne göre; “el-Ferdü’l-mutlak” olan bir hadis, râvilerinin durumuna göre “sahih”, “hasen” veya “zayıf” olabilmektedir. Bkz. es-Salih, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, 180.

Konu ile ilgili rivâyetler Nesâî ve Ahmed b. Hanbel’de ikişer, Tirmizî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Dârimî, İbn Ebî Şeybe, İbn Hişâm ve İbn Sa’d’da⁹⁰⁴ birer tane bulunmaktadır.

Sözkonusu rivâyetlerin, “*Sünen-i erbaa*”da bulunmasına rağmen Buhârî ve Müslim’de yer almaması, Buhârî ve Müslim’de bulunmayan hadislerin sıhhatli olmadığı gibi bir sonuca götürmemelidir. Çünkü Buhârî ve Müslim’in eserleri bütün sahih rivâyetleri kapsamadıkları gibi böyle bir gaye ile de te’lif edilmiş değildir.

Şimdi hadis kitaplarındaki konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

3.2.3.1. Tirmizî Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Tirmizî’nin konu ile ilgili rivâyeti Atiyye el-Kurazî mahreçli bir rivâyettir. Rivâyet şu şekildedir: Hennâd > Veki’ > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.⁹⁰⁵

Atiyye el-Kurazî, küçük sahabelerdendir.⁹⁰⁶ Babasının ismine ulaşlamamıştır. Benî Kureyza kuşatmasında henüz buluş çağında olmadığı için affedilmiştir. Kûfe’de ikamet etmiştir.⁹⁰⁷

⁹⁰⁴ İbn Sa’d’ın rivâyetini dört ayrı tarik olarak kabul edip üçüncü grub rivâyetlerin sayısını on dört’e çıkarmak da mümkündür. Çünkü İbn Sa’d rivâyetinde son râvi olarak Şu’be, Süfyân, Amr b. Heysem ve Fadl b. Dükeyn’in isimleri geçmektedir. Fakat rivâyet, “*birleşik sened*” metoduyla verildiği için tek bir rivâyet olarak kabul edilmiştir. Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, II, 76.

⁹⁰⁵ Tirmizî, Siyer, 29.

⁹⁰⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 512.

⁹⁰⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 308; İbn Hacer, *Tehzîb* VII, 204.

İkinci râvi Abdülmelik b. Umeyr Ebû Amr el-Lahmî el-Kûfî (136/754), dönemin meşhur âlimlerindendir. Şa'bî'den sonra Kûfe kâdılığı yapmıştır. Ebû Hâtîm'in "sâlihü'l-hadîs" ve "leyse bi-hâfîz", Yahya İbn Maîn'in "sika" ve İbn Nümejr'de "sika" ve "sebt" olarak nitelediği Abdülmelik b. Umeyr, Buhârî ve Müslim tarafından ihticâca elverişli görülmüş, Nesâî tarafından da "leyse bihî be's" denilerek ta'dîl edilmiştir.⁹⁰⁸ Eldeki bilgiler ışığında Abdülmelik b. Umeyr'in "sika" bir râvi olduğu görülmektedir.

Üçüncü râvi olan Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (161/778), Tabî'nin meşhur âlimlerindendir. "Sikâ", "hâfîz", "fakîh", "âbid", "imâm" ve "hüccet" gibi ta'dîl sıfatlarıyla övülmüştür.⁹⁰⁹

Diğer bir râvi Vekî' b. el-Cerrâh el-Kûfî (197/813) ise, hakkında "sikâ", "hâfîz", "imâm", "hüccet", "me'mûn", "âbid" gibi ta'dîl lâfızları kullanılan, özellikle hafızasının sağlamlığına sıkça atıfta bulunulan etbau't-tâbiîn'in meşhur hadis âlimlerindendir.⁹¹⁰ İmam-ı Â'zam'ın görüşleriyle fetva verdiği belirtilen⁹¹¹ Vekî', güvenilir bir râvidir.

Tirmizî rivâyetinin buraya kadar olan râvi değerlendirmeleri İbn Ebî Şeybe'nin rivâyeti için de aynen geçerlidir.

Tirmizî'nin son râvisi olan Hennâd b. Serrî b. Mus'ab et-Temîmî el-Kûfî (243/858) de dönemin önemli muhaddislerindendir. Hayatını zühd eksenli yaşamış ve ibadete

⁹⁰⁸ Zehebî, *Tezkira*, I, 135-36; *el-Kâşif*, I, 667; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 364-65; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 365, 713.

⁹⁰⁹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 244.

⁹¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VI, 394; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 448-450; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 350; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 110-114.

⁹¹¹ İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 307; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXX, 475;

düşkünlüğünden dolayı ona “*Râhibü'l-Kûfe*” unvanı verilmiştir.⁹¹² Bu hayat tarzını “*Kitâbü'z-Zühd*”⁹¹³ isimli bir eserle de taçlandırmıştır. Nesâî onu “*sikâ*”, Ebû Hâtim ise “*sadûk*” lâfızlarıyla ta'dîl etmiştir.⁹¹⁴ İbn Hibbân'ın da “*Sikât*”ın da zikretmiş olduğu Hennâd, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

Yukarıdaki değerlendirmeler ışığında Tirmizî rivâyetinde bulunan râvilerin “*sika*” oldukları söylenebilir. Bu durum, rivâyetin ilk iki tabakada tek bir râviden nakledilmesi, dolayısıyla “*el-Ferdü'l-mutlak*” olmasından kaynaklanan zayıflık kuşkularını ortadan kaldırmaktadır.

Sonuç itibariyle Tirmizî rivâyetine “*sahih*”tir diyebiliriz.

3.2.3.2.Ebû Dâvûd Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Ebû Dâvûd'un rivâyeti de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. Rivâyet şu şekildedir: Muhammed b. Kesîr > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.⁹¹⁵

Rivâyet zincirinde görüleceği üzere Ebû Dâvûd rivâyeti, Tirmizî rivâyetiyle Süfyân'a kadar bir müştereklik arz etmektedir. Süfyan'dan sonraki tek râvi ise Muhammed b. Kesîr'dir.

Muhammed b. Kesîr el-Abdî el-Basrî (223/838), Ebû Hâtim ve Ahmed b. Hanbel tarafından “*Sikâ*” ve “*sadûk*” lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.⁹¹⁶ İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikrederek; “*Allah'tan çok korkan*”, “*faziletli*” bir kimse olması yö-

⁹¹² Zehebî, *Tezkira*, II, 507-8; *el-Kâşif*, II, 339.

⁹¹³ Bkz. Ebû's-Serrî, Hennâd b. Mus'ab et-Temîmî el-Kûfî (243/857), *Kitâbü'z-zühd*, (thk. Abdurrahman Firievâî), Dârü'l-Hulefâ Li'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, Kuveyt 1985.

⁹¹⁴ Zehebî, *Tezkira*, II, 507-8; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 62.

⁹¹⁵ Tirmizî, *Siyer*, 29.

⁹¹⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 504.

nüyle övmüştür.⁹¹⁷ Bu bilgilere dayanarak Muhammed b. Kesîr'in ihticâca elverişli “*sika*” bir râvi olduğu söylenebilir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde konu ile ilgili Ebû Dâvûd rivâyetinin “*sahih*” olduğu görülmektedir.

3.2.3.3.Nesâî Rivâyetleri ve İsnâd Tahlili

Nesâî'de konu ile ilgili iki adet rivâyet bulunup her ikisi de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. Nesâî rivâyetlerinin isnâd zincirleri şu şekildedir:

1. Muhammed b. Mansur > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.⁹¹⁸
2. İsmail b. Mes'ud > Hâlid > Şu'be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.⁹¹⁹

İlk rivâyet zincirinde görüleceği üzere Nesâî rivâyeti, üçüncü râvi Süfyân'a kadar Tirmizî ve Ebû Dâvûd rivâyetleriyle aynı râvilerden meydana gelmektedir. Süfyân'dan sonraki tek râvi ise Muhammed b. Mansûr'dur.

Muhammed b. Mansûr b. Sâbit b. Hâlid el-Huzâî el-Mekkî (252/866), Nesâî'nin önemli şeyhlerinden birisidir.⁹²⁰ Dârekutnî onu “*sikâ*” olarak tavsif etmiştir.⁹²¹ Aynı görüşe sahip olan İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ın da zikretmiştir.⁹²²

⁹¹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 77. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 371.

⁹¹⁸ Nesâî, Talak 20.

⁹¹⁹ Nesâî, Kat'u's-sârik 17.

⁹²⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 224; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 508. Nesâî'nin “*Sünen*”inde Muhammed b. Mansûr'a ait yüz altı rivâyet bulunmaktadır.

⁹²¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 416.

Nesâî'nin ikinci rivâyeti, Abdülmelik b. Umeyr'den sonra Şu'be kanalıyla devam etmektedir.

Şu'be b. el-Haccâc İbnü'l-Verd el-Atekî el-Basrî (160/777), dönemin Basra muhaddislerindendir.⁹²³ “*Emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs*”, “*şeyhü'l-İslâm*”, “*sikâ*”, “*hâfız*”, “*mutkin*”, “*hüccet*”, “*sebt*”, “*me'mûn*” ve “*sahibu hadîs*” gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.⁹²⁴ Eldeki bilgilere göre Şu'be'nin güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

Şu'be'den sonraki râvi olan Hâlid b. el-Hâris b. Ubeyd b. Süleyman Ebû Osman el-Hüceymî el-Basrî (186/802), hocası Şu'be'nin kendisinden hadis rivâyet ettiği ender talebelerindendir.⁹²⁵ İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî tarafından “*sikâ*”, “*imâm*”, “*me'mûn*”, “*sebt*”, “*sadûk*” ve “*ileyhi'l-müntehâ fi'l-hadîs*” gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.⁹²⁶ Dolayısıyla Hâlid b. el-Hâris için ihticâca elverişli “*sikâ*” bir râvidir, denilebilir.

Rivâyet zincirinin son halkasını oluşturan İsmail b. Mes'ud el-Cahderî el-Basrî (248/863), Nesâî'nin önemli şeyhlerinden biridir.⁹²⁷ Nesâî onu “*sikâ*”, İbn Hibbân ise “*sadûk*” olarak nitelemektedir.⁹²⁸ Buna göre İsmail b. Mes'ud, “*sika*” bir râvi olarak görülmektedir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde, Nesâî rivâyetlerinin “*sahih*” olduğu söylenebilir.

⁹²² İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 416.

⁹²³ Zehebî, *Tezkira*, I, 193.

⁹²⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 446; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 485; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 302-3; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 266.

⁹²⁵ Zehebî, *Tezkira*, I, 309.

⁹²⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 72.

⁹²⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 288. Nesâî'nin İsmail b. Mes'ud'dan yüz otuz altı rivâyeti bulunmaktadır.

⁹²⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, I, 249; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 110.

3.2.3.4.Ahmed b. Hanbel Rivâyetleri ve İsnâd Tahlili

Ahmed b. Hanbel'in konu ile ilgili iki adet rivâyeti bulunup her ikisi de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. Ahmed b. Hanbel rivâyetlerinin isnâd zincirleri şu şekildedir:

1 Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.⁹²⁹

2 Hüseyim b. Beşîr > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.⁹³⁰

Ahmed b. Hanbel'in birinci rivâyetinde görüleceği üzere isnâd zinciri yukarıda râvi ve rivâyet değerlendirilmesi yapılan Tirmizî rivâyetinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu nedenle Ahmet b. Hanbel'in bu rivâyeti için "*sahih*"tir denilebilir.

Ahmed b. Hanbel'in ikinci rivâyetinin daha önce incelenmeyen tek râvisi Hüseyim b. Beşîr'dir. Hüseyim b. Beşîr b. Kâsım b. Dinâr es-Selemî el-Vâsîtî (183/799), dönemin en önemli muhaddislerinden (muhaddisü'l-asr) olup⁹³¹ Süfyân es-Sevrî'nin rivâyetlerini en iyi bilen kimseler arasındadır.⁹³² Zührî ile Mekke'de görüşmüş ve ondan yüz kadar hadis rivâyet etmiştir.⁹³³ Hüseyim, Ebû Hâtim'e göre "*güvenilirliği, hafızasının güçlü olması ve salahiyetiyle akranları arasında ön plana çıkmıştır.*"⁹³⁴ İbn Sa'd, İclî ve İbn Hibbân'a göre ise "*sikâ*"dır.⁹³⁵ Bu bilgilerden hareketle onun, güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

⁹²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 310.

⁹³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 383; V, 311.

⁹³¹ Zehebî, *Tezkira*, I, 248.

⁹³² Zehebî, *Tezkira*, I, 248; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 54.

⁹³³ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 53.

⁹³⁴ Zehebî, *Tezkira*, I, 249.

⁹³⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 55.

Netice itibariyle Ahmed b. Hanbel'in ikinci rivâyetinin de “*sahih*” olduğu görülmektedir.

3.2.3.5.İbn Mâce Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Mâce'nin konu ile ilgili rivâyeti de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. İbn Mâce rivâyetinin isnâd zinciri şu şekildedir:

Ebû Bekr b. Ebî Şeybe > Ali b. Muhammed > Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.⁹³⁶

İbn Mâce'nin rivâyetinde görüleceği üzere isnâd zinciri Veki'e kadar olan Tirmizî rivâyetinin bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu kısım aynı zaman da İbn Ebî Şeybe rivâyetinin de ta kendisidir. Daha önce Tirmizî rivâyetinin “*sahih*” olduğunu görmüştük. Bu nedenle İbn Ebî Şeybe'nin rivâyeti için de “*sahih*”tir denilebilir.

İbn Mâce'nin Veki'den sonraki râvisi Ali b. Muhammed b. İshâk Ebü'l-Hasen et-Tanâfisî el-Kûfî (233/847), döneminde Kazvin şehrinin muhaddisi ve âlimi olarak tanınmıştır. Ebû Hâtim ve İbn Hibbân onu “*sikâ*” ve “*sadûk*” olarak nitelemiştir. Ayrıca Ali b. Muhammed, İbn Ebî Şeybe'nin fazilet ve salâhiyet açısından en çok sevdiği ve hadis rivâyetinde bulunduğu kimselerdendir.⁹³⁷

Son râvi olan Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe (235/849) ise Ahmed b. Hanbel tarafından “*sadûk*”, İclî, Ebû Hâtim ve İbn Hırâş tarafından

⁹³⁶ İbn Mâce, Hudûd 4.

⁹³⁷ Zehebî, *Tezkira*, II, 445; *el-Kâşif*, II, 46; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 331; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 405.

“*sikâ*”, İbn Kâni’ tarafında da “*sikâ*”, “*sebt*” olarak tavsif olunmuş,⁹³⁸ “*Musannef*” sahibi “*sikâ*” bir râvidir.

Bu değerlendirmelerden hareketle İbn Mâce’nin konu ile ilgili rivâyetine “*sahih*”tir diyebiliriz.

3.2.3.6.İbn Hişâm Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Hişâm’ın rivâyet zinciri: Muhammed b. İshâk > Şu’be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî⁹³⁹ şeklindedir.

Bu rivâyet zinciri dördüncü râvi Muhammed b. İshâk hariç, Nesâî rivâyeti içerisinde geçmişti. Bilindiği üzere Muhammed b. İshâk (151/768), meşhur siyer/meğazi müelliflerindendir. Zehebî, kendisiyle ihticâc noktasında ihtilafların bulunmasına rağmen hadislerinin “*hasen*” olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir.⁹⁴⁰ Nitekim Buhârî’nin de Muhammed b. İshâk’tan -çoğu tarihi konularla ilgili- mutâbaaten ve ta’liken 12 rivâyeti bulunmaktadır.⁹⁴¹

Eldeki bilgiler neticesinde İbn Hişâm rivâyetinin de “*sahih*” olduğunu söyleyebiliriz.

3.2.3.7.İbn Sa’d Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Sa’d’ın konu ile ilgili rivâyeti de Atiyye el-Kurazî mahreçlidir. İbn Sa’d rivâyetinin isnâd zinciri şu şekildedir:

⁹³⁸ İbn Hacer, *Tehzib*, II, 419-20.

⁹³⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 204.

⁹⁴⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 156.

⁹⁴¹ Örnekler için bkz. Buhârî, Ezân 38; Zekât 50; Ebvâbu’l-muhsar ve cezâi’s-Sayd 23; Musakât 18; İtk 4; Şurût 4; Menâkıbü’l-ensâr 28; Meğazi 1, 29, 32; Zebâih ve’s-Sayd 27; Hudûd 18.

Şu'be / Süfyân / Amr b. Heysem / el-Fadl b. Dükeyn > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî.⁹⁴²

İbn Sa'd rivâyetinde bulunan Amr b. Heysem ve Fadl b. Dükeyn haricinde bütün râviler Tirmizî rivâyetinde incelemeye tabi tutulmuştu. Şimdi burada ismi geçen iki râviyi inceleyebiliriz.

Râvilerden ilki, Amr b. Heysem b. Katn b. Ka'b Ebû Katn el-Basrî (198/814), Şafî, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Yahya b. Maîn, Ebû Dâvûd ve Ebû Hâtîm gibi pek çok âlimin “*sikâ*”, “*sebt*”, “*sadûk*” ve “*sâlih*” gibi lâfızlarla ta'dîl ettikleri bir râvidir.⁹⁴³ Elimizdeki bilgilere dayanarak Amr b. Heysem'in güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

İkinci râvi olan el-Fadl b. Dükeyn Amr b. Hammâd b. Züheyr Ebû Nuaym et-Teymî el-Kûfî (219/), Buhârî'nin büyük şeyhlerindendir. Cerh ve ta'dîl âlimlerince “*sikâ*”, “*sebt*”, “*hâfiz*”, “*mutkin*”, “*sadûk*”, “*me'mun*” ve “*şeyhü'l-İslâm*” gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla tavsif edilmiştir.⁹⁴⁴ Bu bilgilerden hareketle Ebû Nuaym'ın “*sikâ*” bir râvi olduğu söylenebilir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde İbn Sa'd'ın konu ile ilgili rivâyetine “*sahih*”tir diyebiliriz.

⁹⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76

⁹⁴³ İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 288; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 100.

⁹⁴⁴ İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 61; Zehebî, *Tezkira*, I, 272-3; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 243-48.

3.2.4.Dördüncü Grup: Sa'd İbn Muâz'ın Hakemliği İle İlgili Rivâyetler

Benî Kureyza olayında Sa'd İbn Muâz'ın hakemliği ile ilgili bilgi veren on üç rivâyet bulunmaktadır.⁹⁴⁵ Bu rivâyetlerin Buhârî (3), Müslim (3), Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel (2) ve İbn Ebî Şeybe tariklerinin sahabe râvisi Ebû Saîd el-Hudrî'dir. Tirmizî ve İbn Mâce rivâyetlerinin sahabe râvisi ise Enes b. Mâlik, İbn Hişâm rivâyetinininki ise Alkâmetü'bnü Vakkâs'tır.

Şimdi Buhârî ve Müslim'in konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

3.2.4.1.Buhârî Rivâyetleri

1. Süleyman b. Harb > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.⁹⁴⁶
2. Ebû'l-Velîd > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.⁹⁴⁷
3. Muhammed b. Beşşâr > Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.⁹⁴⁸

Rivâyet zincirlerinde görüldüğü üzere Buhârî'nin her üç rivâyeti de Ebû Saîd el-Hudrî mahreçlidir. Bütün rivâyetlerin de ilk dört râvisini; Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî'den meydana gelen râvi zinciri oluşturmaktadır. Bu râvi zincirine birinci rivâyette Şu'be'den sonra Süleyman b.

⁹⁴⁵ Bkz. Şema: 4.

⁹⁴⁶ Buhârî, Cihad ve's-siyer, 168.

⁹⁴⁷ Buhârî, İsti'zân 26.

⁹⁴⁸ Buhârî, Meğazi 30.

Harb, ikinci rivâyette Ebü'l-Velîd, üçüncü rivâyette de Muhammed b. Ca'fer (Gunder) ve Muhammed b. Beşşâr (Bündâr) eklenmektedir.

Buhârî'nin rivâyet zincirlerindeki bu tarz bir yaklaşımın arkasında, farklı hocalardan rivâyet ettiği farklı sened ve metinleri vermek suretiyle hem hadisi kuvvetlendirmek, hem de lafızlardaki değişiklikler dolayısıyla yeni hükümlerin elde edilmesini temin etmek⁹⁴⁹ olduğu görülmektedir. Ayrıca her üç rivâyetinde, farklı kitapların farklı bâbları içerisinde geçmiş olması⁹⁵⁰, Buhârî'nin bazen bir hadisi, ilgisi dolayısıyla ve ondan bazı hükümler istinbat etme düşüncesiyle bölerek (takti') tekrarlama-sına⁹⁵¹ misal olarak verilebilir.

Şimdi Buhârî rivâyetlerinin tahliline geçebiliriz.

3.2.4.1.1.Buhârî Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

Ebû Saîd el-Hudrî mahreçli her üç rivâyetin de ilk râvisi olan Es'ad b. Sehl b. Huneyf b. Vâhib Ebû Ümâme el-Ensârî (100/719), Hz. Peygamber'in vefatından iki sene önce doğmuştur. Bundan dolayı bazılarınca “*Sahabi*” olarak nitelense de Buhârî ve İbn Mende'ye göre sahabi değildir. İbn Sa'd ve Ebû Hâtim tarafından “*sikâ*” olarak tavsif edilmiş⁹⁵² güvenilir bir râvidir.

⁹⁴⁹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 19-21.

⁹⁵⁰ Bkz. Buhârî, Cihad ve's-siyer, 168; İsti'zân 26; Meğazi 30.

⁹⁵¹ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17-22; Zehrânî, Abdülaziz b. Abdullah, *Mu'cemu ruvâti'l-hadîsi'l-emâcid min ulemâi Zehrân ve Gâmid*, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998/1418, I, 19.

⁹⁵² İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 20; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 231.

İkinci râvi olan Sa'd b. İbrahim b. Abdurrahman b. Avf ez-Zührî el-Kuraşî (125/743) ise “*sikâ*”, “*sebt*”, “*hüccet*” ve “*kesîrû'l-hadîs*” lâfızlarıyla anılagelmiş⁹⁵³ cerh ve ta'dîl âlimlerinin kendisiyle ihticâc hususunda ittifak ettikleri râvilerden biridir.

Rivâyet zincirinin önemli isimlerinden Şu'be b. el-Haccâc İbnü'l-Verd el-Atekî el-Basrî (160/777), dönemin Basra muhaddislerindendir.⁹⁵⁴ “*Emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs*”, “*şeyhü'l-İslâm*”, “*sikâ*”, “*hâfız*”, “*mutkin*”, “*hüccet*”, “*sebt*”, “*me'mûn*” ve “*sahibu hadîs*” gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.⁹⁵⁵ Eldeki bilgilere göre Şu'be'nin güvenilir bir râvi olduğu görülmektedir.

Buraya kadar incelenen râviler, Buhârî'nin rivâyet zincirinin yanı sıra Müslim, Ebû Dâvûd, Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebî Şeybe'nin de rivâyet zincirlerinde bulunan ortak kimselerdir. Rivâyet zinciri, -Şema: 4'de görüleceği üzere- ilk dört tabakada birer râviden meydana gelmektedir. Rivâyet bu yönüyle “*el-Ferdü'l-mutlak*”tır. Fakat râvilerin hepsi de güvenilir kimselerden oluştuğu için rivâyete “*sahih*” denmesine engel bir neden yoktur.

Şimdi Buhârî'nin Şu'be'den sonraki râvilerine geçebiliriz.

Birinci rivâyette bulunan Süleyman b. Harb el-Vâşihî el-Basrî (124/742), Mekke Kâdılığı yapmış⁹⁵⁶ ve “*sikâ*”, “*imâm*”, “*hâfız*”, “*me'mûn*” ve “*kesîrû'l-hadîs*” gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.⁹⁵⁷ Cerh ve ta'dîl kriterlerine göre güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

⁹⁵³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 375; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 427; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 402-3.

⁹⁵⁴ Zehebî, *Tezkira*, I, 193.

⁹⁵⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 446; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 485; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 302-3; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 266.

⁹⁵⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, I, 458; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 250.

⁹⁵⁷ Zehebî, *Tezkira*, I, 393; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 157-8.

İkinci rivâyetin son râvisi olan Hişâm b. Abdülmelik Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî el-Basrî (227/841), Ahmed b. Hanbel tarafından “*şeyhü'l-İslâm*”, İclî, İbn Sa'd, Ebû Hâtîm, Ebû Zür'a, İbn Kâni' ve İbn Hibbân tarafından da “*sikâ*” olarak tavsif edilmiştir. Ayrıca kendisi için “*sebt*”, “*fakîh*”, “*hâfız*”, “*mutkin*”, “*imâm*”, “*hüccet*” ve “*me'mûn*” gibi ta'dîl lâfızları da kullanılmıştır.⁹⁵⁸ Eldeki bilgiler onun güvenilir bir râvi olduğunu göstermektedir.

Buhârî'nin üçüncü rivâyetinde Şu'be'den sonra iki tane râvi bulunmaktadır. Bunlardan ilki olan Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr Gunder el-Basrî (194/810), Şu'be'den rivâyet hususunda en güvenilir kişi kabul edilmiştir.⁹⁵⁹ “*Sikâ*”, “*sadûk*”, “*hâfız*”, “*mutkin*”, “*mücevvid*”, “*sebt*”, “*Allah'ın kullarının en hayırlılarından*” ve “*verâ sahibi*” gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.⁹⁶⁰ Zehebî, “*Sihâh erbâbı*”nın ondan ihticâc konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir.⁹⁶¹ Netice itibariyle Muhammed b. Ca'fer'in ihticâca elverişli “*sikâ*” bir râvi olduğu görülmektedir.

Son râvi Muhammed b. Beşşâr b. Osman b. Dâvûd b. Keysân Bündâr el-Abdî el-Basrî (252/866)'de İclî, İbnü'l-Mehrânî ve Dârekutnî gibi âlimlerce “*sikâ*” ve “*sebt*” lâfızlarıyla tavsif olunmuştur.⁹⁶²

Râvi değerlendirmeleri neticesinde Buhârî'nin konu ile ilgili bütün râvilerinin güvenilir, rivâyetlerinin de “*sahih*” olduğunu söyleyebiliriz.

⁹⁵⁸ Zehebî, *Tezkira*, I, 382; *el-Kâşif*, I, 337; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 42; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 573.

⁹⁵⁹ İbn Maîn, Ebû Zekerîyya Yahya b. Maîn b. Avn (235/859), *Târîhu İbn Maîn* (ed-Dûrî Rivâyeti), (thk. Ahmed Muhammed Nûr), Mekke 1399/1979, I, 64; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Ahmed bi medhin ev zemm*, (thk. Ebû Üsâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs), Riyâd 1989, 366; İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî (261/875), *Ma'rifetü's-Sikât*, (thk. Aldûlâlîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, II, 234; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 623.

⁹⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 296; İbn Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, I, 64; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, VI, 93; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 85.

⁹⁶¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 101.

⁹⁶² Zehebî, *Tezkira*, II, 511-12; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 61-63.

3.2.4.2.Müslim Rivâyetleri

1. Ebû Bekr b. Ebî Şeybe > Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.⁹⁶³
2. Muhammed b. Müsennâ > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.⁹⁶⁴
3. (Muhammed) İbn Beşşâr > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî.⁹⁶⁵

Müslim'in konu ile ilgili rivâyet zincirlerinin hepsi de Ebû Saîd el-Hudrî mahreçlidir. Rivâyetlerdeki ortak râviler, Buhârî'deki ortak râvilere Muhammed b. Ca'fer (Gunder)'in eklenmesiyle; Muhammed b. Ca'fer (Gunder) > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî râvi zincirinden meydana gelmektedir. Müslim'in üçüncü rivâyeti ile Buhârî'nin yine üçüncü rivâyetindeki râviler aynıdır. Bu durum, söz konusu rivâyetlerin son râvisi olan Muhammed b. Beşşâr'ın, hem Müslim hem de Buhârî'nin şeyhleri arasında olduğunu göstermektedir.⁹⁶⁶

Müslim'in her üç rivâyetinin de aynı kitap ve aynı bâb içinde bulunması, onun bir hadisin bütün varyantlarını veya aynı konuda sened ve metinlerinde farklılık olan bütün hadisleri fikhın ilgili bâbının altına alma gayretini görüyoruz. Böylece aranan hadislerin daha kolay bulunması, sened ve metinlerin hep birden göz önünde bulun-

⁹⁶³ Müslim, Cihad ve's-siyer 64.

⁹⁶⁴ Müslim, Cihad ve's-siyer 64.

⁹⁶⁵ Müslim, Cihad ve's-siyer 64.

⁹⁶⁶ Araştırmamızda Muhammed b. Beşşâr'ın Müslim'de 87, Buhârî'de ise 177 rivâyetinin olduğunu tesbit ettik.

durularak istinbat edilecek hükümlerin kolayca çıkarılması⁹⁶⁷ sağlanmaktadır. Müslim'in bu prensibine, topladığı hadisleri önce sikâ râvilerin rivâyetlerine yer verip, sonra mestur, hıfz ve itkanda mutavassıt olan râvilerin naklini, daha sonra ise duafâ ve metrûkînin mutabaaten ve iştişhaden rivâyetlerini verdiği bilgilerini ekleyebiliriz.⁹⁶⁸

3.2.4.2.1. Müslim Rivâyetlerinin İsnâd Tahlili

Yukarıda Buhârî rivâyetlerinin tahlili esnasında Müslim'in isnâd zinciri içerisinde de geçen Muhammed b. Ca'fer (Gunder), Şu'be, Sa'd b. İbrahim, Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf, Ebû Saîd el-Hudrî ve birinci rivâyetin son râvisi Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe'nin cerh ve ta'dîl açısından değerlendirmeleri yapılmış ve hepsinin de "*sikâ*" râviler olduğu görülmüştü. Burada sadece Müslim'in ikinci rivâyetlerinin son râvisi Muhammed b. Müsennâ değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Muhammed b. Müsennâ (215/830), İbn Maîn ve Dârekutnî tarafından "*sikâ*", İbn Ebî Arûbe ile İbn Hırâş tarafından da "*sebt*" lâfzıyla ta'dîl edilmiştir.⁹⁶⁹ Eldeki bilgiler ışığında onun güvenilir bir râvi olduğu görülmektedir.

Râvi değerlendirmeleri neticesinde Müslim'in ilgili konuda bütün râvilerinin güvenilir, rivâyetlerinin de "*sahih*" olduğunu söyleyebiliriz.

⁹⁶⁷ Nevevî, a.g.e., I, 3-4. Misaller için bkz. Müslim, Cihad ve's-siyer 64, 69.

⁹⁶⁸ Misaller için bkz. Müslim, İman, 118-120; Hac, 409-411; Salat, 71-76.

⁹⁶⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 687.

3.2.4.3.İbn Hişâm Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

İbn Hişâm'ın konu ile ilgili rivâyeti Alkâmetü'bnü Vakkâs mahreçlidir. Rivâyet şu şekildedir: İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde > Abdurrahman b. Amr b. Sa'd b. Muâz > Alkâmetü'bnü Vakkâs.⁹⁷⁰

Rivâyet zincirinde bulunan râvilerden Alkâmetü'bnü Vakkâs el-Leysî el-Medenî (86/705), Hz. Ömer, Hz. Âişe, Hz. Bilâl, Hz. Amr b. el-Âs, Hz. Muâviye, İbn Abbas ve İbn Ömer gibi sahabenin önde gelenlerinden hadis rivâyetinde bulunmuştur.⁹⁷¹ İbn Abdülber, Hz. Peygamber döneminde doğduğundan, İbn Mende de Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın, Hayseme > Yezîd b. Hârûn > Muhammed b. Amr > Babası (Amr b. Alkâme) > Dedesi (Alkâmetü'bnü Vakkâs) tarikli bir rivâyette: *“Ben Nebî (s.a.s) ile Hendek savaşına katıldım...”* demesi nedeniyle sahabi olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır. İbn Hacer meseleyi değerlendirerek: *“Eğer bu rivâyet sabit/doğru ise o sahabidir.”* der. Fakat tabakat âlimlerinin onu tabîinden sayması ve Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin İbn Mende rivâyetini bir *“vehm”* olarak nitelemesi, Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın tâbî olma ihtimalini artırmaktadır. Bununla beraber İbn Hacer, Alkâmetü'bnü Vakkâs'ın Hz. Ömer, Hz. Âişe ve diğerlerinden yapmış olduğu rivâyetlerinin *“sahih”* olduğunu belirtmiştir.⁹⁷² Nitekim İbn Sa'd ve Nesâî'nin de onu *“sikâ”* olarak nitelemesi⁹⁷³ sahabi olmamakla birlikte güvenilir bir râvi olduğunun delili olarak görülmektedir.

⁹⁷⁰ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 200.

⁹⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 209; Zehebî, *Tezkira*, I, 53; *el-Kâşif*, II, 35; İbn Hacer, *Tehzib*, VII, 247; *Takrîbü't-tehzib*, I, 397.

⁹⁷² İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, V, 66.

⁹⁷³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, V, 60.

Bu durumda İbn Hişâm rivâyetinin “*Mürsel*”⁹⁷⁴ olduğunu şimdiden söyleyebiliriz.

Rivâyetin ikinci râvisi olan Amr b. Muâz b. Sa’d b. Muâz el-Eşhelî el-Medenî (?), İbn Hacer tarafından “*makbûl*” olarak nitelenmiş⁹⁷⁵, İbn Hibbân’ın da “*Sikât*”ında zikredilmiştir.⁹⁷⁶

Rivâyet zincirinin önemli isimlerinden Âsım b. Ömer b. Katâde b. Nu’mân el-Ensârî el-Medenî (120/738), dönemin önemli siyer/meğazi âlimlerindendir.⁹⁷⁷ Ömer b. Abdulaziz tarafından Dımaşk mescidinde Rasûlullah’ın savaşları ve sahebe menkıbelerini anlatması için görevlendirilmiştir.⁹⁷⁸ İbn Maîn, Ebû Zür’a ve Nesâî’ye göre “*sikâ*”dır. İbn Sa’d da onu “*sikâ*”, “*kesîrû’l-hadîs*” ve “*âlim*” olarak nitelemektedir.⁹⁷⁹

Râvi değerlendirmeleri neticesinde İbn Hişâm’ın râvilerinin her ne kadar güvenilir kimseler olduğu görülse de rivâyetin “*mürsel*” olduğu, mürsel hadislerinde zayıf hadisler katagorisinde ele alındığı için “*sahih*”tir demek mümkün görülmemektedir.

3.2.5.Beşinci Grup: Cebrail’in Görülmesine Dair Rivâyetler

Beşinci grupta, Cebrail’in (a.s) Dıhyetü’l-Kelbî (r.a) suretinde görülmesi ile ilgili bilgi veren üç rivâyet bulunmaktadır.⁹⁸⁰ Buhârî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa’d’da

⁹⁷⁴ Alkâmetü’bnü Vakkâs’ın bu “*Mürsel*” rivâyetinin Yezîd b. Hârûn > Muhammed b. Amr > Babası (Amr b. Alkâme) > Dedesi (Alkâmetü’bnü Vakkâs) > Âişe rivâyet zinciriyle Hz. Peygamber’e ulaşan “*Merfu*” tariki de vardır. Bkz.

⁹⁷⁵ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 427.

⁹⁷⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 182.

⁹⁷⁷ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 286.

⁹⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, XIII, 530.

⁹⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 47.

⁹⁸⁰ Bkz. Şema: 5.

bulunan bu rivâyetlerin sahabe râvisi Enes b. Mâlik'tir. Her üç rivâyetinde ilk üç râvisi; Cerîr b. Hâzim, Humeyd b. Hilâl ve Enes b. Mâlik'ten meydana gelmektedir.

Şimdi Buhârî, Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa'd'ın konu ile ilgili rivâyet zincirlerine ve onların râvi değerlendirmelerine geçebiliriz.

3.2.5.1.Buhârî Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Buhârî'nin rivâyet zinciri şu şekildedir: Musâ > Cerîr b. Hâzim > Humeyd b. Hilâl > Enes b. Mâlik.⁹⁸¹

Enes b. Mâlik mahreçli rivâyetin ilk râvisi Humeyd b. Hilâl el-Adevî el-Basrî (ö.?)'dir. İbn Sirîn, onun devlet işlerinde görev alması nedeniyle rivâyetlerinde dikkatli davranılması gerektiğini söylemiştir.⁹⁸² Fakat İbn Adî, bu durumun ondan hadis alınamayacağı mânâsına gelemeyeceğini belirtmiştir. Zira o, birçok imâmın kendisinden hadis rivâyet ettiği “*müstakimü'l-hadîs*” bir kimsedir.⁹⁸³ Nitekim, İbn Maîn, İclî, İbn Sa'd ve Nesâî tarafından “*sikâ*” olarak kabul edilmiştir.⁹⁸⁴ İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikretmiştir.⁹⁸⁵ Eldeki bilgilere dayanılarak onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

Rivâyet zincirinin üçüncü halkasını oluşturan Cerîr b. Hâzim Ebü'n-Nadr el-Ezdî el-Basrî (170/787), Basra'nın önde gelen muhaddislerindendir. A'meş'in rivâyetleri konusunda otoritelerden biridir. Hayatının sonuna doğru rivâyetlerinde ya-

⁹⁸¹ Buhârî, Meğazi 30.

⁹⁸² İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 182.

⁹⁸³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 230; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 276; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 45.

⁹⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 45.

⁹⁸⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 147.

nılma/karıştırmalar ortaya çıkmıştır. Bu durumdayken oğlu Vehb tarafından rivâyet etmekten men edilmiştir. Yahya İbn Maîn, Iclî, İbn Sa'd ve Bezzâr'a göre "*sikâ*" kabul edilen Cerîr, Ahmed b. Hanbel tarafından "*sâhibu sünnet*", Ebû Hâtim tarafından "*sadûk*" ve "*sâlih*", İbn Adî tarafından da "*müstakîmü'l-hadîs*" lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.⁹⁸⁶

Son râvi olan Musâ b. İsmail Ebû Seleme et-Tebûzekî el-Basrî (223/838), İbn Sa'd, Iclî, Ebû Hâtim, İbn Hırâş Yahya İbn Maîn ve İbn Hibbân gibi cerh ve ta'dîlin önemli âlimleri tarafından "*sikâ*", "*sebt*", "*sadûk*", "*me'mûn*" ve "*kesîrû'l-hadîs*" olarak tavsif olunmuştur.⁹⁸⁷ Netice itibariyle Musâ b. İsmail, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

Buhârî rivâyeti hakkındaki bu bilgiler ışığında her üç râvinin de ihticâca elverişli "*sikâ*" râviler, rivâyetin de "*sahih*" rivâyet olduğu söylenebilir.

3.2.5.2.Ahmed b. Hanbel Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Ahmed b. Hanbel'in rivâyet zinciri şu şekildedir: Vehb > Babası > Humejd b. Hilâl > Enes b. Mâlik.⁹⁸⁸

Rivâyet zincirinde görüldüğü üzere Ahmed b. Hanbel'in rivâyet zinciri, son râvi hariç Buhârî'nin rivâyetiyle aynıdır. Son râvi olan Vehb b. Cerîr b. Hâzîm el-Ezdî el-Basrî (206/822), Yahya İbn Maîn, İbn Sa'd ve Iclî tarafından "*sikâ*", Nesâî tarafın-

⁹⁸⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 144-145; Zehebî, *Tezkira*, I, 199-200; *el-Kâşif*, I, 291; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 60-63; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 138.

⁹⁸⁷ Zehebî, *Tezkira*, I, 394; *el-Kâşif*, II, 301; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 296-7.

⁹⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 213.

dan ise “*leyse bihi be’sün*” lâfızlarıyla ta’dîl edilmiştir.⁹⁸⁹ İbn Hibbân’da onu “*Sikât*”ında “*kâne yuhtiu*”⁹⁹⁰ kaydıyla zikretmiştir. Eldeki bilgilere göre Vehb, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

Sonuç itibariyle Ahmed b. Hanbel’in rivâyetine de “*sahih*”tir, diyebiliriz.

3.2.5.3.İbn Sa’d Rivâyeti ve İsnâd Tahlili

Yukarıda Buhârî rivâyetlerinin tahlili esnasında aslında İbn Sa’d’ın isnâd zinciri de tahlil edilmiş oldu. Çünkü İbn Sa’d’ın rivâyet zinciri olan; Musâ b. İsmail > Cerîr b. Hâzim > Humeyd > Enes b. Mâlik⁹⁹¹ tariki Buhârî’nin konu ile ilgili rivâyeti ile aynıdır. Tek fark Buhârî rivâyetinde Musâ olarak geçen son râvinin Musâ b. İsmail olarak tasrih edilmesi, ikinci râvi Hümejd b. Hilâl’in de Hümejd olarak mübhem bırakılmasıdır. Böyle bir rivâyet metodundaki gaye ise başta Buhârî olmak üzere bazı hadisçilerin farklı senedler vermek suretiyle hadisın kuvvetlenmesini sağlamak olduğu söylenebilir. Dolayısıyla İbn Sa’d’ın râvilerine “*sika*”, rivâyetine de “*sahih*” diyebiliriz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; buraya kadar incelenen râviler, Buhârî’nin rivâyet zincirinin yanı sıra Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa’d’ın da rivâyet zincirlerinde bulunan ortak kimselerdir. Rivâyet zinciri, -Şema: 5’te görüleceği üzere- ilk üç tabakada birer râviden meydana gelmektedir. Rivâyet bu yönüyle “*el-Ferdü’l-mutlak*”tır. Fakat râvilerin hepsi de güvenilir kimselerden oluştuğu için rivâyete “*sahih*” denmesine engel hiçbir neden görülmemektedir.

⁹⁸⁹ Zehebî, *Tezkira*, I, 336; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 142.

⁹⁹⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 228.

⁹⁹¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, II, 76.

3.2.6.Değerlendirme

Yukarıda yapılan râvi ve rivâyet değerlendirmelerinde dikkati çeken hususlardan birincisi; üçüncü grupta ilk iki⁹⁹², beşinci grupta ilk üç⁹⁹³ ve dördüncü grupta ilk dört tabakada tek bir râvinin bulunması⁹⁹⁴ dolayısıyla rivâyetlerin “*el-Ferdü'l-mutlak*” olması zayıflık ihtimalini de gündeme getirmiştir. Bilindiği gibi hadis usûlüne göre; “*el-Ferdü'l-mutlak*” olan bir hadis, râvilerinin durumuna göre “*sahih*”, “*hasen*” veya “*zayıf*” olarak isimlendirilebilmektedir.⁹⁹⁵ Ancak ilgili rivâyetlerde yapılan râvi tenkitleri neticesinde râvilerin tamamının güvenilir kimselerden oluştuğu görülmüştür. Dolayısıyla ilgili rivâyetler ister hadis kitapları isterse siyer/meğazi eserleri tarafından kullanılsın onların “*sahih*” olduğunda herhangi bir şüphe söz konusu değildir.

İkinci bir husus ise; Buhârî ve Müslim’in her ikisinin bütün rivâyetlerinde farklı hocalarından rivâyet ettikleri değişik sened ve metinleri vererek hem hadisi kuvvetlendirmekte, hem de lâfızlardaki değişiklikler sebebiyle yeni hükümlere imkan tanımaktadırlar. Buhârî’nin ve Müslim’in birinci ve dördüncü grupta bulunan ilk üç rivâyeti bu düşüncenin misalleri arasında sayılabilir.⁹⁹⁶ Bunun yanında dördüncü gruptaki ‘Sa’d İbn Muâz’ın hakemliği ile ilgili rivâyetler’in Buhârî’de farklı kitapların

⁹⁹² Bkz. Şema: 3.

⁹⁹³ Bkz. Şema: 5.

⁹⁹⁴ Bkz. Şema: 4.

⁹⁹⁵ Bkz. es-Salih, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, 180.

⁹⁹⁶ Bkz. Şema: 1, 4.

değişik bâbları içerisinde zikredilmiş olması⁹⁹⁷, onun bazen bir hadisi, alakalı olması veya bazı hükümler istinbat etme amacıyla bölerek (takti') tekrarlaması⁹⁹⁸ dikkat çekicidir. Müslim'de ise sözkonusu rivâyetlerin Buhârî'den farklı olarak aynı kitap ve aynı bâb içinde bulunması⁹⁹⁹, onun bir hadisin bütün varyantlarını veya aynı konuda sened ve metinlerinde farklılık olan bütün hadisleri fıkhn ilgili bâbının altına alma gayreti olarak değerlendirebiliriz.¹⁰⁰⁰

Değerlendirmede göze çarpan bir başka husus da hem hadisçilerin hem de tarihçilerin kısmen de olsa kendilerine ait bir rivâyet zinciri oluşturmuş olmalarıdır. Örneğin ikinci grupta bulunan ikinci namazı ile ilgili Buhârî ve Müslim rivâyetlerinin ortak isnad zincirini: Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > Nâfi' > İbn Ömer¹⁰⁰¹ oluştururken; İbn Hişâm'ın isnad zincirini ise; Muhammed b. İshâk > İshâk b. Yesâr > Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî¹⁰⁰² oluşturmaktadır. Farklı olarak üçüncü grupta bulunan, çocukların öldürülmediğine dair rivâyetlerin isnad zincirleri incelendiğinde de durumun pek farklı olmadığı görülmektedir.¹⁰⁰³ Dördüncü grupta Sa'd İbn Muâz'ın hakemliği ile ilgili rivâyetlerin İbn Hişâm tarikini; *İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde* > Abdurrahman b. Amr b. Sa'd b. Muaz > Alkâmetü'bnü Vakkâs¹⁰⁰⁴ oluşturmaktadır. İbn Hişâm'ın rivâyet zincirinde dikkati çeken önemli hususlardan biri de kendisinden sonra gelen İbn İshâk ve Âsım b. Ömer b. Katâde'nin siyer/meğazi müellifi olmasıdır. Buradan hareketle siyer/meğazi müelliflerinin birbir-

⁹⁹⁷ Bkz. Buhârî, Cihad ve's-siyer, 168; İsti'zân 26; Meğazi 30.

⁹⁹⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17-22; Zehrânî, Abdülaziz b. Abdullah, *Mu'cemu ruvâti'l-hadîsi'l-emâcid min ulemâi Zehrân ve Gâmid*, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998/1418, I, 19.

⁹⁹⁹ Müslim, Cihad ve's-siyer 64, 69.

¹⁰⁰⁰ Nevevî, a.g.e., I, 3-4. Misaller için bkz. Müslim, Cihad ve's-siyer 64, 69.

¹⁰⁰¹ Buhârî, Salâtü'l-havf 5; Meğazi 30; Müslim, Cihad ve's-siyer 69.

¹⁰⁰² İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 195.

¹⁰⁰³ Bkz. Şema: 3.

¹⁰⁰⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 200.

lerine itimat ettiği ve kısmen de olsa¹⁰⁰⁵ kendilerine ait bir rivâyet zinciri oluşturdıkları sonucuna varmak mümkündür. Nitekim İbn Sa'd'a göre çok daha az sened kullanan İbn Hişâm'da, *İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde* tarikiyle otuz dört adet rivâyetin bulunması da bunun bir delili olsa gerektir.¹⁰⁰⁶ Diğer taraftan Musannef sahibi İbn Ebî Şeybe, hem Buhârî hem de Müslim'in ortak râvileri arasındadır.¹⁰⁰⁷ Bu, İbn Ebî Şeybe'nin rivâyetlerine, dolayısıyla "*Musannef*"ine verilen önemi ve ona duyulan güveni göstermesi açısından önemlidir.¹⁰⁰⁸

Dikkat çeken son derece önemli bir diğer husus da siyer/meğazi müelliflerinden İbn Sa'd'ın rivâyet zincirlerinin İbn İshâk ve İbn Hişâm'a nispetle Buhârî ve Müslim'in rivâyet zincirleriyle örtüşüyor olmasıdır.¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁵ İbn Sa'd'ın rivâyet zincirlerinin Buhârî ve Müslim'in rivâyet zincirlerine yakınlığı için bkz. Şema: 3, 5.

¹⁰⁰⁶ Misaller için bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, II, 38, 273, 295; III, 58, 77, 173, 315; IV, 31, 126, 243, 252...

¹⁰⁰⁷ Araştırmamızda İbn Ebî Şeybe'nin Buhârî'de 19, Müslim'de ise 917 rivâyetinin olduğunu tespit ettik. Bu durum İbn Ebî Şeybe'nin, Müslim'in en önemli şeyhlerinden birisi olduğunu göstermektedir.

¹⁰⁰⁸ Bkz. Şema: 1, 4.

¹⁰⁰⁹ Rivâyet zincirleri için bkz. Şema: 2, 5.

SONUÇ

Hız. Peygamber dönemi hakkında bilgi veren en temel kaynaklar hadis ve tarih kitaplarıdır. Bu kaynaklardan Hadis kitapları Hız. Peygamber'in hayatından bazı kesitleri tarih kitaplarına nazaran farklı sunmaktadır. Tarih kitaplarında olayların belli ölçüler içerisinde kronolojik sıralaması söz konusu iken hadis kaynaklarında bu durum söz konusu değildir. Herhangi bir hadis kitabında geçen bir olayın zaman/mekân tespiti ancak nasih–mensuh ve esbâb-ı vurûd-i'l-hadis ilimleri yardımıyla sınırlı ölçülerde yapılabilir. Bu bağlamda hadis kitaplarındaki tarihi malzemenin ne zaman, nerede, kime ve ne için söylendiğinin tespit edilmesi son derece önemlidir. Hadis kitaplarında bağlamından kopuk olarak bulunan rivâyet malzemesinin, zaman ve mekânının tespiti ile kime, hangi amaçla söylendiğinin bilinmesinin birçok sosyal ve fikhî konuya yeni bir yaklaşım getireceği açıktır. Bu konuda yapılan araştırmalar, hadislerin tarihi arka planının ortaya çıkarılmasını sağlayacak, böylece hadislerin dolayısıyla Hız. Peygamber dönemi tarihi hadiselerinin daha iyi anlaşılması mümkün olacaktır.

Hız. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra İslâm coğrafyasında meydana gelen ihtilaflar ve buna bağlı ortaya çıkan dinî, siyasî, sosyal hayattaki ayrışma ve gruplaşmaların araştırılması ve aydınlığa kavuşturulması, hadis tarihi açısından son derece önemlidir. Râvî değerlendirmelerinde, mesela râvînin bir fikrî oluşuma âidiyeti, bazı durumlarda cerh sebebi kabul edilmektedir. Bu durum göz önüne alınmadan yapılacak çalışmalar birtakım eksik ve yanlış noktalara götürebilecektir.

Belirli bir dönemle ilgili yapılacak araştırmalarda, o dönemdeki problemlerin, anlayışların ve yaklaşımların tespiti önemlidir. Bu amaçla çalışmamızda Hz. Peygamber döneminde cereyan eden bazı olaylar, ilk kaynaklar kullanılarak karşılaştırılmış ve kaynaklar arasında görülen farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şüphesiz böyle bir çalışmayla tarihi niteliği olan bir olay, hadis kaynaklarıyla test edilmiş olacaktır.

İslâmi ilim literatüründe rivâyet/haberlerin güvenli nakli mevzuunda ilk çalışmaları yapan kimseler hadis ve tarih âlimleridir. Bu iki ilim dalında âlimlerin metod açısından bazı ortak yönleri vardır. Mesela İsnad sistemi bu iki ilim dalında çalışan kimselerin gayretleri neticesinde ortaya konulmuş, geliştirilmiş ve söz konusu ilimler tarafından kullanılmıştır. Ayrıca hadis ve tarih ilimleri arasında konu, gaye, râvi/şahit tenkiti ve metodoloji gibi bazı ortak noktalar da mevcuttur. Aralarındaki bu sıkı ilişki nedeniyle bazı İslâm tarihçileri “*Tarih, hadis ilimlerinden biridir.*” diyerek tarihi, hadis ilminin bir parçası olarak görmüşlerdir. Hadis ve tarih ilimleri arasındaki bu ilişkinin sınırlarının tespiti ise ancak söz konusu iki ilim dalı arasında yapılacak mukayeseli bir çalışma ile ortaya konulabilir. Bunu gerçekleştirebilmek adına yaptığımız çalışma neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Rivâyet kelimesi hem tarihçiler hem de hadisçiler tarafından ‘haber vermek, nakletmek’ mânâlarında kullanılmıştır. Cahiliye dönemi rivâyet tarzını, “şifahi rivâyet” diye isimlendirdiğimiz şiirler ve Eyyamü’l-Arab kültürü meydana getirmiştir. İslâmiyet döneminde de şifahi rivâyetler mevcuttur fakat rivâyet kavramı bu dönemde genel olarak bir haberin, özel olarak da Hz. Peygamber’e ait hadislerin nakledilmesi anlamında kullanılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda hadis ve tarih ilimlerinin konu, gaye, rivâyet/isnâd kullanma, râvi/şahit tenkidi ve metodoloji bakımından ortak; normatif/tasvirî olma, akıcılık, zaman/mezan, 224

lafzî/manevî rivâyet, ehliyet ve şiir kullanma/kullanmama mevzularında farklı oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Tarihi rivâyetlerin kaynakları bölümünde “*ahbârî*”, “*eserî*” ve “*muḥaddis*” kavramları incelenmiştir. Her üç kavram hadisçi mânâsında kullanılıyor olsa da “*ahbârî*” ve “*eserî*” kavramlarının daha çok kıssa ve hikâye anlatan tarihçilere bir sıfat olarak kullanıldığı görülmüştür.

Yaptığımız çalışma çerçevesinde hadis ve tarih disiplinleri içerisinde rivâyet/haber naklinin belli objektif kriterlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Bu kriterlerin dinin günlük hayata yansımaları konu alan fıkıh ilmi ile de yakın ilgisi vardır. Nitekim hadis ve tarihçiler kadar fıkıhçıların da mevzu ile ilgilenmiş olduğu, dinin ikinci kaynağı olan Sünnet’in nakli ve Sünnet’in nakline tesir eden durumlarla ilgili değerlendirmelerde bulundukları görülmüştür. Bu çalışmalar erken dönem İslâm kültür mirasının günümüze güvenilir bir şekilde intikalini sağlama gayreti olarak değerlendirilmelidir.

Benî Kureyza olayı çerçevesinde ilgili rivâyetlerin karşılaştırmalı muhteva analizine bağlı olarak hadis kitaplarında bulunan rivâyetlerin daha sağlam olduğu tarih kitaplarındaki rivâyetlerin ise daha fazla bilgiye sahip olmasına rağmen daha az güvenilir rivâyetlerden oluştuğu görülmüştür. Tarih kitaplarında, farklı olarak rivâyetlerin yanı sıra rivâyetler hakkında tarihçiler tarafından yapılmış yorumlar bulunmaktadır. Ayrıca onlar ellerinde bulunan rivâyetleri zaman ve mekan açısından belirli bir çerçeveye oturtmak gayesiyle birleştirmişler ve rivâyetleri bu şekilde yorumlamışlardır. Onların bu yorumları ilk dönem uzmanlarının yaptıkları değerlendirmeler olarak ayrı bir öneme sahiptir.

Çalışmamızda ulaştığımız önemli bir sonuç da rivâyetleri tercih etme ve kullanma noktasında hadis ve tarih ilmi arasındaki farklılıklardır. Hadis rivâyetlerinde - siyer/meğazi rivâyetlerinde de durum pek farklı değil- hadisçilerin özellikle Buhârî ve Müslim'in çok hassas ölçülerle hareket ettiğini, tarihçilerin ise rivâyetleri alırken daha esnek davrandıklarını söyleyebiliriz. Rivâyetleri kabul açısından hadisçiler ve tarihçiler arasındaki bu farklılıktan hareketle hadis rivâyetlerinin daha güvenilir ve sıhhatli, tarih rivâyetlerinin ise diğerlerine nazaran daha eleştiriye açık oldukları sonucuna varılmıştır.

Tarih rivâyetlerinin hadislere göre daha zayıf olduğunu belirtmiş olsak da rivâyet değeri açısından siyer/meğazi ve tarih kitaplarında oldukça geniş yer tutan söz konusu haberlerin hiç itibar edilemeyecek kadar zayıf veya uydurma olduğunu söylemek de mümkün değildir. Özellikle İbn Sa'd'ın '*Tabakâtü'l-Kebîr*'inde verilen bilgilerin senedle rivâyet edilmesi, senedlerin Buhârî ve Müslim'in senedleriyle -son râviler hariç- aynı olması bu bilgilerin değerini artırmakta, hatta ondan istifade etmeyi zorunlu kılmaktadır. Nitekim Benî Kureyza olayı örneğinde gördüğümüz gibi Buhârî ve diğer müsned ve sünen sahipleri siyer/meğaziye ait bilgileri Musâ b. Ukbe ve İbn İshâk gibi tarihçilerden nakilde bulunmakta bir beis görmemişlerdir.

Her ne kadar hadisçilerin siyer/meğazi yazarları ile ortak rivâyetleri bulunsa da çalışma içerisinde verilen şemalar incelendiği takdirde genel mânâda hadisçilerle tarihçilerin rivâyet zincirlerinin farklı olduğu görülecektir.

İbn Hişâm'ın rivâyet zincirinden hareketle kendisinden sonra gelen İbn İshâk ve Âsım b. Ömer b. Katâde'nin siyer/meğazi müellifi olması dikkat çekicidir. Buradan hareketle siyer/meğazi müelliflerinin birbirlerine itimat ettiği ve kısmen de olsa kendilerine ait bir rivâyet zinciri oluşturdıkları söylenebilir.

İbn İshâk'ın da eseri her ne kadar çok zayıf rivâyetler ihtiva etse de rivâyetlerinin çoğu sahih hadis kitaplarında nakledilmiştir. Bir başka şekilde ifade edecek olursak İbn İshâk'taki rivâyetleri sahih kitaplarında bulunan bilgilerle mutabaat arz etmektedir. Dikkat çeken son derece önemli bir diğer husus da siyer/meğazi müelliflerinden İbn Sa'd'ın rivâyet zincirlerinin İbn İshâk ve İbn Hişâm'a nispetle Buhârî ve Müslim'in rivâyet zincirleriyle örtüşüyor olmasıdır.

Yaptığımız inceleme sonucunda hadisçiler ve siyer/meğazi müelliflerinin isnad zincirlerinde meydana gelen farklılığın asıl sebebinin râvi güvenilirliği olduğunu söyleyebiliriz. Diğer yandan hem hadisçilerin hem de tarihçilerin kısmen de olsa kendilerine has bir rivâyet zinciri oluşturmuş olmaları dikkat çekicidir.

Yapılan bu mukayeseli çalışma sonucunda son söz olarak şu hususu ifade etmek yerinde olacaktır: Hadis ve tarih ilimleri birbirinden yararlanmış ve birbirinden beslenmiştir. Bu iki ilim dalının verilerini çatıştırmak yerine her ilmi kendi özellikleri ile kabul etmek ve uygun ölçülerde istifade etmek daha ilmi ve sağlıklı yaklaşım olacaktır.

EKLER

EK-1. Çalışmada İsmi Geçen Râvilerin Cerh ve Ta'dîl Açısından Değerlendirilmesi

Bu kısımda, çalışmamız boyunca kendilerine kısaca atıfta bulunduğumuz Benî Kureyza olayı râvileri hakkında nisbeten daha geniş bilgiler verilecektir. Özellikle üzerinde durulacak nokta ise râvilerin cerh ve ta'dîl açısından değerlendirilmesi olacaktır. Buna ilave olarak alfabetik olarak vermiş olduğumuz şahısların isimleriyle birlikte yaşadığı veya uzun süre ikamet ettiği coğrafyanın isimleri (nisbeleri) mutlaka verilmeye çalışılacak, vefat tarihleri ise parantez içerisinde gösterilecektir. Yaşadığı bölge veya vefat tarihleri belli olmayan râvilerin durumları (ö.?) işareti ile belli edilecektir. Râvilerle ilgili bu değerlendirmeyi yaparken mümkün olduğunca erken dönem ricâl kaynaklarından istifade edilecektir. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerden özellikle Mizzî, Zehebî ve İbn Hacer gibi müelliflerin kaleme aldığı daha geniş kapsamlı eserler de yoğun olarak kullanılacaktır. Râviler değerlendirilirken güvenilirlikleri tescilli, kitapları kaynak eser olarak kullanılan müelliflerin hayatlarının detaylarına girilmeyecektir.

1. Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (249/863): Meşhur Müsned sahibi.¹⁰¹⁰
2. Abdetü'bnü Süleyman el-Kilâî el-Kûfî (180/797): Hişâm b. Urve ve A'meş gibi meşhur râvilerden rivâyette bulunan Abdetü'bnü Süleyman, Dârekutnî, Ahmed

¹⁰¹⁰ Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 401; Zehebî, *Tezkira*, II, 534; *Siyer*, XII, 235-37; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 402.

b. Hanbel ve Iclî'ye göre “*sikâ*”, “*Kur’ân’a düşkün*” ve “*sâlih*” bir kimse olarak tavsif edilmiştir.¹⁰¹¹

3. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe (235/849): Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî gibi âlimlerin kendisinden rivâyette bulunduğu İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel tarafından “*sadûk*”, Iclî, Ebû Hâtim ve İbn Hırâş tarafından “*sikâ*”, İbn Kâni’ tarafında da “*sikâ*”, “*sebt*” olarak tavsif olunmuştur.¹⁰¹²

4. Abdullah b. Muhammed b. Esmâ Ebû Abdurrahman ed-Dabbî el-Basrî (231/846): Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, ve Nesâî gibi âlimler kendisinden rivâyette bulunmuştur.¹⁰¹³ Ebû Hâtim “*sikâ*”, Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî de “*Basra’da ondan daha faziletlisini görmedim*” diyerek ta’dîl etmişlerdir.¹⁰¹⁴

5. Abdullah b. Nümeyr Ebû Hişâm el-Hemedânî el-Kûfî (199/815): Kütüb-i sitte râvilerinden olan Abdullah b. Nümeyr, A’meş, Yahya b. Saîd el-Kattân, Hişâm b. Urve, Zakeriyya İbn Ebî Zâide, Sevrî ve İbn Ebî Zi’b gibi meşhur hadisçilerden rivâyette bulunmuştur. Yahya İbn Maîn ve İbn Hibbân “*sikâ*”, İbn Sa’d “*sikâ*”, “*kesîrû’l-hadîs*” ve “*sadûk*”, Iclî de “*sâlihü’l-hadîs*” ve “*sâhibu Sünnet*” lâfızlarıyla ta’dîl etmiştir.¹⁰¹⁵

6. Abdülmelik b. Abdülaziz İbn Cüreyc er-Rûmî el-Emevî el-Mekkî (150/767): Kütüb-i sitte müelliflerinin kendisinden rivâyette bulunduğu İbn Cüreyc, dönemin

¹⁰¹¹ Zehebî, *Tezkira*, I, 312; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 405.

¹⁰¹² İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 419-20.

¹⁰¹³ Zehebî, *Tezkira*, II, 489; *el-Kâşif*, I, 593.

¹⁰¹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 356; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 320.

¹⁰¹⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 60; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 604; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 52; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 327.

önde gelen fakîhlerinden ve müelliflerindendir. Atâ b. Ebî Rebah'ın (114/732) on sekiz yıl talebeliğini yapmıştır. Bu yönüyle Atâ'nın rivâyetlerini en iyi bilen kimselerden biri sayılmaktadır.¹⁰¹⁶ Zührî'yi görmemiş, fakat rivâyetlerine icazet yoluyla ulaşmıştır. Amr b. Şuayb ve Ebü'z-Zinâd'dan tedlis yapmıştır. Ahmed b. Hanbel'e göre bir "*ilim dağarcığı*" olan İbn Cüreyc, ibadet hayatıyla da örnek insanlardan birisidir.¹⁰¹⁷ Bu nedenle İbn Hacer onu, "*sikâ*", "*fakîh*" ve "*fâdıl*" olarak tanıtmayı tercih etmiştir.¹⁰¹⁸ Eldeki bilgilere göre İbn Cüreyc hakkında, ihticâca elverişli bir râvidir, denilebilir.

7. Abdülmelik b. Umeyr Ebû Amr el-Lahmî el-Kûfî (136/754): Dönemin meşhur âlimlerindendir. Şa'bî'den sonra Kûfe kâdılığı yapmıştır. Ebû Hâtim'in "*sâlihü'l-hadîs*" ve "*leyse bi-hâfız*", Yahya İbn Maîn'in "*sika*" ve İbn Nümeyr'de "*sika*" ve "*sebt*" olarak nitelediği Abdülmelik b. Umeyr, Buhârî ve Müslim tarafından ihticâca elverişli görülmüş, Nesâî tarafından da "*leyse bihî be's*" denilerek ta'dîl edilmiştir.¹⁰¹⁹

8. Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (211/827): "*el-Musannef*" isimli eserin sahibi meşhur müellif. Yedi sene Ma'mer'e talebelik yapmıştır. Bundan dolayı Ma'mer'in rivâyetlerini en iyi bilen kimselerden biridir.¹⁰²⁰ İbn Hacer'e göre "*sikâ*" olarak nitelenen Abdürrezzâk'ı¹⁰²¹ İbn Hibbân da "*Sikât*"ında zikretmiştir.¹⁰²²

¹⁰¹⁶ Zehebî, *Tezkira*, I, 171.

¹⁰¹⁷ Zehebî, *Tezkira*, I, 169.

¹⁰¹⁸ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 363.

¹⁰¹⁹ Zehebî, *Tezkira*, I, 135-36; *el-Kâşif*, I, 667; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 364-65; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 365, 713.

¹⁰²⁰ Zehebî, *Tezkira*, I, 364; *el-Kâşif*, I, 651.

¹⁰²¹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 354.

¹⁰²² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 412.

9. Affân b. Müslim b. Abdillâh el-Bâhilî el-Basrî (219/834): Hakkında “*sikâ*”, “*sebt*”, “*hüccet*”, “*hâfız*”, “*kesîrû’l-hadîs*”, “*sâhibu Sünnet*”, “*mutkin*”, “*metîn*”, “*sadûk*”, “*la be’se bih*” gibi medhe yönelik şeyler söylenmiş olan Affân, cerh ve ta’dîl kriterlerine göre güvenilir kabul edilmiş bir râvidir.¹⁰²³

10. Ali b. Muhammed b. İshâk Ebû’l-Hasen et-Tanâfisî el-Kûfî (233/847): Döneminde Kazvin şehrinin muhaddisi ve âlimi olarak tanınmıştır. İbn Mâce ve Nesâî kendisinden rivâyette bulunmuştur. Ebû Hâtim ve İbn Hibbân onu “*sikâ*” ve “*sadûk*” olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Ali b. Muhammed, İbn Ebî Şeybe’nin fazilet ve salâhiyet açısından en çok sevdiği ve hadis rivâyetinde bulunduğu kimselerdendir.¹⁰²⁴

11. Alkâmetü’bnü Vakkâs el-Leysî el-Medenî (86/705): Hz. Ömer, Hz. Âişe, Hz. Bilâl, Hz. Amr b. el-Âs, Hz. Muâviye, İbn Abbas ve İbn Ömer gibi sahâbenin önde gelenlerinden hadis rivâyetinde bulunmuştur.¹⁰²⁵ İbn Abdülber, Hz. Peygamber döneminde doğduğundan, İbn Mende de Alkâmetü’bnü Vakkâs’ın, Hayseme > Yezîd b. Hârûn > Muhammed b. Amr > Babası (Amr b. Alkâme) > Dedesi (Alkâmetü’bnü Vakkâs) tarikli bir rivâyette: “*Ben Nebî (s.a.s) ile Hendek savaşına katıldım...*” demesi nedeniyle sahâbi olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır. İbn Hacer meseleyi değerlendirerek: “*Eğer bu rivâyet sabit/doğru ise o sahâbidir.*” der. Fakat tabakat âlimlerinin onu tabîinden sayması ve Ebû Nuaym el-İsfehânî’nin İbn Mende

¹⁰²³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü’l-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 30; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, V, 385; İbnü’l-Kayserânî, Ebû’l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali eş-Şeybânî el-Makdisî (507/1113), *Tezkirâtü’l-Huffâz (Etrâfu ehâdisi Kitâbi’l-mecrûhîn li İbn Hibbân)*, thk: Hamdî Abdülmecîd İsmâîl es-Selefi, Riyâd, 1415, I, 379-380; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, XX, 164, 169, 170; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 27; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 206-208.

¹⁰²⁴ Zehebî, *Tezkira*, II, 445; *el-Kâşif*, II, 46; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 331; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 405.

¹⁰²⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 209; Zehebî, *Tezkira*, I, 53; *el-Kâşif*, II, 35; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 247; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 397.

rivâyetini bir “*vehm*” olarak nitelemesi, Alkâmetü’bnü Vakkâs’ın tabî olma ihtimalini artırmaktadır. Bununla beraber İbn Hacer, Alkâmetü’bnü Vakkâs’ın Hz. Ömer, Hz. Âişe ve diğerlerinden yapmış olduğu rivâyetlerini “*sahih*” olduğunu belirtmiştir.¹⁰²⁶ Nitekim İbn Sa’d ve Nesâî’nin de onu “*sikâ*” olarak nitelemesi¹⁰²⁷ hem sahabi olmadığına hem de güvenilir bir râvi olduğunun delili olarak görülmektedir.

12. Amr b. Alkâme (Muhammed b. Amr’ın Babası) (ö.?): Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce gibi âlimler kendisinden rivâyette bulunmuştur. Tirmizî rivâyetlerinin “*sahih*” olduğunu belirtirken, İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikretmiştir.¹⁰²⁸

13. Amr b. Heysem b. Katn b. Ka’b Ebû Katn el-Basrî (198/814): Şafîî, Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Yahya b. Maîn, Ebû Dâvûd ve Ebû Hâtim gibi pek çok âlimin “*sikâ*”, “*sebt*”, “*sadûk*” ve “*sâlih*” gibi lâfızlarla ta’dîl ettikleri bir râvidir.¹⁰²⁹ Elimizdeki bilgilere dayanarak Amr b. Heysem’in güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

14. Amr b. Muâz b. Sa’d b. Muâz el-Eşhelî el-Medenî (ö.?): İsmi hakkında ihtilaflar vardır. Bazıları ona, dedesine nisbeten Amr b. Sa’d da demişlerdir.¹⁰³⁰ İbn Hacer tarafından “*makbûl*” olarak nitelenen Amr b. Muâz¹⁰³¹, İbn Hibbân tarafından da “*Sikât*”ında zikredilmiştir.¹⁰³²

¹⁰²⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi’s-sahâbe*, V, 66.

¹⁰²⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, V, 60.

¹⁰²⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 174; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 84; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 70; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 424.

¹⁰²⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü’l-Cerh ve’t-ta’dîl*, VI, 288; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 100.

¹⁰³⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 93.

¹⁰³¹ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 427.

¹⁰³² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 182.

15. Amr b. Rafî' el-Adevî el-Medenî (ö.?): Hz. Ömer'in mevlasıdır. Hafsa bint Ömer'den rivâyetleri vardır.¹⁰³³ İbn Hibbân onu "*Sikât*"ında zikretmiştir.¹⁰³⁴ İbn Hacer'e göre ise "*makbul*" râviler arasındadır.¹⁰³⁵
16. Âsım b. Ömer b. Katâde b. Nu'man el-Ensârî el-Medenî (120/738): Dönemin önemli siyer/meğazi âlimlerindendir.¹⁰³⁶ Ömer b. Abdulaziz tarafından Dımaşk mescidinde Rasûlullah'ın savaşları ve Sahebelerin menkıbelerini anlatması için görevlendirilir.¹⁰³⁷ İbn Maîn, Ebû Zûr'a ve Nesâî'ye göre "*sikâ*"dır. İbn Sa'd da onu "*sikâ*", "*kesîrû'l-hadîs*" ve "*âlim*" olarak nitelemektedir.¹⁰³⁸
17. Cerîr b. Hâzim Ebü'n-Nadr el-Ezdî el-Basrî (170/787): Basra'nın önde gelen muhaddislerindendir. A'meş'in rivâyetleri konusunda otoritelerden biridir. Hayatının sonuna doğru rivâyetlerinde yanılma/karıştırmalar ortaya çıkmıştır. Bu durumdayken oğlu Vehb tarafından rivâyet etmekten men edilmiştir. Yahya İbn Maîn, İclî, İbn Sa'd ve Bezzâr'a göre "*sikâ*" kabul edilen Cerîr, Ahmed b. Hanbel tarafından "*sâhibu sünnet*", Ebû Hâtım tarafından "*sadûk*" ve "*sâlih*", İbn Adî tarafından da "*müstakîmû'l-hadîs*" lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.¹⁰³⁹
18. Cüveyriye b. Esmâ b. Ubeyd ed-Dabbî el-Basrî (173/790): Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce kendisinden rivâyetle bulunmuştur. Hakkında Yahya

¹⁰³³ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*, VI, 330.

¹⁰³⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 176-178.

¹⁰³⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehîz*, I, 421.

¹⁰³⁶ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehîz*, I, 286.

¹⁰³⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XIII, 530.

¹⁰³⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 47.

¹⁰³⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 144-145; Zehebî, *Tezkira*, I, 199-200; *el-Kâşif*, I, 291; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 60-63; *Takrîbü't-tehîz*, I, 138.

İbn Maîn “*leyse bihi be’sün*”, Ebû Hâtim “*sâlih*” derken, Ahmed b. Hanbel onu “*sikâ*” olarak nitelemiş, İbn Hibbân da “*Sikât*”ında zikretmiştir.¹⁰⁴⁰

19. Es’ad b. Sehl b. Huneyf b. Vâhib Ebû Ümâme el-Ensârî (100/719): Hz. Peygamber’in vefatından iki sene önce doğmuştur. Bundan dolayı bazılarınca “*Sahabi*” olarak nitelense de Buhârî ve İbn Mende’ye göre sahabi değildir. İbn Sa’d ve Ebû Hâtim tarafından “*sikâ*” olarak tavsif edilmiştir.¹⁰⁴¹

20. el-Fadl b. Dükeyn Amr b. Hammâd b. Züheyr Ebû Nuaym et-Teymî el-Kûfî (219/834): Buhârî’nin büyük şeyhlerindendir. Cerh ve ta’dîl âlimlerince “*sikâ*”, “*sebt*”, “*hâfız*”, “*mutkin*”, “*sadûk*”, “*me’mun*” ve “*şeyhü’l-İslâm*” gibi birinci dereceden ta’dîl lâfızlarıyla tavsif edilmiştir.¹⁰⁴² Bu bilgilerden hareketle Ebû Nuaym’ın “*sikâ*” bir râvi olduğu söylenebilir.

21. Hafs b. Ömer İbni’l-Hâris b. Sahbera Ebû Ömer el-Ezdî el-Basrî (225/840): Ebû Ömer el-Havdî künyesiyle meşhur olmuştur. Kelabâzî’ye göre Ebû Ömer ed-Darîr künyesi de kullanılmaktadır. Buhârî, Ebû Dâvûd ve Nesâî kendisinden rivâyette bulunmuştur. Ahmed b. Hanbel onu “*sebt*”, “*mutkin*” ve “*onun aleyhinde bir harf bile söylenemez*” diye ta’dîl ederken; Ebû Hâtim de “*mutkin*”, “*sadûk*” ve “*sâlihü’l-hadîs*” vasıflarıyla nitelemektedir. Hadis öğretimi karşılığında ücret aldığından dolayı ayıplansa da¹⁰⁴³ güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁴⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 153; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 298; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 107; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 143.

¹⁰⁴¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 20; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 231.

¹⁰⁴² İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü’l-Cerh ve’t-ta’dîl*, VII, 61; Zehebî, *Tezkira*, I, 272-3; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 243-48.

¹⁰⁴³ Kelabâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî (398/1008), *Ricâlü Sahîhi’l-Buhârî*, (thk. Abdullah Leysî), Dârü’l-Ma’rife, Beyrut 1987, I, 182; Bâcî, *et-Ta’dîl ve’t-tecrîh*, II, 509; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, VII, 26; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, X, 354-55; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 172.

22. Hâlid b. el-Hâris b. Ubeyd b. Süleyman Ebû Osman el-Hüceymî el-Basrî (186/802): Şu'be'nin hadis rivâyet ettiği ender talebelerinden biridir.¹⁰⁴⁴ İbn Sa'd, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî tarafından “*sikâ*”, “*imâm*”, “*me'mûn*”, “*sebt*”, “*sadûk*” ve “*ileyhi'l-münteha fî'l-hadîs*” gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.¹⁰⁴⁵ Dolayısıyla Hâlid b. el-Hâris için ihticâca elverişli “*sikâ*” bir râvidir, denilebilir.

23. Hammâd b. Seleme el-Basrî (167/784): Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, İbn Hibbân tarafından “*sikâ*” olarak tavsif edilen Hammâd b. Seleme;¹⁰⁴⁶ İbn Sa'd, Zehebî ve İbn Hacer tarafından “*sadûk*”, “*âbid*”, “*esbetü'n-nâs*”, “*kesîrû'l-hadîs*” ifadeleriyle övülmüştür.¹⁰⁴⁷ Bunun yanında Zehebî yukarıdaki özelliklerinin yanında “*hata yapan birisi*” olarak,¹⁰⁴⁸ İbn Hacer de “*ömrünün sonlarına doğru hafızasının karışmaya başladığını*” ifade etmiştir.¹⁰⁴⁹ Ayrıca İbn Hacer, Buhârî'nin Hammâd'ın rivâyetleriyle ta'lik olarak “*istişhâd*” ettiğini, fakat “*ihcâc*” etmediğini de belirtmiştir.¹⁰⁵⁰

24. Hasen b. Musâ el-Eşyeb Ebû Ali el-Bağdâdî (209/825): Doğum tarihi hakkında farklı görüşler varsa da İbn Zebrî'r-Reb'i'e göre 209/825'de vefat

¹⁰⁴⁴ Zehebî, *Tezkira*, I, 309.

¹⁰⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 72.

¹⁰⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 141; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 254-55; İbnü'l-Kayserânî, Ebû'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali eş-Şeybânî el-Makdisî (507/1113), *Tezkiratü'l-Huffâz (Etrâfu ehâdisi Kitâbi'l-mecrûhin li İbn Hibbân)*, thk: Hamdî Abdülmecîd İsmâîl es-Selefî, Riyâd, 1415, I, 202; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, VII, 262.

¹⁰⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 282; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 349; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 178.

¹⁰⁴⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, I, 349.

¹⁰⁴⁹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 268-69; *Hedyü's-sârî*, 399.

¹⁰⁵⁰ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 399.

etmiştir.¹⁰⁵¹ Dönemin önemli âlimlerinden olan Hasen; Musul, Taberistan ve Hims kâdıllıklarında bulunmuştur.¹⁰⁵² Yahya İbn Maîn onu “*sikâ*” olarak nitelerken Ebû Hâtim ve İbn Sa’d ise “*sikâ*” ve “*sadûk*” olarak ta’dîl etmektedirler.¹⁰⁵³ İbn Hibbân’ın da “*Sikât*”ın da zikretmiş olduğu¹⁰⁵⁴ Hasen, hadis âlimlerinin kendisiyle ihticâcda bulunduğu râviler arasında görülmektedir.

25. Hennâd b. Serrî b. Mus’ab et-Temîmî el-Kûfî (243/858): Dönemin önemli muhaddislerindendir. Buhârî¹⁰⁵⁵ hariç Kütüb-i sitte müellifleri kendisinden hadis rivâyet etmişlerdir.¹⁰⁵⁶ Hayatını zühd eksenli yaşamış ve ibadete düşkünlüğünden dolayı ona “*Râhibü’l-Kûfe*” unvanı verilmiştir.¹⁰⁵⁷ Bu hayat tarzını “*Kitâbü’z-Zühd*”¹⁰⁵⁸ isimli bir eserle de taçlandırmıştır. Nesâî onu “*sikâ*”, Ebû Hâtim ise “*sadûk*” olarak ta’dîl etmişlerdir.¹⁰⁵⁹ İbn Hibbân’ın da “*Sikât*”ın da zikretmiş olduğu Hennâd, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

26. Hişâm b. Abdûlmelik Ebü’l-Velîd et-Tayâlisî el-Basrî (227/841): Kütüb-i sitte râvilerinden olan Ebü’l-Velîd, Ahmed b. Hanbel tarafından “*şeyhü’l-İslâm*”, İclî, İbn Sa’d, Ebû Hâtim, Ebû Zür’a, İbn Kâni’ ve İbn Hibbân tarafından “*sikâ*” olarak tavsif edilmiştir. Ayrıca kendisi için “*sebt*”, “*fakîh*”, “*hâfız*”, “*mutkin*”,

¹⁰⁵¹ Buhârî, *et-Târîhü’l-kebîr*, II, 306; İbn Zebrü’r-Reb’î, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (379/989), *Târîhu mevlidi’l-ulemâ ve vefeyâtihim*, (thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman Hamd), Dârü’l-Âsime, Riyad 1989, II, 468.

¹⁰⁵² Zehebî, *Tezkira*, I, 369.

¹⁰⁵³ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 279.

¹⁰⁵⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 170.

¹⁰⁵⁵ Buhârî, Hennâd’ın rivâyetlerine sadece “Halku ef’ali’l-ibâd” isimli eserinde yer vermiştir. Bkz. Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Mugîre (256/870), *Halku ef’ali’l-ibâd ve’r-red ale’l-cehmiyye ve ashâbi’t-ta’tîl*, (thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd), Dâru Atlasi’l-Hadrâ, Riyad/Dimaşk 2005/1425, II, 248.

¹⁰⁵⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 339.

¹⁰⁵⁷ Zehebî, *Tezkira*, II, 507-8; *el-Kâşif*, II, 339.

¹⁰⁵⁸ Bkz. Ebû’s-Serrî, Hennâd b. Mus’ab et-Temîmî el-Kûfî (243/857), *Kitâbü’z-zühd*, (thk. Abdurrahman Firievâî), Dârü’l-Hulefâ Li’l-Kitâbi’l-İslâmiyye, Kuveyt 1985.

¹⁰⁵⁹ Zehebî, *Tezkira*, II, 507-8; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 62.

“imâm”, “hüccet” ve “me’mûn” gibi ta’dîl ifadeleri de kullanılmıştır. Buhârî kendisinden 107 hadis rivâyet etmiştir.¹⁰⁶⁰ Eldeki bilgiler onun güvenilir bir râvî olduğunu göstermektedir.

27. Hişâm b. Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm el-Kuraşî el-Medenî (146/764): Ebû’l-Münzir künyesiyle tanınmıştır. Dönemin meşhur muhaddis ve fakîhlerindendir. Hz. Hüseyin’in şehid edildiği yıl (61/681) doğduğunu bildiren rivâyetler, konu hakkındaki diğer rivâyetlerle çelişmektedir.¹⁰⁶¹ Seksen yaşında öldüğü ittifakla kabul edilen Hişâm’ın ölüm tarihi hakkında farklı rivâyetler¹⁰⁶² olsa da 146/764 yılında vefat ettiği kuvvetle muhtemeldir.¹⁰⁶³ Hişâm, babası Urve’dan bizzat işitmediği hadisleri nakletmemeye gayret etmişse de daha sonraları bu konuda “tesâhül” göstererek özellikle Irak ehliyle alakalı mürsel rivâyetler nakletmiştir. Nitekim Ümmü Zer’ hadisini merfu olarak rivâyet eden tek râvidir.¹⁰⁶⁴ Hişâm, İbn sa’d, Ebû Hâtim, İbn Hırâş, İclî ve Ya’kub b. Şu’be tarafından “sikâ”, “sebt”, “sadûk”, “kesîrû’l-hadîs”, “imâm fî’l-hadîs” ve “hüccet” lâfızlarıyla ta’dîl edilmiştir.¹⁰⁶⁵ İbn Hibbân da onu “Sikât”ına alarak “hâfız”, “mutkin”, “verâ sahibi” ve “fazilet abidesi” gibi vasıflarla övmüştür.¹⁰⁶⁶ Hişâm eldeki bilgilere göre güvenilir bir râvî olarak görülmektedir.

¹⁰⁶⁰ Zehebî, *Tezkira*, I, 382; *el-Kâşif*, I, 337; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 42; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 573.

¹⁰⁶¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 44-45.

¹⁰⁶² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 502; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 573.

¹⁰⁶³ Zehebî, *Tezkira*, I, 145.

¹⁰⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 45.

¹⁰⁶⁵ Zehebî, *Tezkira*, I, 144-5; *el-Kâşif*, II, 337; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 45.

¹⁰⁶⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 502.

28. Huceyn b. Müsennâ el-Yemâmî (205/821): Dönemin Horasan kâdılığında bulunmuştur.¹⁰⁶⁷ Kütüb-i sitte müellifleri İbn Mâce hariç kendisinden rivâyette bulunmuştur. Muhammed b. Rafî', Sâlih b. Muhammed ve İbn Sa'd "sîkâ", Ebû Bekr el-Cârûdî ise "sîkâ sîkâ" lâfızlarıyla ta'dîl etmiştir.¹⁰⁶⁸ İbn Hibbân da onu "Sîkât"ında zikretmiştir.¹⁰⁶⁹ Huceyn eldeki bilgiler ışığında ihticâca elverişli bir râvî olarak değerlendirilebilir.

29. Humeyd b. Hilâl el-Adevî el-Basrî (ö.?): Emeviler döneminde Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin Irak valiliği (105/724-120/738) zamanında vefat etmiştir.¹⁰⁷⁰ Bu sebeple hangi tarihte öldüğü kesin olarak tespit edilememektedir. İbn Sirîn, onun devlet işlerinde görev alması nedeniyle rivâyetlerinde dikkatli davranılması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁷¹ Fakat İbn Adî'ye göre bu durum ondan hadis alınamayacağı mânâsına gelmemelidir. Zira o, birçok imâmın kendisinden hadis rivâyet ettiği "müstakimü'l-hadîs" bir kimsedir.¹⁰⁷² Bundan dolayı o, İbn Maîn, İclî, İbn Sa'd ve Nesâî tarafından "sîkâ" olarak kabul edilmiş¹⁰⁷³ ve İbn Hibbân da onu "Sîkât"ında zikretmiştir.¹⁰⁷⁴ Eldeki bilgilere dayanılarak onun güvenilir bir râvî olduğu söylenebilir.

¹⁰⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sîkât*, VIII, 219; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 190; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 154.

¹⁰⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 190.

¹⁰⁶⁹ İbn Hibbân, *es-Sîkât*, VIII, 219.

¹⁰⁷⁰ İbn Hibbân, *es-Sîkât*, IV, 147.

¹⁰⁷¹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 182.

¹⁰⁷² İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, III, 230; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, II, 276; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 45.

¹⁰⁷³ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 45.

¹⁰⁷⁴ İbn Hibbân, *es-Sîkât*, IV, 147.

30. Hüşeym b. Beşîr b. Kâsım b. Dinâr es-Selemî el-Vâsîfî (183/799), dönemin en önemli muhaddislerinden (muhaddisü'l-asr) olup¹⁰⁷⁵ Süfyân es-Sevrî'nin rivâyetlerini en iyi bilen kimseler arasındadır.¹⁰⁷⁶ Zührî ile Mekke'de görüşmüş ve ondan yüz kadar hadis rivâyet etmiştir.¹⁰⁷⁷ Hüşeym, Ebû Hâtım'e göre "güvenilirliği, hafızasının güçlü olması ve salahiyetiyle akranları arasında ön plana çıkmıştır."¹⁰⁷⁸ İbn Sa'd, İclî ve İbn Hibbân'a göre "sıkâ"dır.¹⁰⁷⁹ Bununla beraber Hüşeym, kaynakların bazılarınca "müdelis" olarak da tanıtılmaktadır.¹⁰⁸⁰ İbnü'l-Mübârek kendisine: "birçok hadisin râvisi olduğunuz halde niçin tedlis yapıyorsunuz?" diye sorduğunda şöyle cevap vermiştir: "Senin büyüklerin de (A'meş ve Süfyân es-Sevrî) tedlis yapmıştı."¹⁰⁸¹ Hâkim en-Neysâbü'rî ise Hüşeym'in "tedlis" yapmadığı ve yanındakilerin de bunu fark edebilecek akıllı (fatin) kimseler olduğunu belirterek şöyle bir hadiseyi nakletmektedir. Hüşeym bir gün talebelerine ders verirken: "bana Husayn ve Muğîre haber verdi ki..." dedi. Sonra da: "şimdi ben tedlis yaptım mı?" diye sordu. Yanındakiler "hayır" dediler. Hüşeym: "Muğîre'den bir harf bile işitmedim. Fakat ben Husayn'ı çok dinledim."¹⁰⁸² Hüşeym, tedlis yaptığından dolayı ayıplansa da güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

31. İshâk b. Nasr Ebû İbrahim el-Buhârî (242/857): Hüseyin el-Cu'fî ve Abdürrezzâk'tan rivâyette bulunmuştur. Kütüb-i sitte müelliflerinden sadece Buhârî

¹⁰⁷⁵ Zehebî, *Tezkira*, I, 248.

¹⁰⁷⁶ Zehebî, *Tezkira*, I, 248; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 54.

¹⁰⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 53.

¹⁰⁷⁸ Zehebî, *Tezkira*, I, 249.

¹⁰⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 55.

¹⁰⁸⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 338; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 54-55.

¹⁰⁸¹ Zehebî, *Tezkira*, I, 249; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 55.

¹⁰⁸² İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 55.

kendisinden hadis rivâyet etmiştir.¹⁰⁸³ İbadetine düşkünlüğü nedeniyle “*Zekkâr*” lâkabıyla da anılan¹⁰⁸⁴ İshâk b. Nasr, İbn Hacer tarafından “*sadûk*” olarak nitelenmektedir.¹⁰⁸⁵

32. İshâk b. Yesâr Mevlâ Kays b. Mahreme el-Kuraşî el-Medenî (ö.?): Meşhur ‘Meğazi’ müellifi Muhammed b. İshâk’ın babasıdır.¹⁰⁸⁶ Muâviye b. Ebû Süfyân ile görüşmüş ve Hasen b. Ali, Urve b. Zübeyr ve Muğîre b. Abdurrahman’dan hadis rivâyet etmiştir.¹⁰⁸⁷ İbn Maîn, Ebû Zür’â ve İbn Hacer’e göre “*sikâ*” olarak tavsif edilmiştir. İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikretmiştir.¹⁰⁸⁸ Eldeki bilgilere dayanılarak, onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

33. İsmail b. Mes’ud el-Cahderî el-Basrî (248/863): Kütüb-i sitte müelliflerinden sadece Nesâî, İsmail b. Mes’ud’dan hadis rivâyet etmiştir.¹⁰⁸⁹ Nesâî onu “*sikâ*”, İbn Hibbân ise “*sadûk*” olarak nitelemektedir.¹⁰⁹⁰ Buna göre onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

34. Katâde b. Diâme b. Katâde b. Azîz es-Sedûsî el-Basrî (118/736): Dönemin önde gelen müfessir ve muhaddislerindendir.¹⁰⁹¹ Arap dili, lûgat, eyyamü’l-Arab ve neseb konularında da çok yetkin bir âlimdir.¹⁰⁹² Cabir b. Abdullah’ın rivâyetleri konusunda otoritedir. Dönemin birçok âlimine yöneltlen “*tedlis*” yapma eleştirisi

¹⁰⁸³ Zehebî, *el-Kâşif*, I, 233.

¹⁰⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 365.

¹⁰⁸⁵ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 99, 103, 720.

¹⁰⁸⁶ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 103; *Lisânü’l-mîzân*, VII, 175.

¹⁰⁸⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 365.

¹⁰⁸⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 225.

¹⁰⁸⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 288.

¹⁰⁹⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, I, 249; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 110.

¹⁰⁹¹ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 134.

¹⁰⁹² Zehebî, *Tezkira*, I, 124.

Katâde'ye de yöneltmiştir. Bazılarına göre Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Süleyman b. Yesâr, Sinân b. Seleme, Ebü'l-Esved ed-Dîlî ve Ebû Râfi' gibi kimselerden rivâyet ettiği hadisler “*müdelles*”tir. Katâde, “*kaderî*” olmakla da eleştirilmişse de; Zehebî, bu meselenin onun hadislerinden ihticâc edilemeyeceği mânâsına gelmeyeceğini söylemektedir.¹⁰⁹³ İbn Hacer de onu “*sikâ*” ve “*sebt*” olarak ta'dîl etmektedir.¹⁰⁹⁴

35. Kuteybe b. Saîd b. Cemîl b. Tarîf b. Abdillâh (240/855): Hümejdî ve Yahya b. Maîn'in yanısıra Kütüb-i sitte müelliflerinin kendisinden hadis rivâyet etmiş olduğu Kuteybe¹⁰⁹⁵, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, Nesâî, İbn Ebî Hâtîm ve İbn Hırâş tarafından “*sikâ*” ve “*sadûk*” olarak tavsif edilmiştir.¹⁰⁹⁶ İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikrederek hadis ilminde sağlam, itkan sâhibi ve sünnet konusunda derin bilgiye sahip olmasıyla övmüştür.¹⁰⁹⁷

36. Leys İbn Sa'd b. Abdurrahman el-Fehmî el-Mısırî (175/792): Dönemin Mısır âlimlerindendir.¹⁰⁹⁸ İlmi, takvası ve cömertliğiyle şöhret bulmuştur. Bu yönüyle; Mâlik b. Enes'den daha üstündür, diyenler bulunmaktadır.¹⁰⁹⁹ Emevî halifesi Mansûr tarafından ‘Mısır naibliği’ teklif edilmişse de bu görevi kabul etmemiştir.¹¹⁰⁰ Leys İbn Sa'd, İbn Sa'd, İbn Maîn, İclî, İbn Hırâş ve Nesâî tarafından “*sikâ*”, “*sebt*”, “*sadûk*”, “*kesîrû'l-hadîs*” gibi vasıflarla ta'dîl edilmiştir. İbn Hibbân da onu

¹⁰⁹³ Zehebî, *Tezkira*, I, 123-124; İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 316-318.

¹⁰⁹⁴ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 453.

¹⁰⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 15; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 312.

¹⁰⁹⁶ İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 140; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 16; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 312.

¹⁰⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 20.

¹⁰⁹⁸ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 464.

¹⁰⁹⁹ Zehebî, *Tezkira*, I, 224. İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 415.

¹¹⁰⁰ Zehebî, *Tezkira*, I, 225.

“*Sikât*”ında zikretmiştir.¹¹⁰¹ O, Ebû Zûr’ânın da belirttiği gibi¹¹⁰² rivâyetleri ile ihticâc edilen bir râvi olarak görülmektedir.

37. Ma’bed b. Ka’b b. Mâlik es-Selemî el-Medenî (ö.?): Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce kendisinden rivâyette bulunmuştur.¹¹⁰³ İbn Hacer tarafından “*makbul*” râviler arasında sayılan Ma’bed¹¹⁰⁴, İbn Hibbân tarafından da “*Sikât*”ında zikredilmiştir.¹¹⁰⁵

38. Mâlik b. İsmail b. Dirhem Ebû Gassân en-Nehdî el-Kûfî (219/834): Takvasıyla meşhur olmuş büyük muhaddislerindendir.¹¹⁰⁶ Ebû Hâtim onun hakkında “*Kûfe’de ondan daha muttakisi yok. Ne Ebû Nuaym ne de bir başkası...* ” derken¹¹⁰⁷, İbn Sa’d, Yahya İbn Maîn, İclî, Ebû Dâvûd ve Nesâî “*sikâ*”, “*sadûk*”, “*mutkin*”, “*sebt*”, “*mütesebbit*”, “*müteabbid*”, “*imâmün mine’l-eimme*”, “*eimmetü’l-muhaddisîn*” ve “*ceyyidü’l-ahz*” gibi birinci dereceden ta’dîl sıfatlarıyla nitelemiş,¹¹⁰⁸ İbn Şâhin¹¹⁰⁹ ve İbn Hibbân da onu “*Sikât*” isimli eserlerinde zikretmişlerdir.¹¹¹⁰

39. Ma’mer b. Râşid el-Ezdî el-Basrî (154/772): “*el-Câmi*” isimli eserin sahibi meşhur müellif.

¹¹⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 415-16.

¹¹⁰² İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 416.

¹¹⁰³ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 202.

¹¹⁰⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 278; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 539.

¹¹⁰⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 432.

¹¹⁰⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 233; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 516.

¹¹⁰⁷ Zehebî, *Tezkira*, I, 402.

¹¹⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 4.

¹¹⁰⁹ İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadî (385/995), *Târîhu esmai’s-Sikât mimmen nukile anhumü’l-ilm*, (thk. Abdülmü’ti Emin Kal’acı), Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1986, s. 301.

¹¹¹⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 164.

40. Muhammed b. Alâ Ebû Kureyb el-Hemedânî el-Kûfî (247/862): Dönemin Kûfe muhaddislerindendir. İbn Nümejr, “*Irakta hadisi en iyi bilen ve en çok rivâyet eden Ebû Kureyb’tir*” derken, Nesâî onu “*sikâ*”, Ebû Hâtim de “*sadûk*” olarak nitелеmektedir. Ayrıca İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikretmiştir.¹¹¹¹ Buhârî’nin 75, Müslim’in de 565 hadis rivâyet ettiği Ebû Kureyb hakkında ihticâca elverişli bir râvi olduğu söylenebilir.

41. Muhammed b. Amr b. Alkâme b. Vakkâs el-Leysî el-Medenî (145/763): Kütüb-i sitte müelliflerinden Buhârî makrûnen,¹¹¹² Müslim ise mütabaaten kendisinden rivâyette bulunmuştur.¹¹¹³ İbn Adî, Yahya el-Kattân, İbn Maîn, İbn Sa’d, Ebû Hâtim ve Nesâî tarafından “*sikâ*”, “*yüktebu hadîsühu*”, “*leyse bihî be’sün*”, “*sâlihü’l-hadîs*” ve “*şeyh*” gibi farklı ta’dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.¹¹¹⁴ İbn Hibbân “*Sikât*”ında onu zikretmesine rağmen “*yuhtiu/hata eder*” kaydını da koyma lüzumu hissetmiştir.¹¹¹⁵ Aynı temkini gösteren İbn Hacer de “*sadûkun lehu evhâmün*” diyerek,¹¹¹⁶ Muhammed b. Amr’ın rivâyetlerine dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

42. Muhammed b. Beşşâr b. Osman b. Dâvûd b. Keysân Bündâr el-Abdî el-Basrî (252/866): İclî, İbnü’l-Mehrânî ve Dârakutnî gibi âlimlere göre “*sikâ*” ve “*sebt*” olarak tavsif olunmuştur.¹¹¹⁷

¹¹¹¹ Zehebî, *Tezkira*, II, 497-98; *el-Kâşif*, II, 208; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 342; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 500.

¹¹¹² Makrûnen: Za’îf bir râvînin rivâyet ettiği bir hadisi, bu râvîsinden dolayı sikâ bir râvînin rivâyetiyle birlikte zikretme usulü. (Aydınî, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 132.)

¹¹¹³ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 207; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 333.

¹¹¹⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 333.

¹¹¹⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 377.

¹¹¹⁶ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 499.

¹¹¹⁷ Zehebî, *Tezkira*, II, 511-12; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 61-63.

43. Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr Gunder el-Basrî (194/810): Şu'be b. Haccâc'dan rivâyet hususunda en güvenilir kişi kabul edilen Muhammed b. Ca'fer¹¹¹⁸, “*sadûk*”, “*sikâ*”, “*hâfız*”, “*mutkin*”, “*mücevid*”, “*sebt*”, “*Allah'ın kullarının en hayırlılarından*” ve “*verâ sahibi*” gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.¹¹¹⁹ Zehebî, “*Sihâh erbâbı*”nın ondan ihticâc konusunda ittifak ettiklerini söylemiştir.¹¹²⁰ Netice itibariyle Muhammed b. Ca'fer'in ihticâca elverişli “*sikâ*” bir râvi olduğu kanaatindeyiz.

44. Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Medenî (151/768), meşhur siyer/meğazi müelliflerindendir. Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından “*tedlis*” yaptığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹¹²¹ Zehebî, kendisiyle ihticâc noktasında ihtilafların bulunmasına rağmen hadislerinin “*hasen*” olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir.¹¹²² Nitekim Buhârî'nin de Muhammed b. İshâk'tan -çoğu tarihi konularla ilgili- mutâbaaten ve ta'liken 12 rivâyeti bulunmaktadır.¹¹²³

¹¹¹⁸ İbn Maîn, Ebû Zekerîyya Yahya b. Maîn b. Avn (235/859), *Târîhu İbn Maîn* (ed-Dûrî Rivâyeti), (thk. Ahmed Muhammed Nûr), Mekke 1399/1979, I, 64; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/855), *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Ahmed bi medhin ev zemm*, (thk. Ebû Üsâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs), Riyâd 1989, 366; İclî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî (261/875), *Ma'rifetü's-Sikât*, (thk. Aldûlâlîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985, II, 234; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, II, 623.

¹¹¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 296; İbn Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, I, 64; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, VI, 93; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 85.

¹¹²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 101.

¹¹²¹ Ukaylî, *Duafâ*, IV, 28; İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, III, 470; IV, 59; Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halîl b. Keykeldî b. Abdullah (761/1359), *Câmîü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, (thk. Hamdî Abdülmecîd Selefi), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1986, s. 261; İbnü'l-İrâkî, Ebû Zûr'a Velîyyüddin Ahmed b. Abdürrahim (826/1423), *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâti'l-merâsîl*, (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998/1419, 274; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Tabakâtü'l-müdekkisîn*, (thk. Âsım b. Abdullah Karyûtî), Mektebetü'l-Menar, Zerkâ 1983, 51.

¹¹²² Zehebî, *el-Kâşif*, II, 156.

¹¹²³ Örnekler için bkz. Buhârî, Ezân 38; Zekât 50; Ebvâbu'l-muhsar ve cezâi's-Sayd 23; Musakât 18; İtk 4; Şurût 4; Menâkıbü'l-ensâr 28; Meğazi 1, 29, 32; Zebâih ve's-Sayd 27; Hudûd 18.

45. Muhammed b. Kesîr el-Abdî el-Basrî (223/838): Kutüb-i sitte müelliflerinden Buhârî ve Ebû Dâvûd doğrudan, diğerleri Dârimî vasıtasıyla kendisinden rivâyette bulunmuştur.¹¹²⁴ “*Sikâ*” ve “*sadûk*” lâfızlarıyla ta’dîl edilmiştir.¹¹²⁵ İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikrederek; “*Allah’tan çok korkan*”, “*faziletli*” bir kimse olması yönüyle övmüştür.¹¹²⁶

46. Muhammed b. Mansûr b. Sâbit b. Hâlid el-Huzâî el-Mekkî (252/866): Nesâî’nin hocaları arasında bulunan¹¹²⁷ Muhammed b. Mansûr, Dârakutnî’ye göre “*sikâ*” olarak tavsif edilmiştir.¹¹²⁸ Aynı görüşe sahip olan İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ın da zikretmiştir.¹¹²⁹

47. Muhammed b. Müsennâ (215/830): Cerh ve ta’dîl âlimlerince hakkında ta’dîl ile hükmolunmuş bir râvidir. İbn Maîn, Dârekutnî ve Mesleme gibi âlimler onu “*sikâ*”, Ebû Arûbe ile İbn Hırâş da “*sebt*” olarak ta’dilde bulunmuşlardır.¹¹³⁰

48. Muhammed b. Müslim b. Tedrüs Ebü’z-Zübeyr (128/746): Nesâî, Ali b. Medînî ve İbn Sa’d tarafından “*sikâ*” olarak tavsif edilmiştir. Es-Sâcî de onu “*sadûk*” diye nitelemektedir. Ebû Hâtim ise, “*hadisinin yazılabileceğini fakat onunla ihticâc edilemeyeceğini*” ifade etmiştir.¹¹³¹

49. Muhammed b. Ömer b. Vâkîd Ebû Bekr el-Vâkîdî (207/823): Siyer ve meğazi’nin kurucularından. Önemli bir ilim adamı olmasına rağmen hadisçiler

¹¹²⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 371.

¹¹²⁵ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 504.

¹¹²⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 77. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 371.

¹¹²⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 224; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 508.

¹¹²⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 416.

¹¹²⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 416.

¹¹³⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 687.

¹¹³¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 694-5.

tarafından “*metrûk*”, “*metrûkü’l-hadîs*”, “*la yutkinü’l-hadîs*”, “*daîfün*” ve “*leyse bi şey’in*” gibi cerh ifadeleriyle tavsif edilmiştir.¹¹³² Bu nitelemelerden anlaşılacağı üzere Vâkıdî, hadisçiler nazarında ihticâca elverişli bir râvi olarak görülmemektedir.

50. Muhammed b. Selâm b. Ferec es-Selemî el-Bîkendî (127/745): Dönemin Buhara ve Maverâünnehr muhaddisi olarak ün yapmıştır.¹¹³³ Kendisinden Buhârî ve Dârimî hadis rivâyetinde bulunmuştur.¹¹³⁴ “*Sikâ*”, “*sebt*” ve “*sadûk*” lâfızlarıyla ta’dîl edilmiş¹¹³⁵ ihticâca elverişli bir râvidir.

51. Muhammed b. Seleme b. Abdullah el-Bâhilî el-Harrânî (192/808): Dönemin önemli muhaddis ve fakîhlerindendir.¹¹³⁶ İbn Sa’d, İclî ve İbn Hibbân onu “*sikâ*”, “*âlim*” ve “*fâzıl*” olarak ta’dîl etmektedir.¹¹³⁷ Eldeki bilgilere göre güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

52. Muhammed b. Yahya b. Fâris ez-Zühî (258/872): Muhammed İbn Şihâb ez-Zührî’nin hadislerini en iyi bilen kişi olarak tanınan Muhammed b. Yahya,¹¹³⁸ rical kitaplarında “*sikâ*”, “*sadûk*”, “*hadiste imâm*”, “*hadiste müminlerin emiri*”, “*ilim önderlerinden*”, “*hâfız*”, “*zâbit*”, “*zamanının imâmı*”, “*Müslümanların imâmlarından bir imâm*”, “*me’mûn*” gibi vasıflarla tanınmaktadır.¹¹³⁹ Müslim hariç,

¹¹³² Zehebî, *Tezkira*, I, 348; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 323-335; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 498.

¹¹³³ Zehebî, *Tezkira*, I, 422.

¹¹³⁴ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 482.

¹¹³⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 75; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 188-9.

¹¹³⁶ Zehebî, *Tezkira*, I, 316; *el-Kâşif*, II, 175.

¹¹³⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 51; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 171; *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 481.

¹¹³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Bahru’d-dem*, 389; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, XXVI, 623; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 453.

¹¹³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Bahru’d-dem*, 389; İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 115; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, XXVI, 623-29; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 229; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 453-54.

Kütüb-i sitte ashabı onun hadislerini tahric etmiştir.¹¹⁴⁰ Muhammed b. Yahya'nın güvenilir bir hadisçi olduğunda herhangi bir ihtilaf bulunmadığı görülmektedir.

53. Muhammed b. Yusuf Ebû Himme es-Zübeydî el-Yemânî (149/766): Dönemin önemli Yemen muhaddisleri arasındadır.¹¹⁴¹ İlim ehlinin, Hz. Peygamber'in Sünnetini öğrenmek için kendisine seyahat ettiği nadir kimselerdendir. Ebû Dâvûd'un şeyhleri arasındadır. “*Sikâ*” ve “*sadûk*” lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.¹¹⁴² Eldeki bilgiler neticesinde Muhammed b. Yusuf'un ihticâca elverişli bir râvi olduğu söylenebilir.

54. Musâ b. İsmail Ebû Seleme et-Tebûzekî el-Basrî (223/838): İbn Sa'd, İclî, Ebû Hâtim, İbn Hırâş Yahya İbn Maîn ve İbn Hibbân gibi cerh ve ta'dîlin önemli âlimleri tarafından “*sikâ*”, “*sebt*”, “*sadûk*”, “*me'mûn*” ve “*kesîrû'l-hadîs*” olarak tavsif olunmuştur.¹¹⁴³ Musâ b. İsmail, güvenilir bir râvi olarak görülmektedir.

55. Musâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî (141/759): Meğazi'yi en iyi bilenlerden biri olarak kabul edilen Musâ b. Ukbe hadis münekkidleri tarafından “*sikâ*” ve “*sâlih*” olarak tavsif edilmiştir.¹¹⁴⁴

56. Müslim b. Keysân el-A'ver ed-Dabbî el-Mülâî el-Kûfî (ö.?): İbn Hibbân'ın belirttiğine göre, hayatının sonuna doğru rivâyetlerinde yanılma/karıştırmalar ortaya çıkmıştır. Bu durum onun “*metrûk*”, “*daîfün*”, “*leyse bi sikâ*”, “*leyse bi şey'in*”, “*leyse bi kaviyyin*”, “*la şey'e*”, “*la yükteb hadîsühu*”, “*münkerü'l-hadîs*” gibi

¹¹⁴⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXVI, 621; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 452.

¹¹⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 474.

¹¹⁴² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 104; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 515.

¹¹⁴³ Zehebî, *Tezkira*, I, 394; *el-Kâşif*, II, 301; İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 296-7.

¹¹⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 183-4.

lâfızlarla cerh edilmesine sebep olmuştur.¹¹⁴⁵ Buhârî de “o, hakkında konuşulan zayıf bir kimsedir. Ben ondan hadis rivâyet etmedim.”¹¹⁴⁶ diyerek, Müslim el-A’ver hakkındaki cerh düşüncesini vurgulamaktadır.

57. Nâfi’ Mevlâ İbn Ömer (117/735): Cerh ve ta’dîl imâmlarının kendisinin “*sikâ*” olduğu noktasında müttetik olduğu râvilerdendir.¹¹⁴⁷ İmam Malik’in: “*Nâfi’nin İbn Ömer’den rivâyet ettiği bir hadisi başkalarından duyma ihtiyacı hissetmem*” dediği rivâyet edilmektedir.¹¹⁴⁸

58. Sa’d b. İbrahim b. Abdurrahman b. Avf ez-Zührî el-Kuraşî (125/743): Medine’nin yedi meşhur fakîhinden Kasım b. Muhammed hayattayken Medine Kâdıllığı yapmıştır.¹¹⁴⁹ Sa’d b. İbrahim, “*sikâ*”, “*sebt*”, “*hüccet*” ve “*kesîrû’l-hadîs*” lâfızlarıyla anılagelmıştır.¹¹⁵⁰ Cerh ve ta’dîl âlimlerinin kendisiyle ihticâc konusunda ittifak ettikleri râvilerden birisidir.

59. Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî el-Kûfî (161/778): Tabînin meşhur âlimlerindendir. “*Sikâ*”, “*hâfız*”, “*fakîh*”, “*âbid*”, “*imâm*” ve “*hüccet*” gibi ta’dîl sıfatlarıyla övülmüştür.¹¹⁵¹

60. Süleyman b. Harb el-Vâşihî el-Basrî (124/742): Dönemin Mekke Kâdısı¹¹⁵² olan Süleyman b. Harb, “*sikâ*”, “*imâm*”, “*hâfız*”, “*me’mûn*” ve “*kesîrû’l-hadîs*”

¹¹⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi’r-ricâl*, VI, 306-7.

¹¹⁴⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 122.

¹¹⁴⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, VII, 145; Ahmed b. Hanbel, *Bahru’d-dem*, 427; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, V, 95, 101.

¹¹⁴⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 211.

¹¹⁴⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 375; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 427.

¹¹⁵⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 402-3.

¹¹⁵¹ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 244.

¹¹⁵² Zehebî, *el-Kâşif*, I, 458; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, I, 250.

gibi ta'dîl lâfızlarıyla anılmıştır.¹¹⁵³ Cerh ve ta'dîl kriterlerine göre güvenilir bir râvi olduğu görülmektedir.

61. Şu'be b. el-Haccâc İbnü'l-Verd el-Atekî el-Basrî (160/777): Dönemin Basra muhaddislerindendir.¹¹⁵⁴ “*Emîrû'l-mü'minîn fî'l-hadîs*”, “*şeyhü'l-İslâm*”, “*sikâ*”, “*hâfız*”, “*mutkin*”, “*hüccet*”, “*sebt*”, “*me'mûn*” ve “*sahibu hadîs*” gibi birinci dereceden ta'dîl lâfızlarıyla nitelenmiştir.¹¹⁵⁵ Eldeki bilgilere göre Şu'be'nin güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir.

62. Urve b. Zübeyr b. el-Avvâm b. Huveylid el-Esedî el-Medenî (91/709 veya 95/713): Dönemin meşhur Medine âlimlerindendir.¹¹⁵⁶ Hz. Âişe'nin rivâyetlerini en iyi bilen üç kişiden biridir.¹¹⁵⁷ Cerh ve ta'âlimleri tarafından “*sikâ*”, “*sebt*”, “*me'mûn*”, “*hâfız*” ve “*kesîrû'l-hadîs*” lâfızlarıyla methedilen¹¹⁵⁸ Urve b. Zübeyr'in ihticâca elverişli bir râvi olduğu söylenebilir.

63. Vehb b. Cerîr b. Hâzim el-Ezdî el-Basrî (206/822): Kütüb-i sitte râvilerindendir. Yahya İbn Maîn, İbn Sa'd ve İclî “*sikâ*”, Nesâî ise “*leyse bihî be'sün*” lâfızlarıyla ta'dîl etmişlerdir.¹¹⁵⁹ İbn Hibbân'da onu “*Sikât*”ında “*kâne yuhtiu*”¹¹⁶⁰ kaydıyla zikretmiştir.

64. Veki' b. el-Cerrâh el-Kûfî (197/813): Hakkında “*sikâ*”, “*hâfız*”, “*imâm*”, “*hüccet*”, “*me'mûn*”, “*âbid*” gibi ta'dîl lâfızları kullanılan, özellikle hafızasının

¹¹⁵³ Zehebî, *Tezkira*, I, 393; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 157-8.

¹¹⁵⁴ Zehebî, *Tezkira*, I, 193.

¹¹⁵⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 446; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 485; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 302-3; *Takrîbü't-tehzîb*, I, 266.

¹¹⁵⁶ Zehebî, *Tezkira*, I, 62-3.

¹¹⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 164.

¹¹⁵⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, II, 18; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, I, 389.

¹¹⁵⁹ Zehebî, *Tezkira*, I, 336; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 142.

¹¹⁶⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 228.

sağlamlığına sıkça atıfta bulunulan etbau't-tâbiîn'in meşhur hadis âlimlerindendir.¹¹⁶¹ İmam-ı Â'zam'ın görüşleriyle fetva verdiği belirtilen¹¹⁶² Veki', güvenilir bir râvidir.

65. Yezîd b. Hârûn b. Zâzân es-Selemî el-Vâsîtî (206/822): Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Şeybe, Ali b. Medînî, İshâk b. Râhûye ve Yahya b. Maîn gibi önemli pek çok hadisçinin kendisinden rivâyette bulunduğu, “*sikâ*”, “*sebt*”, “*kesîrû'l-hadîs*”, “*hâfîz*”, “*mutkin*”, “*âbid*”, “*imâm*”, “*sadûk*” gibi birçok güzel lâfızla ta'dîl edilmiş, özellikle hafızasının güçlülüğüne dikkat çekilmiş meşhur bir râvidir.¹¹⁶³ Yezîd b. Harûn'un güvenilir bir râvi olduğunda ihtilaf yoktur.

66. Yunus b. Muhammed b. Müslim el-Bağdâdî (208/824): Doğum tarihi hakkında farklı görüşler varsa da âlimlerin doğum ve ölüm tarihleri hakkında bir eser kaleme alan İbn Zebrû'r-Reb'i'e göre 208/824 yılında vefat etmiştir.¹¹⁶⁴ Bağdad'ın önde gelen muhaddislerindendir.¹¹⁶⁵ Yahya İbn Maîn, Yahya b. Şeybe ve Ebû Hâtım tarafından “*sikâ*”, “*sikâ sikâ*” ve “*sadûk*” lâfızlarıyla ta'dîl edilmiştir.¹¹⁶⁶ Aynı düşünceye sahip olan İbn Hibbân da onu “*Sikât*”ında zikretmiştir.¹¹⁶⁷

¹¹⁶¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VI, 394; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 448-450; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 350; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 110-114.

¹¹⁶² İbnü'l-Kayserânî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 307; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXX, 475;

¹¹⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, VII, 314; Ahmed b. Hanbel, *Bahru'd-dem*, 475; İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 632; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXII, 358-361; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 95, 101; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 321-22.

¹¹⁶⁴ Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, II, 306; İbn Zebrû'r-Reb'i, *Târihu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, II, 465.

¹¹⁶⁵ Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 161.

¹¹⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXXII, 540-42; Zehebî, *Tezkira*, I, 361; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 393.

¹¹⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 289.

67. Zekerîyya b. Yahya b. Sabîh el-Yeşkurî el-Vâsîfî (235/850): Zehebî tarafından “*sikâ*” olduğu¹¹⁶⁸ belirtilen Zekerîyya b. Yahya’dan Ebû Zûr’a ve Ebû Ya’lâ gibi kimseler hadis rivâyetinde bulunmuştur.¹¹⁶⁹ İbn Hibbân ise onu “*Sikât*”ında zikretmiş ve rivâyetlerinde “*mutkin*” olduğunu belirtmiştir.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁸ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, VIII, 107.

¹¹⁶⁹ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, VIII, 107; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, II, 484; a.mlf. *Ta’cilü’l-menfaa bi-zevâidi ricâli’l-eimmeti’l-erbaa*, (thk. İkrâmullah İmdadülhak), Dârü’l-Beşairi’l-İslâmiyye, Beyrut 1996/1416, 139.

¹¹⁷⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 253.

EK-2. Benî Kureyza Olayı İle İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

Birinci Grup: Genel Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

1. **Buhârî (1):** Muhammed b. Selâm > Abde > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Buhârî, Cihad ve's-siyer, 18)
2. **Buhârî (2):** Abdullah b. Ebî Şeybe > İbn Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Buhârî, Meğazi 30)
3. **Buhârî (3):** Zekeriyya b. Yahya > Abdullah b. Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Buhârî, Meğazi 30)
4. **Buhârî (4):** İshâk b. Nasr > Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer. (Buhârî, Meğazi 14)
5. **Müslim (1):** Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe > İbn Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Müslim, Cihad ve's-siyer 64)
6. **Müslim (2):** Muhammed İbnü'l-Alâ el-Hemedânî > İbn Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Müslim, Cihad ve's-siyer 64)
7. **Müslim (3):** Ebû Kureyb > İbn Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Müslim, Cihad ve's-siyer 69)
8. **Tirmizî:** Kuteybe > Leys > Ebü'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim b. Tedrüs) > Câbir. (Tirmizî, Siyer, 29)
9. **Ebû Dâvûd (1):** Abdullah b. Muhammed en-Nüfeylî > Muhammed b. Seleme > Muhammed b. İshâk > Muhammed b. Ca'fer > Urve b. Zübeyr > Âişe. (Ebû Dâvûd, Cihad 111)

10. **Ebû Dâvûd (2):** Muhammed b. Yahya b. Fâris > Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer. (Ebû Dâvûd, Harac 23)
11. **Ahmed b. Hanbel (1):** Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22, 71)
12. **Ahmed b. Hanbel (2):** Huceyn > Leys b. Sa'd > Ebü'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim b. Tedrüs) > Câbir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 350)
13. **Ahmed b. Hanbel (3):** Yunus > Leys b. Sa'd > Ebü'z-Zübeyr (Muhammed b. Müslim b. Tedrüs) > Câbir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 350)
14. **Ahmed b. Hanbel (4):** İbn Nümejr > Hişâm > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 56, 141)
15. **Ahmed b. Hanbel (5):** Affân > Hammâd b. Seleme > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 131)
16. **Ahmed b. Hanbel (6):** Hasen b. Musâ > Hammâd b. Seleme > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 280)
17. **Musannef:** Abdürrezzâk > İbn Cüreyc > Musâ b. Ukbe > Nâfi' > İbn Ömer. (Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VI, 55)
18. **İbn Ebî Şeybe (1):** Ebû Bekr (Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî) > Yezîd b. Hârûn > Muhammed b. Amr > Babası (Amr b. Alkâme) > Dedesi (Alkâmetü'bnü Vakkâs) > Âişe. (İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asâr*, VII, 373)
19. **İbn Ebî Şeybe (2):** Abdullah b. Nümejr > Abde > Hişâm b. Urve > Babası (Urve b. Zübeyr) > Âişe. (İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asâr*, VII, 379)

İkinci Grup: İkinci Namazı İle İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

1. **Buhârî (1):** Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye > Nâfi' > İbn Ömer. (Buhârî, Salâtü'l-havf 5)
2. **Buhârî (2):** Abdullah b. Muhammed b. Esmâ > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer. (Buhârî, Meğazi 30)
3. **Müslim:** Abdullah b. Muhammed b. Esmâ ed-Dubeî > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer. (Müslim, Cihad ve's-siyer 69)
4. **İbn Hişâm:** Muhammed b. İshâk > İshâk b. Yesâr > Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik el-Ensârî. (İbn Hişâm, Sîre, IV, 195)
5. **İbn Sa'd:** Mâlik b. İsmail Ebû Gassân en-Nehdî > Cüveyriye b. Esmâ > Nâfi' > İbn Ömer. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76)

Üçüncü Grup: Çocukların Öldürülmediğine Dair Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

1. **Tirmizî:** Hennâd > Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Tirmizî, Siyer, 29)
2. **Ebû Dâvûd:** Muhammed b. Kesîr > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Ebû Dâvûd, Hudud 17)
3. **Nesâî (1):** Muhammed b. Mansur > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Nesâî, Talak 20)
4. **Nesâî (2):** İsmail b. Mes'ud > Halid > Şu'be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Nesâî, Kat'u's-sârik 17)
5. **İbn Mâce:** Ebû Bekr b. Ebî Şeybe > Ali b. Muhammed > Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (İbn Mâce, Hudûd 4)

6. **Ahmed b. Hanbel (1):** Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 310)
7. **Ahmed b. Hanbel (2):** Hüseyim b. Beşîr > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 383; V, 311)
8. **Dârimî:** Muhammed b. Yusuf > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (Dârimî, *Siyer* 26)
9. **İbn Ebî Şeybe:** Veki' > Süfyân > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asâr*, VI, 483, 546)
10. **İbn Hişâm:** Muhammed b. İshâk > Şu'be > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 204)
11. **İbn Sa'd:** Şu'be / Süfyân / Amr b. Heysem / Fadl b. Dükeyn > Abdülmelik b. Umeyr > Atiyye el-Kurazî. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76)

Dördüncü Grup: Sa'd İbn Muâz'ın Hakemliği İle İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

1. **Buhârî (1):** Süleyman b. Harb > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Buhârî, *Cihad ve's-siyer*, 168)
2. **Buhârî (2):** Ebû'l-Velîd > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Buhârî, *İsti'zan* 26)
3. **Buhârî (3):** Muhammed b. Beşşâr > Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Buhârî, *Meğazi* 30)
4. **Müslim (1):** Ebû Bekr b. Ebî Şeybe > Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Müslim, *Cihad ve's-siyer*, 64)

5. **Müslim (2):** Muhammed b. Müsennâ > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Müslim, Cihad ve's-siyer, 64)
6. **Müslim (3):** (Muhammed) İbn Beşşâr > Muhammed b. Ca'fer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Müslim, Cihad ve's-siyer, 64)
7. **Tirmizî:** Abd b. Humeyd > Abdürrezzâk > Ma'mer > Katâde > Enes b. Mâlik. (Tirmizî, Siyer, 50)
8. **Ebû Dâvûd:** Hafs b. Ömer > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Ebû Dâvûd, Edeb 155)
9. **İbn Mâce:** Amr b. Rafî' > Cerîr > Müslim el-A'ver > Enes b. Mâlik. (İbn Mâce, Zühd 15)
10. **Ahmed b. Hanbel (1):** Muhammed (İbn Beşşâr) > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22, 71)
11. **Ahmed b. Hanbel (2):** Affân > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 22)
12. **İbn Ebî Şeybe:** Gunder > Şu'be > Sa'd b. İbrahim > Ebû Ümâme Sehl b. Huneyf > Ebû Saîd el-Hudrî. (İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-asâr*, VII, 379)
13. **İbn Hişâm:** İbn İshâk > Âsım b. Ömer b. Katâde > Abdurrahman b. Amr b. Sa'd b. Muâz > Alkâmetü'bnü Vakkâs. (İbn Hişâm, *Sîre*, IV, 200)

Beşinci Grup: Cebrail'in Görülmesine Dair Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

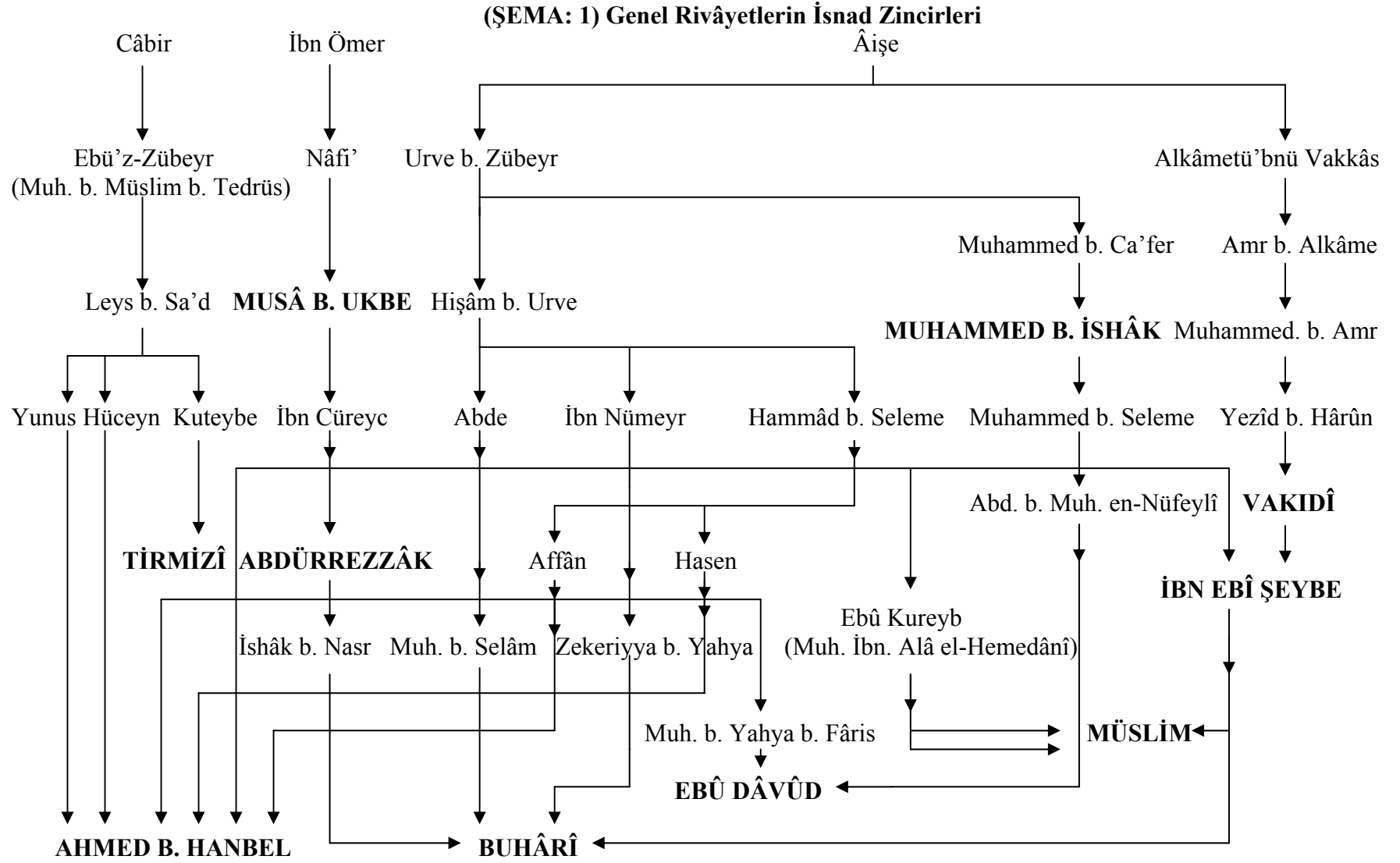
1. **Buhârî:** Musâ > Cerîr b. Hâzim > Humejd b. Hilâl > Enes b. Mâlik. (Buhârî, Meğazi 30)
2. **Ahmed b. Hanbel:** Vehb > Babası > Humejd b. Hilâl > Enes b. Mâlik. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 213)
3. **İbn Sa'd:** Musâ b. İsmail > Cerîr b. Hâzim > Humejd > Enes b. Mâlik. (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, II, 76)

EK-3. Benî Kureyza Olayı İle İlgili Rivâyetlerin Şemaları

Çalışmamızda incelediğimiz isnâd zincirleri hakkında açıklayıcı bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır. Tablo ve şema gibi görsel anlatım teknikleri, yazıyla sayfalarca anlatılabilecek bilgilerin bir veya birkaç sayfada özetlenmesi ve konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayan unsurlardır. Konumuzla ilgili olarak da, aslında bütün isnâd zincirlerini toplayacak bir şema yapmak en güzel ve ideal olanı idi. Fakat pratikte bunu tek bir sayfada gerçekleştirmek mümkün olamadı. Çünkü isnâd zincirleri son derece karmaşık ve isimler iç içe idi. Bu nedenle biz de birkaç tane şema vermek durumunda kaldık.

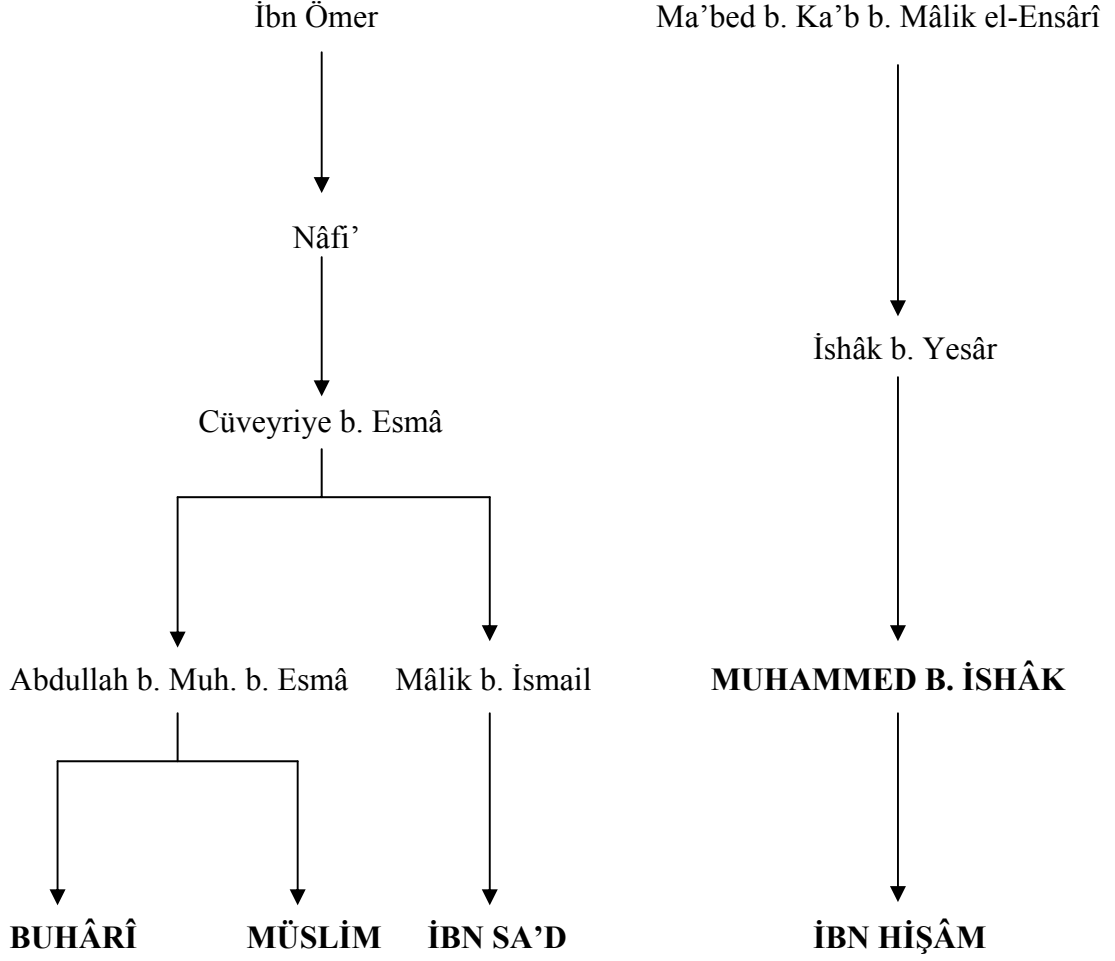
Öncelikle Benî Kureyza olayının geneli hakkında bilgi veren bütün rivâyetleri bir şema halinde vermeye çalışacağız. Bu şemada aynı zamanda olayın râvilerinin genel bir özetini de bulmak mümkün olacaktır. Diğer şemalarda ise hadisenin daha detaylı kavranması için olayla ilgili konularına göre tasnif edilmiş farklı rivâyetlerin isnâd zincirleri bulunmaktadır. Şemalarda Benî Kureyza olayı ile ilgili rivâyetleri tahric eden müellifler ismen ve koyu renkli olarak gösterilmiştir. Ayrıca râvi isimlerinin uzunluğu ve sayfaların sınırlı olması nedeniyle çok sık olarak geçen Muhammed ismi; Muh., Abdullan ismi de Abd. olarak kısaltılmıştır.

Şimdi şemalara geçebiliriz.

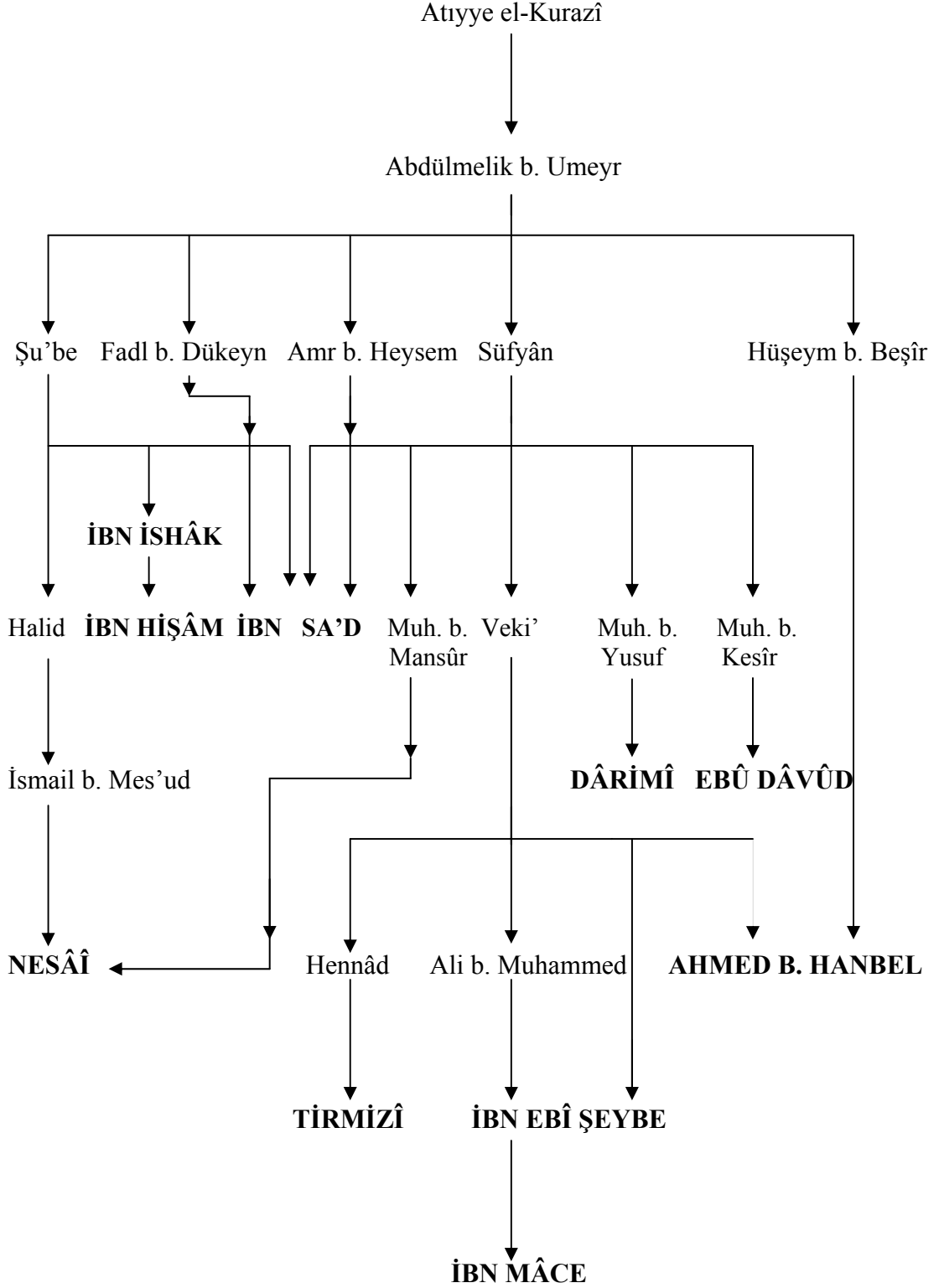
(ŞEMA: 2)

İkinci Namazı İle İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

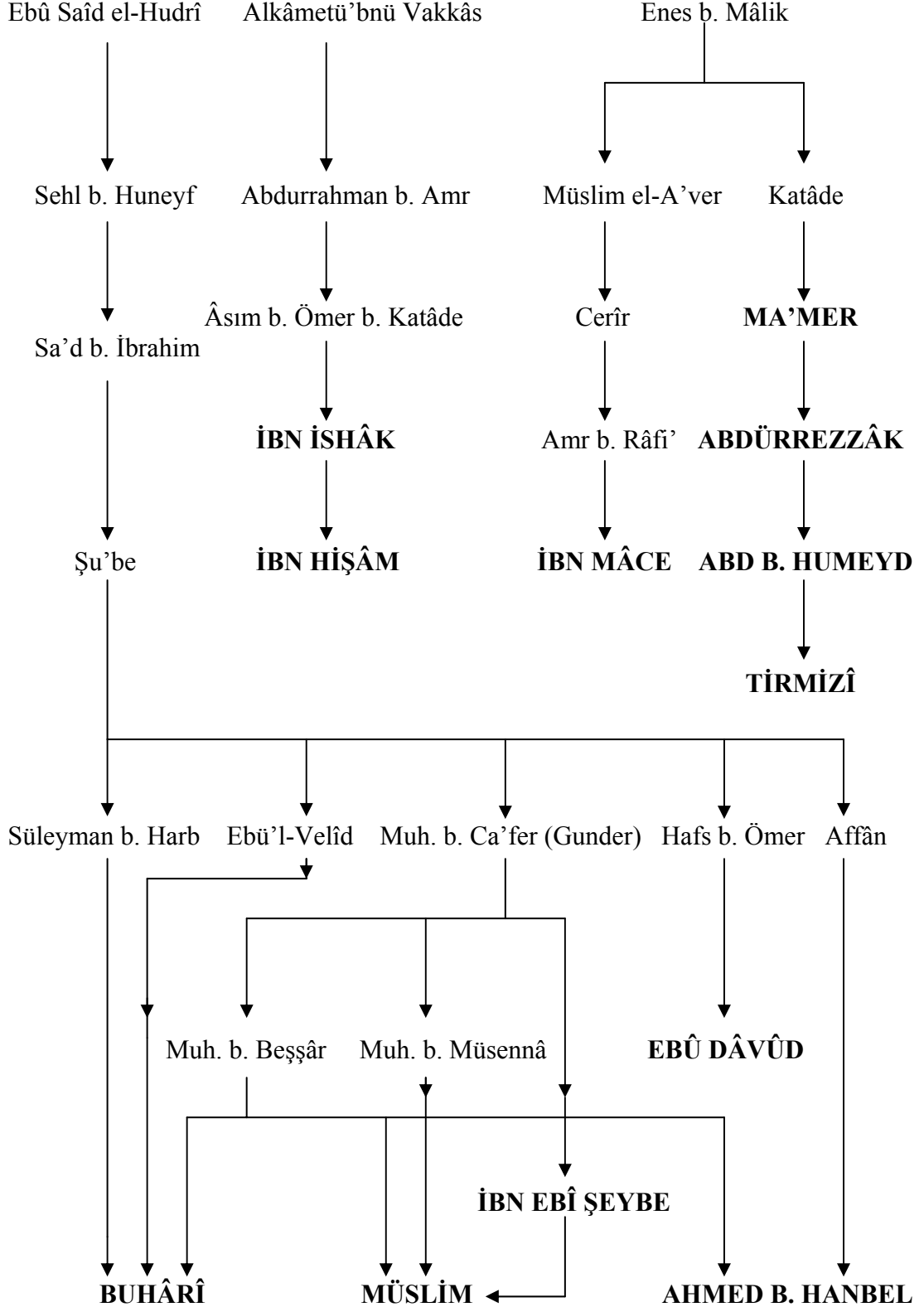
(ŞEMA: 3)

Çocukların Öldürülmediğine Dair Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

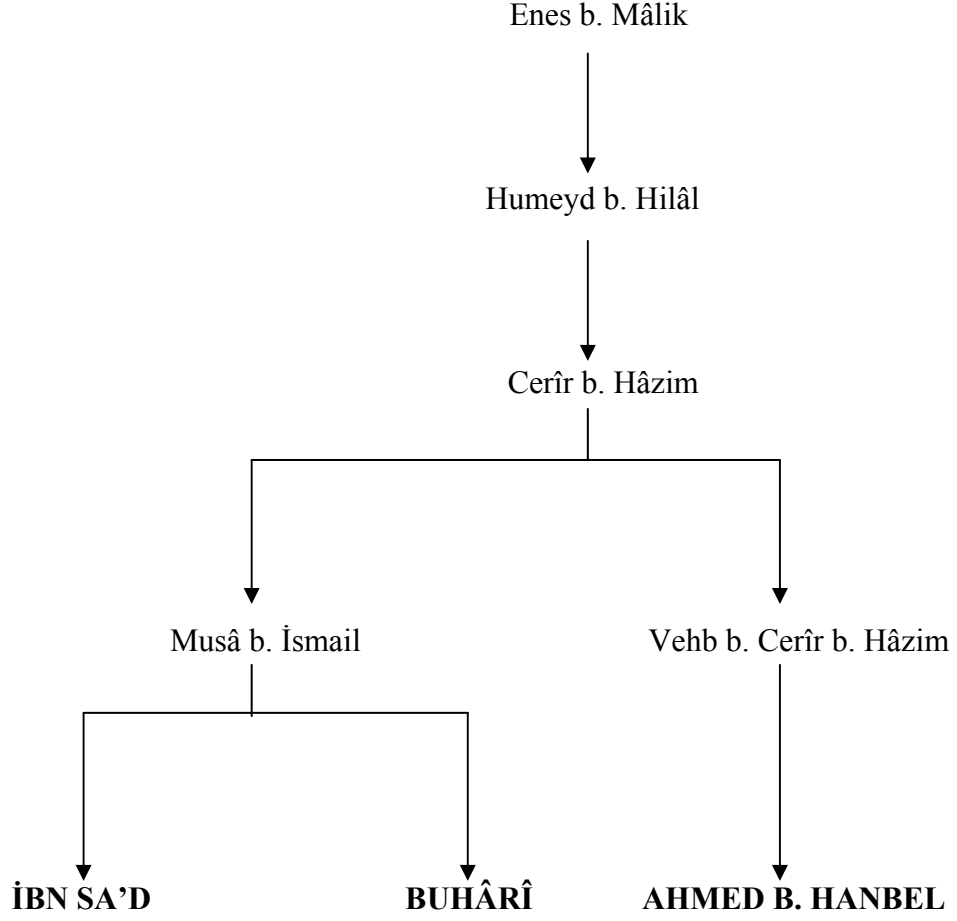
(ŞEMA: 4)

Sa'd İbn Muâz'ın Hakemliği İle İlgili Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

(ŞEMA: 5)

Cebrail'in Görülmesine Dair Rivâyetlerin İsnad Zincirleri

BİBLİYOGRAFYA

Kur'ân-ı Kerîm.

Abbott, Nabia, *Studies in Arabic literary papyri: Qur'anic commentary and tradition*, The University of Chicago Press, Chicago 1967.

Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman el-A'zamî), Dârü't-Turâs, Beyrut 1970.

Abdûlbâkî, M. Fuad, *el-Mu'cemu'l-mufehres li-elfâzi'l-Kur'ân-i'l-Kerîm*, Dârü'l-Hadîs, Kahire 1987.

Abdülhâdi, Yusuf b. Hasen, *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi el-İmam Ahmed bi-medhin ev zemmin*, (thk. Ebû Üsâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbas), Dârü'r-Râye, Riyad 1409/1989.

Abdülhâlık, Abdülgânî, *el-İmâmü'l-Buhârî ve sahîhuh*, Cidde 1985.

Accâc el-Hatîb, Muhammed, *es-Sünnetü kable't-tedvin*, Dârü'l-Fikr, b.y.y., 1981.

....., *Usûlü'l-hadîs*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1981.

Ağarı, Murat, *İslâm Tarihine Metodolojik bir yaklaşım –Tarihte Yer ve Zaman Sorunu–*, Bilge Adam, Van 2004.

....., *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri-*, Kitabevi Yay., İstanbul 2002.

Ağırman, Cemal, “*Hadis Edebiyatında İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi*”, CÜİFD., C. V, S. 1 (2001).

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsned*, Beyrut, ts.

....., *Kitâbu bahri'd-dem fî men tekelleme fîhi'l-İmâm Ahmed bi medhin ev zemm*, (thk. Ebû Üsâme Vasiyyullah b. Muhammed b. Abbâs), Riyâd 1989.

....., *Kitâbü'l-ilel*, (thk. Talat Koçyiğit-İsmâil Cerrahoğlu), Ankara 1963.

....., *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel rivâye ibn Ebi'l-fadl Salih*, (thk. Fazlurrahman Din Muhammed), Dârü'l-İlmiyye li't-Tıbaa, Delhi 1988.

....., *Mesâilü'l-imâm Ahmed b. Hanbel rivâye ibnihi Abdullah b. Ahmed b. Hanbel*, (thk. Muhammed Züheyr Şaviş), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1988.

Ahmed Hilmi, Filibeli, *İslâm Tarihi*, (yay. haz. Cem Zorlu), Anka Yayınları, İstanbul 2005.

Ahmed, İmtiaz, “Bir Muhaddis Olarak Vâkıdî”, (çev. Ramazan Özmen), YYÜİFD., Sayı: 3, Yıl: 2000, ss. 429-440.

Akkaya, Mehmet Şükrü, *Tarih Metodu ve Felsefesi Notları*, Ankara 1938.

Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk anlambilimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1987.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halîl b. Keykeldî b. Abdullah, *Câmiü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*, (thk. Hamdî Abdülmecîd Selefî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1986.

Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1991.

Ali el-Muttakî, Alâuddin Ali b. Abdülmelik b. Kâdı Han el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-1409/1989.

Altunel, İbrâhim, “Kıssahan”, DİA, XXV, 501-502.

Apaydın, Mehmet, *Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî'nin Hayatı Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

Arafat, W.N., “Medine Yahudileri ve Benî Kureyza Hikâyesi Üzerine Yeni Bakışlar”, (çev. Şaban Öz), *İslâmî Araştırmalar*, C. 17, S. 2 (2004), s. 139-144.

Arkoun, Muhammed, *Tarih, Felsefe ve Siyaset Üzerine Konuşmalar*, (çev. Yasin Aktay-Cemalettin Erdemci), Vadi Yay., Ankara 2000.

Aron, Raymond, *Introduction to the Philosophy of History*, Beacon Press, Boston 1961.

Âsım Efendi, *Kâmûs tercemesi*, İstanbul 1304 h.

Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dîl İlmi)*, MÜİF Yayınları, İstanbul 1997.

Atkinson, R.F., *Knowledge and Esplanation in History*, Macmillan Education Lmd. Hong Kong.

Avcı, Nabi, *Enformatik Cehalet*, Kitabevi, İstanbul 1999.

Avşar, Zakir – Öngören, Gürsel, *Radyo ve televizyon hukuku*, Piramit Yayınları, Ankara 2003.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, Timaş A.Ş., İstanbul 1987.

Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut ts.

A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fî'l-Hadîsi'n-Nebeviyye ve târîhi tedvînih*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut/Dımaşk/Ammân 1413/1992.

....., *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (çev. Hulusi Yavuz), İstanbul 1993.

....., *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn neş'etuhû ve târîhuhû*, b.y.y., 1410/1990.

....., *Studies in Hadith Methodology and Literature*, American Trust Publication, İndianapolis 1977.

....., *Studies in early hadith literature : with a critical edition of some early texts*, American Trust Publication, İndianapolis, 1978.

Azzam, Reem, “Hadis Kritiği ve Hadis Metodolojisiyle Modern Tarih Metodolojisinin Mukayesesi”, (çev. Halil Kilercioğlu), Yeni Ümit Dergisi, sayı: 57, yıl: 14, İzmir 2002.

Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî, *İhkamü'l-fusul fî ahkâmî'l-usul*, (thk. Abdülmecid Türkî), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1986.

....., *et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrece lehu'l-Buhârî fî'l-Câmiî's-sahîh*, (thk. Ebû Lübâbe Huseyn), Riyâd 1406/1986.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn-Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâri'l-Musannifîn*, tsh. Kilisli Rıfat Bilge-Mahmut Kemal İmge, MEB Yay., İstanbul 1951.

Bakır, Taha, “*et-Tedvînü't-târihî*”, *Mecelletü'l-Mecma'u'l-İlmiyyi'l-Irakî*, Safer 1400, C. 31, c. 1.

Basrî, Muhammed b. Ali Ebü'l-Hüseyn, *el-Mu'temed fî usuli'l-fikh*, (thk. Muhammed Hamidullah), Institut Français de Damas, Dımaşk 1964

Baykara, Tuncer, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İzmir 1999.

Belâzurî, Ebü'l-Abbas Ahmed İbn Câbir, *Ensâbü'l-eşrâf*, (thk. Riyad Zirikli, Süheyl Zekkâr), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996/1417.

....., *Futûhü'l-büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara 1987.

Belsey, Andrew - Chadwick, Ruth, *Medya ve gazetecilikte etik sorunları*, (çev. Nurçay Türkoğlu, yay. haz. Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998.

Bernheim, E., *Tarih İlmine Giriş Tarih Metodu ve Felsefesi*, (çev. M. Şükrü Akkaya), Devlet Basımevi, İstanbul 1936.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Delâilü'n-nübüvve ve ma'ifetu ahvâli sahibi'ş-şerîa*, (harrace ehâdîsehu ve allake aleyhi: Abdülmü'tî Kal'acı), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

....., *es-Sünenü'l-kübrâ*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1352.

Bıçak, Ayhan, *Tarih Bilimi*, Çantay Kitabevi, İstanbul 1999.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Mugîre, *el-Edebü'l-müfred*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1989/1409.

....., *el-Câmiu's-Sahîh- Sahih-i Buhârî ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), İstanbul 1987.

....., *Halku ef'ali'l-ibâd ve'r-red ale'l-cehmiyye ve ashâbi't-ta'tîl*, (thk. Fehd b. Süleyman el-Füheyd), Dâru Atlasi'l-Hadrâ, Riyad/Dımaşk 2005/1425.

....., *es-Sahîh*, b.y.y. 1315.

....., *et-Târîhü'l-kebîr*, Haydarabat 1361-1362.

Brockelmann, Carl, *GAL*, E. J. Brill, Leiden 1942.

....., *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

....., *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, (çev. Abdülhalim en-Neccar), Dârü'l-Maârif, Kahire 1983.

Bursevî, İsmâil Hakkı, *Furûk hakkî*, Zâhire matbaası, Zilkade 1251, Taş baskı.

Burton, John, *An Introduction to the Hadith*, Edinburgh UP, Edinburgh 1994.

Boumrane, Chick, “İslâm Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış”, (çev. Nesimi Yazıcı), AÜİFD, XXX (1988).

Caetani, Leona, *İslâm Tarihi*, (çev. Hüseyin Cahid Yalçın), İstanbul 1924.

Carr, Edward Hallett, *Tarih Nedir*, (çev. Misket Gizem Gürtürk), İletişim Yay. İstanbul 1991.

Cavaignac, Eugene, *Tarihî Kronolojinin Esasları*, (çeviren ve Türk takvimi kısmını hazırlayan: Osman Turan), Ankara 1954.

Cemal, Ahmet, *Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1998.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Usulü'l-fikh*, (nşr. Uceyl Câsim Neşemî), Mektebetü'l-İrşad, İstanbul 1994/1414.

Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Fârâbî, *Tâcu'l-lügati ve's-sıhahi'l-Arabîyye*, (thk. Ahmed Abdülğafur Attâr), Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990.

Collingwood, R. G., *Tarih Tasarımı*, (çev. Kurtuluş Dinçer), Gündoğan Yay., Ankara 1996.

Cümahî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Selam, *Tabakâtü's-suarâ*, (thk. Jozeph Hell), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1982.

Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta'rîfât*, b.y.y., ts.

Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982.

Çakan, İsmâil Lütü, *Hadis Edebiyatı*, MÜ Yayınları, İstanbul 1985.

....., *Hadis Usûlü*, MÜİF Yayınları, İstanbul 1989.

Çandarlıoğlu, Gülçin, *Tarih Metodu (Araştırma-Yazma)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2003.

Çaplı, Bülent, *Medya ve Etik*, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

Çetin, Nihat M., “Ahbar”, DİA, I, 486.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl ed-Dârimî, *Sünenu Dârimî*, Dimaşk 1349.

Dayhan, Ahmet Tahir, “İlk Dönem Hadis Tarihinde ‘Mânâ ile Rivâyet’ Meselesi”, *İslâmî Araştırmalar*, C. 13, S. 1 (2000).

Demir, Ömer - Acar, Mustafa, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Vadi Yay., Ankara, 1997.

Derveze, Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş, *Kur’ân’a göre Hazreti Muhammed’in hayatı*, (trc. Mehmet Yolcu), Yöneliş, İstanbul 1995.

ed-Dihlevî, Ahmed Şah Veliyyullah İbn Abdürrahim, *Hüccetullahi’l-bâliğa*, (thk. M. Şerif Sükker), Dâru İhyâi’l-Ulûm, Beyrut 1990.

Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Târîhü’l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, Müessesetü Şa’ban, Beyrut, t.y., I, 499.

Dûrî, Abdülaziz, *The Rise of Historical Writings Among the Arabs*, (çev. Lawrence I. Conrad), Princeton University Press, New Jersey 1983.

....., *İlk Dönem İslâm Tarihi –Bir Önsöz-*, (çev. Hayreddin Yücesoy), Endülüs Yay., İstanbul 1991.

....., “The Iraq School of History to the Ninth Century –A Sketch–”, ‘Historians of the Middle East’ içerisinde. (ed. Bernard Lewis – P.M. Holt), Toronto 1962).

ed-Duyûbendî, Şebbîr Ahmed el-Osmanî, *Fethü’l-mülhim bi şerhi Sahihi Müslim*, (Sahih-i Müslim ile birlikte) Mektebetü’r-Reşidiyye, Karaçi, t.y.

Donner, Fred McGraw, *Narratives of Islamic Origins: the Beginnings of Islamic Historical Writing*, The Darwin Press Inc. Princeton, NJ 1998.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen*, Mısır 1371.

Ebû Fâris, Muhammed Abdülkâdir, *Fıkhu’l-İmâmi’l-Buhârî*, Dâru’l-Furkan, Amman 1989.

Ebû Nuaym, Ahmed İbn Abdullah el-Esbehânî, *Hilyetü'l-evliya ve tabakâtü'l-asfiya*, Beyrut 1967.

Ebü's-Serrî, Hennâd b. Mus'ab et-Temîmî el-Kûfî (243/857), *Kitâbü'z-zühd*, (thk. Abdurrahman Firyevâî), Dârü'l-Hulefâ Li'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, Kuveyt 1985.

Ebü Suaylik, Muhammed Abdullah, *Muhammed b. İshak*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1994/1415.

Emin, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1351/1933,

....., *Fecrü'l-İslâm*, (çev. Ahmet Serdaroğlu), Ankara 1976.

....., *İslâm Tarihi ve Tarihçileri*, (çev. Mustafa Baş), Ankara 1996.

Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah, *Ahbâru Mekketi'l-Müşerreffe*, Medresetü'l-Mahrûse, (Tıpkı basım) Göttingen 1275/1858.

Fahûrî, Mahmut, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî*, Dârü's-selâm, Beyrut 1979.

Fârûkî, Nisâr Ahmed, *Early muslim historiography a study of early transmitters of Arab history from the rise of Islam up to the end of Umayyad period (612-750 A.D.)*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 1979.

Fayda, Mustafa, "Cahiliye", DİA, VII, 17-19.

....., "İbn İshâk", DİA, XX, 93-96.

....., "Siyer Sahasındaki İlk Telif Çalışmaları", Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu, İzmir 1985.

Firuzabâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (817/1415), *el-Kâmûsu'l-muhît*, b.y.y., Beyrut 1993.

Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi I*, Ed. Fak. Bas., İstanbul 1996.

Fück, Johann, *Muhammad Ibn Ishaq: literarhistorische untersuchungen*, b.y.y., 1925.

Gibb, Hamilton A.R., *İslâm Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (çev. Kadir Durak - Atilla Özkök - Hayrettin Yücesoy - Kenan Dönmez), Endülüs Yay., İstanbul 1991.

Goldziher, Ignaz, *Muhammedanische Studien*, London 1967.

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV Yay., Ankara 1997.

Ebû Gudde, Abdülfettah, *el-İsnâd mine 'd-dîn*, Dimaşk-Beyrut 1992.

Güner, Osman, *Dinî ve Gayr-i Dinî Rivâyetler, Rivâyet İlminin Tarihçesi*, (Müellif: Zakir Kadiri Ugan'dan tenkitli ve tahkikli basım), Darus-Sünne Yay., Samsun, 2000.

Günaltay, Şemseddin, *-Tarih ve Müverrihler- İslâm Tarihinin Kaynakları*, (yay. haz. Yüksel Kenar), İstanbul 1991.

Hacı Halife, *Keşfü 'z-zunûn an-esâmi 'l-kütüb ve 'l-funûn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1994.

Halîfe b. Hayyat, Ebû Amr eş-Şeybânî, *Târîhu Halîfe b. Hayyat*, (thk. Süheyl Zekkar), Beyrut 1993.

Halil, İmaduddin, *İslâm Tarihi -Bir Yöntem Araştırması-*, (çev. Ubeydullah Dalar), İnsan Yay., İstanbul 1985.

....., *İslâm'ın Tarih Yorumu*, (çev. Ahmet Ağırakça), Risâle Yay., İstanbul 1988.

Halîlî, Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdullah b. Ahmed, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi 'l-hadîs*, (thk. Muhammed Saîd b. Amr İdrîs), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1989.

Halkın, Leon E., *Tarih Tenkidinin Unsurları*, (çev. Bahaeddin Yediyıldız), TTK. Yay., TTK. Basımevi, Ankara 1989.

Hamâde, Faruk, *Mesâdirü's-sîreti 'n-nebeviyye ve takvîmuhâ*, Dârü'l-Beyzâ - Dârü's-Sekâfe, Ribât 1989/1410.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Tarihine Giriş*, (çev. Ruhi Özcan), İstanbul ts.

....., *İbn İshâk'ın Siyer'ine Yazdığı Önsöz*, (çev. Sezai Özel), İst. 1988.

....., *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahîfe-i Hemmâm İbn Münebbih*, (çev. Kemal Kuşcu), İstanbul 1967.

Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1989.

Hanefî, Hasan, *İslâmî İlimlere Giriş*, (çev. Muharrem Tan), İnsan Yay., İstanbul 2000.

Hasan Amîd, *Ferhengi Amîd*, Tahran 1362.

- Hasan, Suheyb, *An Introduction to the Science of Hadith*, Dârüsselâm, Riyad 1996.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, (nşr. M. Said Hatiboğlu), Ankara 1991.
-, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine ts.
-, *Târîhu Bağdad*, Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- Hâzimî, Ebû Bekr Zeynuddin Muhammed b. Mûsâ b. Hazim, *Şurûtü'l-eimmeti'l-hamse*, (İbnü'l-Kayserânî'nin “Şurûtü'l-eimmeti's-sitte”si ile beraber), el-Mektebetü'l-Kuds, Kahire 1991.
- Hearnshaw, F. J. C., *İlmu't-târîh*, (çev. Abdülhamid el-İbâdî), Mısır 1944.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Ebî Bekr b. Süleyman, *Mecmaü'z-zevaid ve menbaü'l-fevaid*, Darü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1967.
- Hinds, Martin, “Maghazi and Sira in Early Islamic Scholarship”, *The Life of Muhammad*, (Edited by Uri Rubin), Ashgate Publishing Company, Brookfield 1998.
-, “Sayf b. Umar's sources on Arabia in Studies in the history of Arabia”, *Sources for history of Arabia*, Riyad 1979.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1989.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.
- Hodgson, M.G.S., *The Venture of Islam/İslâm'ın Serüveni*, (çev. Komisyon), İstanbul 1993.
- Horovitz, Jozef, “Alter und Ursprung des İsnâds”, *Der Islam*, C. 8 (1918), s. 39-47.
-, *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu-İlk Siyer/Meğazi Eserleri ve Müellifleri*, (çev. R. Altınay - R. Özmen), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.
-, *el-Meğazi'l-ûlâ ve müellifuhâ*, (çev. Hüseyin Nassar), Mustafa el-Bâbi el-Halebi, Kahire 1949.
- Humphreys, R. Stephen, *A Framework For Inquiry*, Princeton University Pres, London-New York 1991.
- Hüda Neca, Fatıma, *el-Gurer fî sîreti'l-müerrihin ve ahbarihim*, Câmîatü'l-Lübnaniyye, Trablus 1985.

- Hüseynî, Abdülmecit Hâşim, *el-İmâmü'l-Buhârî muhaddisen ve fakîhen*, Beyrut, t.y.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfî, *Ma'rifetü's-sikât*, (thk. Aldülalîm Abdülazîm el-Bestevî), Medine 1405/1985.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin, *elfiyetü's-Siteni'n-Nebeviyye*, (thk. Ahmed b. Muhammed b. Alevî el-Mâlikî el-Hüseynî), Dârü'l-Minhâc, Beyrut 2005.
-, *Tarhü't-tesrîb fî şerhi't-takrîb*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.
- İtr, Nureddin, *Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadis*, Dimaşk 1981.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Endelûsî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî ve ma yenbagî fî rivâyetihî ve hamlihi*, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman), el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine 1968/1388.
-, *ed-Dürer fî'htisari'l-meğazi ve's-siyer*, (thk. Mustafa Dîb el-Buğa), Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân, Dimaşk 1984/1405.
-, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (İbn Hacer'in el-İsâbe'sinin hamişinde) Beyrut 1328.
-, *et-Temhîd*, b.y.y., 1387/1967.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duaî'âi'r-ricâl*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1984.
- İbn Asâkîr, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafîî, *Târîhu medinet-i Dimaşk*, Dârü'l-Fikr, (thk. Muhibbuddin Ebû Saîd b. Ömer el-Amrî), Beyrut 1415/1995.
-, *Tehzîbu Târîhi Dimaşki'l-kebîr*, (haz. Abdülkadir Bedran), Dârü'l-Me-sîre, Beyrut 1979.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, (thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata - Mustafa Abdülkadir Ata), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
-, *Sıfatü's-safve*, (thk. Mahmûd Fahûrî - Muhammed Revvas Kal'acî), Dârü'l-Maârif, Beyrut 1979.

İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr İbnü'n-Nebîl Ahmed b. Amr b. Dahhâk (287/900), *el-Âhâd ve'l-mesânî*, (thk. Bâsim Faysal - Ahmed Cevabire), Dârü'r-Râye, Riyad 1991.

İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman Muhammed b. İdris, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut 1952.

....., *İlelü'l-hadîs*, Beyrut 1985.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-asâr*, (haz. Kemal Yusuf Hut), Dârü't-Tâc, Beyrut 1989.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-tarih*, Dâru Beyrut, Beyrut 1992.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Saadât Mecdüddin Mübarek b. Muhammed, *Camiü'l-usul min ehâdisi'r-Rasûl*, (thk. Abdülkadir Arnaut), Mektebetü Dâri'l-Beyan, b.y.y. 1969.

İbn Fehd, Ebü'l-Hayr İzzeddin Abdülazîz b. Ömer b. Muhammed, *Gâyetü'l-merâm bi-ahbâri saltanati'l-beledi'l-harâm*, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), Câmiâtu Ümmi'l-Kurâ Merkezu Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâs, Mekke 1986/1406.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî bi şerhi Sahihi'l-Buhârî*, Beyrut 1414.

....., *Hedyü's-sârî mukaddimetu Fethi'l-Bârî bi-Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbaki - Muhibbüddin el-Hatib), Tevziü Riâseti İdârâti'l-Buhûsi'l-İlmiyyeti ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, Riyad, t.y.

....., *el-İsâbe fi'temyîzi's-sahâbe*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1328.

....., *Lisânü'l-mîzân*, Müessesetü'l-İlm li'l-Matbûât, Beyrut 1971/1390.

....., *Nühbetü'l-fiker*, İstanbul 1327.

....., *Nüzhetü'n-nazar fi'tavzihi nühbeti'l-fiker*, (çev. Talat Koçyiğit), AÜİFY, Ankara 1971.

....., *Şerhu Nühbeti'l-fiker*, (takdim ve ta'lik. Muhammed Avvad, Muhammed Gıyas Sabbağ), Mektebetü'l-Gazzâli, Dimaşk, t.y.

....., *Tabakâtü'l-müdekkisîn*, (thk. Âsım b. Abdullah Karyûtî), Mektebetü'l-Menar, Zerkâ 1983.

....., *Ta'cilü'l-menfaa bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa*, (thk. İkramullah İmdadülhak), Dârü'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Beyrut 1996/1416.

....., *Tağlikü't-ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1985.

....., *Takrîbü't-tehzîb*, (thk. Muhammed Avvâme), Halep 1986.

....., *Tehzîbü't-tehzîb*, Haydarabat 1325.

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988..

....., *Târîhu İbn Haldun Kitâbü'l-iber ve divanü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asârahum min zevi's-sultani'l-ekber*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1979/1399.

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbau ebna'z-zaman [mimma sebate bi'n-nakl evi's-sema ev esbetehü'l-ayan*, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut 1978/1398.

İbn Hayr, Ebû Bekr b. Hayr b. Ömer, *Fihrist*, el-Mektebetü'l-Endelüsiyye - Müessesetü'l-Hancî, Kahire, ts.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî, *Cevâmiü's-sireti'n-nebeviyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

....., *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, Beyrut 1986.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b Ahmed el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, (thk. Maufred Fleischhammer), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire 1959.

....., *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duefâ ve'l-metrûkîn*, (thk. Mahmûd İbrâhim Zayed), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1992.

....., *es-Sikât*, Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad 1981.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik Eyyûb el-Himyerî, *Hiz. Muhammed'in Hayatı (es-Sîretü'n-Nebeviyye)*, (çev. İzzet Hasan), Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara 1992.

....., *Sîretu İbn Hişam*, (çev. Hasan Ege), Kahraman Yay., İstanbul 1985.

....., *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (thk. Süheyl Zekkar, şrh. Vezir el-Magribi), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992.

....., *es-Sîretü'n-nebeviyye*, (thk. ve şrh. Mustafa es-Sakkâ, İbrâhim el-Ebyârî, Abdülhafız Şelebî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

İbn Hudeyde, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ahmed, *el-Misbâhü'l-mudî fî küttâbi'n-nebiyyi'l-ummî*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985.

İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim (826/1423), *Tuhfetü't-tahsîl fî zikri ruvâtî'l-merâsîl*, (thk. Abdullah Nevvâre), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998/1419.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbar-i men zeheb*, (thk. Abdülkadir-Mahmut Arnaut), Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1991.

İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Siyer*, (yay. haz. Muhammed Hamidullah, çev. Sezai Özel), Akabe Yay., 1988.

....., *Sîretu İbn İshâk*, (thk. Muhammed Hamidullah), el-Vakf li'l-Hıdemâti'l-Hayriy, Konya 1981.

İbn Kâdî Şehbe, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Muhammed b. Ömer, *Ehâdisu müntehabe min meğazi Musâ b. Ukbe*, (nşr. Meşhur Hasan Selman), Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1991.

İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Tâhir b. Ali eş-Şeybânî el-Makdisî, *Tezkiratü'l-Huffâz (Etrâfu ehâdisi Kitâbi'l-mecrûhîn li İbn Hibbân)*, thk. Hamdî Abdülmecîd İsmâil es-Selefi, Riyâd, 1415.

İbn Kayyim, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed el-Cevziyye, *Câmiu's-Sîre*, (cem. Yüsri es-Seyyid Muhammed), Dârü'l-Vefâ, Beyrut 1423/2002.

....., *el-Menârü'l-münîf fî's-sahîh ve'd-daîf*, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Beyrut 1983.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil İbn Ömer İbn Kesîr ed-Dımaşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.

İbn Kuteybe, Abdullah İbn Müslim ed-Dineverî, *el-Meârif (Nebiler ve Sahabilerin Sîreti)*, (çev. Hasan Ege), İstanbul ts.

....., *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, (thk. Abdülkadir Ahmed Ata), Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiye, Beyrut 1988.

İbn Maîn, Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn b. Avn, *Târîhu İbn Maîn* (ed-Dûrî Rivâyeti), (thk. Ahmed Muhammed Nûr), Mekke 1399/1979.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî, *Lisânü'l-arab*, Beyrut 1376/1956.

İbnü'l-Müneyyir, Nâsiruddîn, *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî*, Ürdün 1990.

İbn Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, (thk. Gustav Flügel - Johannes Roediger), Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1964.

İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman İbn Ahmed el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, b.y.y., ts.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Munî' ez-Zührî el-Basrî el-Hâşimî, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.

İbn Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdürrahman, eş-Şehrazûrî, *Mukaddimetu ibni's-salah fî ulûmi'l-hadîs*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1978.

....., *Siyanetu sahihi müslim mine'l-ihlal ve'l-galat ve himaye mine'l-ıskat ve's-sakat*, (thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir), Dârü'l-Garbi'l-İslâmi, Beyrut 1984.

İbn Seyyidi'n-Nâs, Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Mısırî, *Uyûnu'l-eser fî funûni'l-meğazi ve's-şemâil ve's-siyer*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1974.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdadî, *Târîhu esmai's-sikât mimmen nukile anhumü'l-ilm*, (thk. Abdülmü'ti Emin Kal'acı), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abîde en-Nemerî (262/876), *Târîhü'l-Medîneti'l-Münevvere : Ahbârü'l-Medîneti'l-Münevvere*, (thk. Fehim Muhammed Şeltût), Dârü'l-İsfahânî, Cidde 1973.

İbn Tağrıberdî, Ebül Mehasin Yusuf Cemalüddin, *en-Nücumü'z-zahire fî mülûki'l-Mısır vel-Kahire*, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, Kahire 1929.

İbn Zebâle, Muhammed b. Hasen, *el-Müntehab min kitâbi ezvâci'n-nebî (s.a.s)*, (thk. Ekrem Ziya Ömeri), el-Câmiâtü'l-İslâmiyye, Medine 1981/1401.

İbn Zebrü'r-Reb'î, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Ahmed, *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, (thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman Hamd), Dârü'l-Âsime, Riyad 1989.

İmerî, Ahmed Cemal, *el-Hadîsu'n-nebeviyye ve't-târîh*, Dârü'l-Maârif, Kahire 1990.

İzmirli, İsmâil Hakkı, *Siyer-i celîle-i nebeviyye*, Esra Yay., İst. 1996.

Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, (çev. Salih Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.

....., "İlk Devir İslâm Toplumunun İsnâd Kullanma Yöntemleri", *Oryantalistik hadis araştırmaları : makaleler*, (der. ve çev. Mustafa Ertürk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, (71-119).

Jones, J. M. B., "İlk Kaynaklara Göre Peygamber'in Savaşlarının Kronolojisi", (çev. Kasım Şulul), HÜİFD, VIII (Temmuz-Aralık 2001, Urfa).

Kâdı İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz İbn Mûsâ İbn İyâz el-Yahsûbî, *eş-Şîfâ bi ta'fî hukûki'l-Mustafa (s.a.s)*, (thk. Hüseyin Abdülhamid Nil), Dârü'l-Erkam, Beyrut 1415/1995.

....., *el-İlma' ila ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-sima'*, (thk. es-Seyyid Ahmed Abbas Sakr), Dârü't-Tûras, Kahire 1970.

Kâfiyeci, Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman, *el-Muhtasar fî ilmi't-târîh*, (F. Rosenthal'in, *İlmu't-târîh inde'l-Arab* isimli eserinin içinde.), (çev. Salih Ahmed el-Ali), Beyrut 1983.

Kallek, Cengiz, "Medâinî", DİA, XVIII, 291-292.

Kannevcî, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddik Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1978.

Kastallânî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-Sârî li şerh Sahîhi'l-Buhârî*, Taş baskı.

Kâsımî, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed, *Hayatü'l-Buhârî*, (thk. Mahmut Arnaut), Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1992.

....., *Kavâidü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs*, (thk. Muhammed Behce Baytar), Dârü'n-Nefâis, Beyrut 1993.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1419/1999.

Kaya, Ahmet, *Vâkidî'nin Hayatı ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Samsun 1998.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye fi't-târîh ve't-terâcim ve'l-cuğrâfiyâ ve'r-rehalât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.

....., *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957.

Kelabâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin el-Buhârî, *Ricâlû Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Abdullah Leysî), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1987.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed, *et-Terâtîbü'l-idariyye*, Dâru Turâsi'l-arabî, Beyrut. ts.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü*, (çev. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, İstanbul 1994.

....., *er-Risâletü'l-müstadrefe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-meşhûre*, Dârü'l-Fikr, Dimaşk 1964.

Kilâî, Ebü'r-Rebi' Süleyman b. Musâ, *el-İktifâ fi megâzî resûlillah ve's-selâseti'l-hulefâ*, (thk. Mustafa Abdülvahid), Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1968.

Kitapçı, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler I*, Yedi Kubbe Yay. Konya 2005.

Koçkuzu, A. Osman, *Rivâyet İlminde Haberi Vahidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB Yay., Ankara 1988.

Koçyiğit, Talat, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1992.

....., *Hadis Tarihi*, TDV Yay., Ankara 1998.

....., *Hadis İstılahları*, AÜİFY, Ankara 1985.

....., "Zührî", İA (MEB), XIII/644.

Kolkıran, Gönül, *Tarih ve Hadis Disiplini Açısından Güvenilirlik Sorunu: İbn İshâk ve Vâkıdî Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Komisyon, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Risale Yay., İstanbul, 1990.

Kufralı, Kasım, “Buhârî”, İA (MEB), II/771-772.

Köksal, Mustafa Asım, *Müsteşrik Caetani'nin Yazdığı İslâm Tarihindeki İsnad ve İftiralar Reddiye*, DİB. Yay. Ankara 1986.

Kuzudışlı, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007.

Landau, Tasseron Ella, *Sayf İbn Umar in Medieval and Modern Scholarship*, 9; Der Islam, Bad 67 Heft 1, Berlin-New York 1990.

Laroui, Abdullah, *Tarihselcilik ve Gelenek: Arap Aydınların Krizi*, (yay. haz. Yasin Aktay, trc. Hasan Bacanlı), Vadi Yay., İstanbul 1993.

Lecker, Michael, *The Death of the Prophet Muhammed's Father: Did Waqidi invent some of the Evidence?*, Z.D.M.G., Band 145, Stuttgart 1995.

....., “Waqidi's Account on the Status of the Jews of Medina: A Study of Combinet Report”, Journal of Near Eastern Studies, 54 (January-October 1995), The University of Chicago Press, Chicago, Illinois 1995.

Leknevî, Abdülhay, *el-Ecvibetü'l-fâzıla lil-es'ileti'l- kâmile*, (nşr. Abdülfettah Ebû Gudde), Kahire 1984.

Lucey, William, *History: Methods and Interpretation*, Loyola UP, Chicago 1958.

Macit, Yusuf, *İletişimde Model Olarak Hazreti Muhammed*, Yeni Akademi Yay. İstanbul 2006.

Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir, *İmtâü'l-esmâ bimâ li'n-Nebıyyi mine'l-ahvâl ve'l-emvâl ve'l-hafede ve'l-metâ'*, (thk. Muhammed Abdülhamîd en-Nemîsî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999/1420.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Esbahî, *Muvatta*, (thk. Muhammed Fuat Abdülbâkî), Dârü'l-Hadis, Kâhire, ts.

Maverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *el-Ahkâmü's-sultaniyye ve'l-vilayatü'd-diniyye*, (thk. Ahmed Mübarek Bağdadî), Dâru İbn Kuteybe, Kuveyt 1989/1409.

Me'lûf, Luvis b. Nikola el-Me'lûf el-Yesuî, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lâm*, Dâru'l-Maşrık, Beyrut 1986.

Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya 1990.

Meriç, Ümit, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1979.

Musâ b. Ukbe, Ebû Muhammed Mûsâ b. Ukbe b. Ebî Ayyaş el-Medenî, *el-Meğazi*, (cem. Muhammed Bakşîş Ebû Malik), Câmiâtü İbn Zuhr, Rabat 1994.

Mustafa, Şakir, *et-Tarîhü'l-arabî ve'l-müerrihun*, Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, Beyrut 1983.

Muzahirî, Takıyyuddin en-Nedvî, *el-İmâm el-Buhârî*, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1998.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1995.

Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi, *Muhtasarı Sahihi Müslim*, (thk. Muhammed Nasirüddin Elbânî), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc en-Neysâbü'rî, *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1984/1404.

....., *Ricâlü Urve b. ez-Zübeyr ve cemâa mine't-tabîîn ve gayrihim*, (thk. Hüseyin Ali Hüseyin el-Cubbûrî, Dâru'l-Fârâbî, Dımaşk 2004/1426.

....., *Sahîhu Müslim*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.

....., *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, (çev. Mehmed Sofuoğlu), İrfan Yayınevi, İstanbul 1967.

Nesâî, Ebû Abdurrahmanrrahman Ahmed İbn Şuayb (303/915), *es-Sünen*, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Mektebetü'l-Matbuati'l-İslâmiyye, Halep, 1406/1986.

....., *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr min ashâbi Rasûlillah ve min ba'dihim*, (thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed), Dâru'l-Vâî, Halep 1369

Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref, *Sahihi Müslim bi-şerhi'n-Nevevî*, Mektebetü'l-Mısriyye, b.y.y., t.y.

....., *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.

....., *Tehzibu esmâ ve'l-lugat*, Şeriketu Alâeddin, Beyrut. t.y.

Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü (Netâyic el-Fünûn)*, (yay. haz. Ömer Tolgay), İstanbul 1995.

Oskay, Ünsal, *İletişimin ABC'si*, Der yay., İstanbul 2001.

Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Özafşar, Mehmet Emin, *Hadîsi Yeniden Düşünmek –Fıkhî Hadîsler Bağlamında Bir İnceleme–*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998.

....., *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı –Mihne Olayı ve Haşeviye Olgusu–*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1999.

....., “İslâm İlim Geleneğinde Haber Mefhumu”, Diyanet Aylık Dergi, sayı: 148, Nisan 2003.

Özbaran, Salih, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, Anahtar Kitaplar Yay., İstanbul 1994.

Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1999.

Pınarbaşı, Bekir, *Vâkıdî ve Tarihçiliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

Plessner, Martin, “Tarih”, İA (MEB), XI/777-782.

Polat, Selahaddin, “Ebân b. Osman b. Affân”, DİA, X, 66-67.

....., *Hadis Araştırmaları -Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum–*, İnsan Yay., İstanbul 1997.

Popper, Karl R. *Tarihselciliğin Sefaleti*, (çev. Sabri Orman), İnsan Yay., İstanbul, 1998.

Râmeahurmûzî, Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâf*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Beyrut 1404/1984.

Robson, James, "İbn İshâk'ın İsnad Kullanışı I", (çev. Talat Koçyiğit), AÜİFD, X (1962), 117-126.

Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968.

....., *İlmü't-târîh inde'l-müslimîn*, (çev. Salih Ahmed), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983.

Rubin, Uri, *The eye of the beholder : the life of muhammad as viewed by the early Muslims : a textual analysis*, Darwin Press, Princeton 1995.

Sabbağ, Muhammed b. Lütî, *Târîhü'l-kussâs ve eseruhum fi'l-hadîsi'n-nebevî*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut 1985

Safedî, Ebü's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, (thk. Muhammed Huceyri), Wiesbaden 1984/1404.

Sağlam, Ali Rıza, *İslam tarihinde Rahip Bahira meselesi*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1959.

es-Salih, Subhi, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları*, (çev. M. Yaşar Kandemir), Ankara 1971.

Salim, Abdülaziz, *et-Târîh ve'l-Muerrihîni'l-Arab*, İskenderiye 1987.

Sami, Şemseddin, *Esâtîr -Dünya Mitolojisinden Örnekler*, İnsan Yay., İstanbul 2004.

Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara 1991.

Sarıcık, Murat, *İnanç ve Zihniyet Olarak Cahiliye*, Nesil Yay., İstanbul 2004.

Sâvî, Emine - Şeref, Abdülazîz – Hafâcî, Muhammed Abdülmün'im, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve i'lâmü'l-İslâmî*, Mektebetü Mısır, b.y.y., t.y.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, (nşr. Ali Hüseyin Ali), Kahire 1995.

....., *el-İ'lân bi't-tevbîh limen zemme't-târîh*, (nşr. Franz Rosenthal), Beyrut ts.

....., *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi Medîneti's-şerîfe*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.

Sellûmî, Abdülazîz b. Süleyman b. Nâsır, *el-Vâkıdî ve kitâbuhü'l-Megazî menhecuhu ve mesâdiruhu*, el-Câmiâtü'l-İslâmiyye, Medine 2004.

Selman, Meşhur Hasan Mahmud, *el-İmâm Müslim İbnü'l-Haccâc Sâhibu'l-Müsnedi's-Sahîh ve muhaddisu'l-İslâmi'l-kebîr*, Dârü'l-Kalem, Dîmaşk 1994.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî, *Edebü'l-implâ ve'l-istimplâ*, (thk. Marx Weisweiler), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1981.

Semhûdî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Abdullah b. Ahmed, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafa*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

Seyyide İsmâil Kâşif, *Masâdiru't-târîhi'l-İslâmî*, Beyrut 1983.

Sezgin, Fuad, *Târîhü't-turâsi'l-Arabî*, Riyad 1991.

....., *Buhâri'nin Kaynakları*, Kitâbiyât Yay., Ankara 2000.

....., "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1956-1957, cüz: 1.

....., "İslâm Tarihinde Rivâyetlerin Değeri", 5. Türk-Tarih Kongresi, TTK Yay., Ankara 1960.

....., *GAS*, Frankfurt 2000.

Sıddıkî, Mazharuddin, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, (çev. Süleyman Kalkan), İstanbul 1982.

Subkî, Tâcuddin Abdülvehhâb b. Ali, "*Kâidetün fî'l-cerhi ve't-ta'dîl ve kâidetün fî'l-müerrihîn*", Erba'u Resâil fî ulûmî'l-hadîs içinde, (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1990.

....., *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, (thk. Mahmut Muhammed Tanahi - Abdülfettâh Muhammed Hulv), İsa el-Bâbu'l-Halebi, Kahire 1964.

Suyûtî, Abdurrahmân İbnü'l-Kemâl Celâleddin, *Buğyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*, (tsh. Muhammed Emin el-Hanci, kıraa. Ahmed b. el-Emin eş-Şinkîti), Matbaatü's-Saâde, Kahire 1326.

....., *Tabakâtü'l-huffâz*, Dârü'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

....., *Târîhu'l-hulefa*, el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübrâ, Kahire 1969.

....., *Tedribü'r-râvî*, Beyrut 1405/1985.

Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed İbn İdris, *er-Risâle*, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut ts.

....., *er-Risâle: İslâm Hukukunun Kaynakları*, (trc. İbrahim Çalışkan - Abdulkadir Şener), TDV, Ankara 1996.

....., *Kitâbü'l-Ümm*, Dârü'l-Mısıryye, Kahire 1987.

Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar*, İsar Vakfı Yay., İstanbul 1998.

Şiblî, Mevlânâ, *Asr-ı Saadet (Büyük İslâm Tarihi)*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1973.

Şulul, Kasım, *Kâfiyeci'de Tarih Usûlu*, İnsan Yay., İstanbul 2003.

....., *İlk Siyer ve Megâzi Müelliflerinden Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Vâkidî (130-207/747-823) Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği ve Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 1996.

....., "Kâfiyeci'nin (788-879/1386-1474) Tarih Metodolojisi İle İlgili Görüşleri", DEÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı XIII-XIV, İzmir 2001.

Schoeler, Gregor, "Musâ b. Uqbas Maghazi", *The biography of Muhammad : the issue of the sources*, (Edited by Harald Motzki), Brill, 2000.

Süheylî, Abdurrahman İbn Abdullah el-Has'amî, *er-Ravdü'l-ünf fî tefsîri's-sîreti'n-Nebeviyye li İbni Hişâm*, (thk. Mecdî Mansur), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhü'l-umem ve'l-mulûk*, (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Dârü'l-Maârif, Kahire 1387/1967.

....., *Tefsirü't-Taberî*, (thk. Mahmûd Muhammed Şakir, Ahmed Muhammed Şakir), Dârü'l-Maârif, Kahire 1969.

Taberî, Ebû'l-Abbas Muhibbüddin Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed Muhibbüddin, *Zehâirü'l-ukbâ fî menâkibi zevi'l-kurbâ*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1997.

Tarâbişî, Muta', *Ruvâtu Muhammed b. İshâk b. Yesâr fî'l-Meğazî ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyât*, Dârü'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 1994.

....., "Ruvâtu Muhammed b. İshâk b. Yesâr fî'l-Meğazî ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyât", *Mecelletü mecmeu'l-lugat*, C. 3, S. 56, s. 534.

Taşköprüzade Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-ulûm*, (çev. Kemaleddin Muhammed Efendi), İstanbul 1313.

Tavâlibe, Muhammed Abdurrahman, *el-İmâm Müslim ve menhecuhu fî sahîhihi*, Dâru Ammâr, Umman 1988.

Tayyibî, Ukkâşe Abdülmennân, *Fıkhu'l-İmâm el-Buhârî: min Fethi'l-Bârî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

Tekeli, İlhan, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Ankara 1998.

Tekin, Hikmet, *Sahih-i Buhârî ve Tercemesi İndeksi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1990.

Tekineş, Ayhan, "Hadis ve Tarih: Metodolojik Bir Karşılaştırma", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, II/2.

Terhînî, Muhammed Ahmed, *el-Müerrihûn ve't-târîh inde'l-arab*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1991.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Kahire 1384.

Togan, Zeki Velidi, "Dinî ve Gayr-ı Dinî Rivâyetler", *Dârü'l-Funûn İlâhiyât Fakültesi Mecmûası*, Sayı: 4.

....., *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

....., "Ortaçağ İslâm Aleminde Tenkidî Tarih Telakkisi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1954.

Toynbee, Arnold J., *Tarihçi Açısından Din*, (çev. İbrâhim Canan), İstanbul 1978.

Tuğlu, Nuri, “Hegel’in Refleksiyonlu Tarih Yazıcılığı Teorisi Bağlamında Bazı Hadis Rivâyetlerinin Analizi”, SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 17, yıl. 2006/2.

Tûsî, Ebû Cafer Şeyhüttâife Muhammed b. Hasan b. Ali, *el-Fihrist*, Müessesetü’l-Vefa, Beyrut 1983.

Tülücü, Süleyman, “Muallakât”, DİA, XXX, 310-312.

Tümer, Günay - Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997.

Uğur, Mücteba, *İmâm Buhârî*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1994.

Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Musâ b. Haddâd (322/934), *ed-Duafâü’l-kebîr*, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1984.

Ulyânî, Muhammed b. Sâmel, *Menhecu kitâbeti’t-târîhi’l-İslâmî*, Dâru Taybe, b.y.y., 1406.

Umerî, Ekrem Ziyâ, *Buhûs fî târîhi’s-sünneti’l-müşerrefe*, Beyrut 1984.

....., *Menhecü’n-nakd inde’l-muhaddisîn mukârenen bi’l-menheci’n-nakdiyyi’l-garbiyyi*, Riyad 1997.

....., “*Merviyâtü’s-sîretü’n-Nebeviyye beyne kavâid’l-muhaddisîne ve rivayâti’l-ahbariyyîne*”, Mektebetü’l-Medine, Medine, ts.

....., *el-Muctemeü’l-medeni fî ahdi’n-nübüvve*, b.y.y., y.y., 1984.

Urve b. Zübeyr, *Meğazî Rasûlillah*, (cem. Muhammed Mustafa el-A’zamî), Mektebetü’t-Terbiyeti’l-Arabî, Riyad 1981.

Uvre, Süleyman b. Hamidi’l-Uvre, *es-Sîretü’n-Nebeviyye fî’l-sahihayn ve inde İbn İshâk*, Camiâtu İmâm Muhammed b. Suudi’l-İslâmiyye, Riyad 1993/1414.

Uygur, Nermi, *Tarih Felsefesinin Yolu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, ts.

V. Vacca, “Urve b. Zübeyr”, İA (MEB), XIII/66.

Vâfî, Muhammed Abdülkerim, *Menhecü’l-bahs fî’t-târîh ve’t-tedvînü’t-târîhi’l-Arab*, Câmiâtu Karyunus, Bingazi 1990

Vâkıdî, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd, *Kitâbü’l-Megâzi*, (thk. J. M. B. Jones), Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1404/1984.

....., *Kitâbü'r-ridde*, (thk. Mahmûd Abdullah Ebü'l-Hayr), Dârü'l-Furkan, Amman, ts.

Veki', Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyan ed-Dabbî, *Ahbârü'l-kudât*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, ts.

Vida, Della, "Sîre", İA (MEB), X/700.

Wensinck, Arent Jean, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfazı'l-hadisi'n-nebeviyye*, Çağrı Yay., İstanbul 1986.

Ya'kûbî, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbuddin Yakût b. Abdullah, *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, (tsh. Davud Samuel Margoliouth), Kitâb Bhavan, New Delhi 1982.

....., *Mu'cemü'l-büldân*, (thk. Ferîd Abdülazîz Cündî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

....., *Mu'cemu'l-udebâ*, b.y.y. 1938.

Yardım, Ali, *Hadis I*, DEÜ Yay., İzmir 1984.

Yazıcı, Hüseyin, "Hikaye", DİA, XVII, 479-485.

Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Işık Yayınları, İstanbul 2005.

....., *Kur'ân'da Uluhiyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1987.

Yücel, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi: Hicri İlk Üç Asır*, MÜİFV Yay., İstanbul 1996.

Zebîdî, Ebü'l-Abbas Şihâbuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif, *Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (çev. Ahmed Naîm - Kamil Miras), Ankara 1981.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (thk. Ali eş-Şi'rî), Dârü'l-Fikr, Beyrut 1994/1414

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *el-İber fî haber-i men gaber*, (thk. Muhammed b. Saîd), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985.

....., *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehu rivâye fî'l-kütübi's-sitte*, (thr. Ahmed Muhammed Nemr Hatîb, Muhammed Avvâme), Dârü'l-Kible, Cidde 1992.

....., *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1382/1963.

....., *el-Müktenâ fî serdi'l-künâ*, (thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâd), el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 1408.

....., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Mısır 1957.

....., *Takyîdü'l-ilm*, (thk. Yusuf el-Işş), Dimaşk 1949.

....., *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lam: el-Meğazi*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1990.

....., *Tezkiratü'l-huffâz*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Haydarabad 1956.

....., *Zikru esmâi men tüküllime fihi ve huve müvessak*, (thk. Muhammed Şekûr Meyadinî), Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ 1986.

Zehrânî, Abdülaziz b. Abdullah, *Mu'cemu ruvâti'l-hadîsi'l-emâcid min ulemâi Zehrân ve Gâmid*, Mektebetü Nizar Mustafa el-Bâz, Mekke 1998/1418.

Zıllıoğlu, Merih, *İletişim Nedir?*, Cem Yay. İstanbul 1993.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lam : kamusu teracimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisa*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1992.

Zuhaylî, Muhammed, *el-İmâm et-Taberî*, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 1990.

Zurkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbâkî b. Yusuf, *Şerhu Zûrkânî ala Muvatta el-İmâm Mâlik*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1987.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah Zübeyr b. Bekkâr b. Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit, *el-Ahbârü'l-muvaffakiyyât*, (thk. Sâmi Mekkî el-Ânî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996/1416.

....., *Cemheratü nesebi Kureyş ve ahabârihâ*, (thk. Mahmûd Muhammed Şakir), Dârü'l-Beyânî'l-Arabi, Kahire 1961/1381.

Zübeyrî, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah, *Nesebu Kureyş*, (tsh. E. Levi Provençal), Dârü'l-Maârif, Kahire 1982.

Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb, *Kitâbü'l-Meğâzî*, (cem. Süheyl ez-Zekkâr), Dârü'l-Fikr, Dimaşk 1981.

ÖZET

Tarihsel Bilgi Değeri Açısından Hadis Rivâyetleri -Benî Kurayza Örneği- konulu bu çalışmanın hedefi, ilk dönem hadis-tarih ilişkilerini inceleyerek hadis ilminin mi tarih ilmine, tarih ilminin mi hadis ilmine kaynaklık ettiğini araştırmalarla ortaya koymaktır. Ayrıca konunun çerçevesi içinde bulunan hadis ve tarih kitaplarının, rivâyetleri kabul ve değerlendirmeleri ile hadis kitaplarına dayanarak tarihi bilgiye varılıp varılamaması mevzuları incelenmeye çalışılmıştır.

Tez, giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir.

Giriş bölümünde, araştırmanın önemi ve amacının yanında çalışma yapılırken kullanılan yöntemler ve eserde kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde genel hatlarıyla rivâyet fenomeni ele alınmıştır. Rivâyet konusuyla bağlantılı olarak haber, eser, kıssa, hikaye gibi kavramlar incelenmiştir. Cahiliye ve İslâm dönemlerinin karakteristik rivâyet özelliklerine yer verilip hadis ve tarih disiplinleri, rivâyetleri kullanmaları açısından incelenmiştir. Her iki disiplin arasındaki ortak ve farklı yönler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde, İslâm kültüründe erken dönem tarihi rivâyetlerin kaynakları ele alınmıştır. Beşeri kaynaklar olarak ilk dönemde hem hadis hem de tarih ile meşgul olan Ebân b. Osman (96/714 veya 105/723), Urve b. Zübeyr el-Esedî ey-Kuraşî el-Medenî (91/709 veya 95/713), İbn Şihâb ez-Zührî (124/741), Mûsâ b. Ukbe (141/758), Muhammed b. İshâk (151/768) gibi şahısların şahısların râvîlik ve tarihçilik özellikleri, eserleri, kaynakları, metotları ve tesirlerinden öz olarak bahsedilmiştir. Daha sonra maddi kaynaklar olarak ilk dönem hadis ve tarih kitapları muhteva ve konuları işleme tarzları esas alınarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, birinci ve ikinci bölümde rivâyet ve râvi mevzularında işlenen konuların hadis ve tarih kitaplarından seçilen örnek bir konu (Benî Kureyza Olayı) üzerinde karşılıklı muhteva analizi yapıp değerlendirmeler yapılmıştır.

Sonuç olarak hadis ve tarih disiplinlerinin kaynakları itibariyle aynı fakat rivâyetlerin değerlendirilmesi konusunda farklı prensiplere sahip iki disiplin olduğu, rivâyetlerin bilgi değeri açısından hadis kitaplarının daha güvenli olduğu kanaatine varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Tarih, Râvi, Rivâyet, Disiplin.

ABSTRACT

This study on the “analysis of the narrations of hadith from the perspective of the significance of historic knowledge, the case of the Jewish tribe of Banu Qurayza” covers the first period hadith-history relations and aims to present whether hadith studies have nourished history with sources or is it history that have sourced hadith studies. It has been analyzed how hadith and historical works have received and evaluated narratives, alongwith the possibilities of attaining historical information through hadith sources.

There is an introduction and three main chapters.

The importance and purpose of the study as well as the methods and references used throughout the study are described in the introduction.

In the first chapter, an outline about the chain of narration is studied together with concepts like report (haber), work (eser), story (kıssa), narrative (hikaye). The characteristic qualities of narratives of jahilliya and Islam periods are discussed and disciplines of hadith and history are investigated with respect to their usage of narratives. A comparative work on the similarities and differences between two disciplines are laid down.

In the second chapter, the sources of the early period narrations and the narrators in both of the disciplines are discussed. Narrators like Abân b. Uthman (96/714 or 105/723), Urwa b. Zubayr al-Asadî ay-Kurashî al-Madanî (91/709 or 95/713), Ibn Shihâb az-Zühri (124/741), Mûsâ b. Ukba (141/758), Muhammed b. Ishâk (151/768) are concisely studied with their approach to narration and history, their works, sources, methods, and influences.

First period literature of hadith and history have been studied with respect to their content and style of expounding on the topic.

A comparative content analysis has been made in the third chapter on a sample topic (The case of Banu Qurayza) from hadith and history books dealing with narration and narrators.

It has been found out that these two disciplines share the same sources but have different principles in evaluating narrations. Hadith books have been deduced to be more reliable with respect to information value of narrations.

Key words: hadith, history, narration, narrator, discipline.